

T 026

Z 345

Z 348

Z 378

Z 410

Z 423

T 014

T 018

T 0

T

T

T

T

Sun

född 1943 Balnäs

död -62

TEE

Den mörka och okända historien

VITBOK OM ÖVERGREPP OCH KRÄNKNINGAR AV ROMER UNDER 1900-TALET

REGERINGSKANSLIET

Arbetsmarknadsdepartementet

Den mörka och okända historien

*Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer
under 1900-talet*

REGERINGSKANSLIET

Arbetsmarknadsdepartementet

SOU och Ds kan köpas från Fritzes kundtjänst. För remissutsändningar av SOU och Ds svarar Fritzes Offentliga Publikationer på uppdrag av Regeringskansliets förvaltningsavdelning.

Beställningsadress:
Fritzes kundtjänst
106 47 Stockholm
Orderfax: 08-598 191 91
Ordertel: 08-598 191 90
E-post: order.fritzes@nj.se
Internet: www.fritzes.se

Svara på remiss – hur och varför: Statsrådsberedningen (SB PM 2003:2, reviderad 2009-05-02)

– En liten broschyr som underlättar arbetet för den som ska svara på remiss.
Broschyren är gratis och kan laddas ner eller beställas på
<http://www.regeringen.se/>

Omslag: Blomquist Annonsbyrå AB.

Tryckt av Elanders Sverige AB
Stockholm 2014

ISBN 978-91-38-24079-3
ISSN 0284-6012

Förord

Tack Angelina Dimiter Taikon, Bagir Kwiek, Barbro Gustavsson, Birgitta Hellström, Bror Sandberg, Diana Nyman, Eleonor Frankemo, Hans Caldaras, Hilikka Grönfors, Juha Nyman, Kurt Magnusson, Marie Johansson Bergman, Mikael Demeter Taikon, Peter Johansson, Peter Lindberg, Rose-Marie Wallengren, Rosa Taikon, Singoalla Millon, Singoalla Rosana Cilione, Stig-Ove Lundahl, Sonny Jenfjord, Sonya Taikon, Soraya Post, Thereza Eriksson, Tommy Lindgren och Yveka Johansson. Tack för att ni delat med er av era minnen och ert liv. Ni och andra romer har öppnat ögonen på mig och gjort att jag förstått den diskriminering och de övergrepp som varit, och är, en del av romers vardag.

Sverige har en mörk historia när det gäller behandlingen av romer och resande. Den första delen av 1900-talet handlade om ren rasideologi som i sin yttersta form gick ut på att romer inte borde leva i Sverige. Romska mödrar fick inte ta del av mödrhälsovård och sterilisering användes för att de romska generna inte skulle föras vidare. Under andra delen av 1900-talet suddades rasideologin sakta bort och ersattes av välfärds-samhällets kartläggningar och övervakning. Samhällsinsatser för att hjälpa romerna sattes in men det gjordes utan samråd med dem som skulle beröras av åtgärderna. Romer ansågs helt enkelt inte förstå sitt eget bästa.

Denna vitbok innehåller en rad starka vittnesmål som beskriver övergrepp mot romer. Många av vittnesmålen är smärtsamma att läsa och jag är djupt tacksam för att dessa personer delat med sig av sina och sina familjers erfarenheter och historia.

Min förhoppning är att denna del av Sveriges historia ska spridas och göras känd. Avsikten är att ta fram en kortare version av vitboken för spridning i skolor, men också i andra delar av samhället. Framtagandet och spridningen av vitbokens innehåll är en viktig del i arbetet med regeringens strategi för romsk inkludering (skr. 2011/12:56). Okunskap om romer och om de övergrepp och kränkningar romer har utsatts för bidrar till att lägga den största delen av skulden för nuvarande utanförskap hos den romska gruppen. Den bristande kunskapen upprätthåller en förtroendeklyfta som är vanligt förekommande mellan romer och det övriga samhället. Att regeringen nu uppmärksammar och tar avstånd från de historiska övergreppen hoppas jag kan ses som ett viktigt erkännande för alla dem som varit utsatta. Vi har en historia att skämmas för när det gäller Sveriges romer. Låt oss nu se till att vi har en framtid att vara stolta över.

Slutligen vill jag tacka alla de som med tid och engagemang arbetat fram denna vitbok, expertgruppen med Rosita Grönfors, Angelina Dimiter Taikon, Diana Nyman, Eleonor Frankemo, Stefano Kuzhikov, Marian Wydow och Mujo Halilovic samt medarbetarna på Arbetsmarknadsdepartementet.

Erik Ullenhag

Integrationsminister

Innehåll

Förord	3
1 Vitbokens utgångspunkter	10
1.1 Bakgrund	10
1.2 Vitbokens syfte	11
1.3 Diskriminering – en del av romers vardag.....	12
1.4 Historisk belysning av övergrepp och kränkningar.....	15
1.4.1 Antiziganism.....	16
1.5 Intervjuer och samråd.....	17
1.6 Arkivmaterial och undersökningar	18
1.7 Vitbokens disposition.....	20
2 Kartläggning av romer.....	23
2.1 Inledning.....	23
2.2 Fattigvårdslagstiftningskommittén 1907–1921.....	26
2.2.1 Kartläggningarnas syften och aktörer	31
2.2.2 Kommitténs syn på ”tattare” och ”zigenare”	34
2.2.3 Svaren från polisdistrikten	34
2.2.4 Hur många?.....	42
2.2.5 Polisens syn på ”tattare” och ”zigenare”	43

2.2.6	Lösdriverifrågan i statliga utredningar på 1920-talet	44
2.3	Socialstyrelsen 1942–1944	46
2.3.1	Rasbiologisk undersökning	54
2.3.2	Kartläggningen	57
2.3.3	Socialstyrelsens syn på ”tattare” och ”zigenare”	59
2.3.4	Svaren från länen	59
2.3.5	Socialstyrelsens redogörelse	62
2.3.6	Exempel på hur materialet spreds på 1940-talet.....	65
2.4	Zigenarutredningen 1954–1955.....	66
2.4.1	Kartläggningens syfte och aktörer.....	67
2.4.2	Intensivundersökning.....	71
2.4.3	Hur många?	76
2.4.4	Kommitténs förslag	77
2.5	Arbetsmarknadsstyrelsen 1962–1965	78
2.5.1	Zigenarundersökning i Stockholm 1962–1963.....	82
2.5.2	Undersökning av blodgrupper och andra ärftliga blodegenskaper.....	85
2.5.3	Antropologisk undersökning.....	86
2.5.4	Förslag på fortsatta undersökningar.....	87
2.6	Zigenarsektionen i Stockholm 1959–1997.....	89
2.7	Socialstyrelsen 1960–1980	93
2.8	Avslutande kommentarer	94
3	Sterilisering och omhändertaganden av barn	97
3.1	Inledning.....	97
3.2	Romers erfarenheter av sterilisering och omhändertagande av barn	99
3.3	Steriliseringsfrågans sammanhang.....	105
3.3.1	1934 års steriliseringslag.....	110

3.3.2	Sterilisering med samtycke.....	116
3.3.3	1941 års steriliseringslag.....	119
3.4	Mödrahjälpens kopplingar till sterilisering.....	125
3.5	Sterilisering av romer.....	129
3.6	Kritik mot steriliseringslagarna?	136
3.7	Avslutande kommentarer	138
4	Inreseförbud och reglerad invandring	141
4.1	Inledning.....	141
4.2	Inreseförbud mot romer.....	142
4.3	Inreseförbudets effekter.....	148
4.3.1	60 romska personer avvisades vid Sveriges gränser	152
4.4	Förbud mot romsk inresa upphävs 1954	155
4.5	Organiserad överföring av vissa ”zigenare”.....	156
4.6	Avslutande kommentarer	165
5	Romers tillgång till bostad	167
5.1	Inledning.....	167
5.2	Bosättningsvillkor i Halland på 1920-talet.....	168
5.2.1	Vitesförbud	168
5.2.2	Vitesförbud utfärdades i strid med gällande ordning.....	171
5.3	Fördrivning av romer.....	174
5.3.1	Ystad 1920-talet	174
5.3.2	Jönköping 1948.....	176
5.3.3	Ludvika 1956.....	179

5.4	Mantalsskrivning och kyrkobokföring på 1950-talet	181
5.4.1	”Obefintlighetens” konsekvenser	183
5.4.2	Hinder för att romer skulle mantalsskrivas.....	185
5.5	”Zigenare lämpar sig ej för stadsliv”	193
5.6	Styrning av romers boende	198
5.7	Avslutande kommentarer	201
6	Romers tillgång till utbildning.....	203
6.1	Inledning.....	203
6.2	Romers erfarenheter av skolan	204
6.3	Fattigvårdslagstiftningskommittén.....	207
6.4	Skolfrågan utreds och försöksverksamhet införs.....	209
6.5	Särskilda skolhem för romer.....	212
6.6	Ambulerande skolundervisning	215
6.7	Undervisning i hjälpklass.....	219
6.7.1	Exempel på omdömen som påverkat romska barns villkor.....	228
6.8	Särundervisning i Stockholm.....	232
6.9	Arbetsgrupper och utredningar – samma frågor under 1960–1990	235
6.9.1	Forskning och förvaltning i samverkan.....	236
6.9.2	Nya arbetsgrupper och utredningar.....	241
6.10	Avslutande kommentarer	244
7	Romers tillgång till arbete	247
7.1	Inledning.....	247

7.2	Lagstiftning som påverkat romers möjligheter att försörja sig 1900–1960	248
7.3	Gårdfarihandel och annan näringsverksamhet	256
7.4	Fattigvårdslagstiftningskommittén.....	259
7.4.1	Svar från polisdistrikt	260
7.5	De allmänna och lokala ordningsstadgorna.....	264
7.6	Vuxenutbildning och alfabetiseringskurser vid mitten av 1960-talet	266
7.7	Forskning och förvaltning i samverkan.....	270
7.8	Vuxenutbildning för romer från 1976 till 1990-talet	276
7.9	Avslutande kommentarer	283
8	Avslutande diskussion	285
8.1	Inledning.....	285
8.2	Antiziganism	286
9	Käll- och litteraturlista.....	293
9.1	Otryckta källor.....	293
9.2	Tryckta källor.....	295
9.3	Studier beställda av regeringskansliet	299
9.4	Litteratur	300

1 Vitbokens utgångspunkter

1.1 Bakgrund

Våren 2011 påbörjades ett arbete med att inom Regeringskansliet ta fram en vitbok om övergrepp och kränkningar av romer. Mindre än ett år tidigare hade Delegationen för romska frågor i betänkandet *Romers rätt – en strategi för romer i Sverige* (SOU 2010:55) visat att romers mänskliga rättigheter kränks och att romer utestängs från väsentliga delar av samhällslivet. Romers utsatthet visar sig inte minst inom skolan, på arbetsmarknaden och bostadsmarknaden. Delegationen pekade även på att romers historia i Sverige till stora delar är outforskad och att den samlade kunskapen om romers situation är begränsad.

Delegationen föreslog en nationell strategi med åtgärder inom de områden delegationen identifierade som strategiskt viktiga för att undanröja osakliga hinder som påverkar romers möjligheter att komma i åtnjutande av sina rättigheter. I betänkandet föreslogs även att en sannings- och en försoningskommission skulle inrättas för att kartlägga och dokumentera de övergrepp, försummelse och diskriminerande åtgärder som begåtts mot romer under 1900-talet. Delegationen menade att en sådan kommission kan vara ett verktyg för att överbrygga förtroendeklyftan mellan romer och majoritetssamhället.

Remissbehandlingen av delegationens förslag visar att många instanser anser att en genomlysning av det förflutna är en förutsättning för att förstå romers situation och villkor i dag. Likaså ställde sig många av deltagarna i de möten som Regeringskansliet ordnade under remisstiden positiva till att dokumentera de över-

grepp och diskriminerande åtgärder som har begåtts mot romer för att öka kunskapen om hur romer har behandlats. En ursäkt från staten skulle, enligt många mötesdeltagare, innebära ett viktigt erkännande och en upprättelse. Några av mötesdeltagarna menade emellertid att beteckningen försoning var orealistisk och skulle kunna tolkas som att romer själva bär ansvar för den behandling de har fått utstå. Vidare var det flera mötesdeltagare som ställde sig frågande till en kommission och flera farhågor framfördes. Regeringens bedömning är att det varken finns skäl att invänta en grundligare redogörelse av de oförrätter som har begåtts i historien eller något behov av en historisk motivering för att regeringen ska sätta in de insatser som krävs för att sluta det välfärdsgap som finns mellan romer och den övriga befolkningen.¹

1.2 Vitbokens syfte

I regeringens skrivelse En samordnad och långsiktig strategi för romsk inkludering 2012–2032. (skr. 2011/12:56) presenterar regeringen en långsiktig politik för att förbättra romers levnadsförhållanden och för att säkerställa romers mänskliga rättigheter. Viktiga förutsättningar för strategins genomförande är att arbetet genomsyras av romsk delaktighet och romskt inflytande med inriktning på ett förstärkt genomförande och en bättre uppföljning av romers tillgång till de mänskliga rättigheterna på lokal, regional och nationell nivå.²

Regeringen instämmer i delegationens bedömning att romers situation i dag hänger samman med historien och den diskriminering som många romer under lång tid har utsatts för. Kunskap om historien och dess samband med dagens villkor för romer är

---

¹ Regeringens skrivelse 2011/12:56, En samordnad och långsiktig strategi för romsk inkludering 2012–2032, sid 7f.

² Regeringens skrivelse 2011/12:56, En samordnad och långsiktig strategi för romsk inkludering 2012–2032, sid 10.

därför viktig för regeringens arbete med att förbättra levnadsförhållandena.

Regeringen delar även delegationens uppfattning att det finns en utbredd okunskap om de övergrepp och kränkningar som romer har utsatts för genom historien. Regeringen anser att en vitbok som beskriver historien är en viktig utgångspunkt för ett framgångsrikt arbete med romers rättigheter.³ Syftet med vitboken är att ge ett erkännande åt offren och deras anhöriga och att skapa förståelse för den romska minoritetens situation i dag genom att i ett historiskt sammanhang belysa de övergrepp romer blivit utsatta för och hur stereotyper och fördomar vuxit fram och levt vidare från generation till generation samt hur dessa har fått ligga till grund för den statliga politiken.⁴

1.3 Diskriminering – en del av romers vardag

Den diskriminering som romer utsätts för är påvisad och beskriven i ett flertal sammanhang. Dåvarande Ombudsmannen mot etnisk diskriminering framhöll redan 2004 att diskrimineringen av romer är allvarlig och att det finns en okunskap om att det är staten som historiskt har svarat för en stor del av diskrimineringen.⁵ Diskrimineringsombudsmannen (DO) menar att romer alljämt utsätts för diskriminering och att detta sker förhållandevis öppet. Diskrimineringen sker inte sällan i vardagliga situationer som när romska kvinnor, ofta tillsammans med sina barn, ska handla mat, besöka affärer och restauranger eller åka buss. Romers erfarenheter av diskriminering på bostadsmarknaden synliggör vidare missförhållanden som skapar otrygghet i boendet. Det kan ske genom namnlistor och upprop bland grannar mot att romer ska flytta in eller som en överdriven

---

³ Regeringens skrivelse 2011/12:56, En samordnad och långsiktig strategi för romsk inkludering 2012–2032, sid 8.

⁴ Regeringens skrivelse 2011/12:56, En samordnad och långsiktig strategi för romsk inkludering 2012–2032, sid 10.

⁵ Ombudsmannen mot etnisk diskriminering (2004), Diskriminering av romer.

reaktion på störningar.⁶ Romers upplevelser av bostadsmarknaden, socialtjänsten och utbildningsväsendet visar att diskrimineringen är ett stort och komplext samhällsproblem.⁷ Diskriminering inom ett område påverkar ofta tillgången till rättigheter inom andra områden:

”Den diskriminering och de strukturella hinder som antiziganismen utgör inom ett samhällsområde påverkar tillgången till rättigheter inom andra områden och får övergripande samhälleliga konsekvenser. Diskriminering av romer på bostadsmarknaden påverkar romska barns möjligheter till kontinuerlig skolgång, vilket i sin tur påverkar möjligheterna att komma in på arbetsmarknaden.”⁸

Ombudsmannen mot etnisk diskriminering och Rädda Barnen konstaterar att i flera av de situationer där romer utsätts för diskriminering är barn med och vittnar om hur deras föräldrar utsätts för diskriminering och fördomar.⁹ Skolverket framhåller dessutom att romska barn utsätts för diskriminering inom utbildningsväsendet.¹⁰ Rädda Barnen menar att skolan många gånger blir en plats där romska barn ofta känner att de får bekräftelse på att de kommer till korta och inte klarar kraven,¹¹ vilket bör ses i ljuset av att det finns ett generellt samband mellan hur väl elever lyckas i skolan och föräldrarnas ut-

---

⁶ DO (2011), Romers rättigheter – diskriminering, vägar till rättigheter och hur juridiken kan bidra till att förändra livsvillkoren för romer, sid 49 f.

⁷ DO (2011), Romers rättigheter – diskriminering, vägar till rättigheter och hur juridiken kan bidra till att förändra livsvillkoren för romer. Se även SOU 2011:29, Samlat, genomtänkt och uthålligt? En utvärdering av regeringens nationella handlingsplan för mänskliga rättigheter 2006–2009, som framhåller att romer i det svenska samhället är utsatt för diskriminering och utestängning på de flesta samhällsområden, sid 406.

⁸ DO (2011), Romers rättigheter – diskriminering, vägar till rättigheter och hur juridiken kan bidra till att förändra romers livsvillkor, sid 60.

⁹ Ombudsmannen mot etnisk diskriminering (2008), Diskriminering av nationella minoriteter inom utbildningsväsendet; Rädda barnen (1998), Vi är rädda att förlora våra barn.

¹⁰ DO (2011), Romers rättigheter – diskriminering, vägar till rättigheter och hur juridiken kan bidra till att förändra romers livsvillkor; Ombudsmannen mot etnisk diskriminering (2008), Diskriminering av nationella minoriteter inom utbildningsväsendet; Skolverket (2007), Romer i skolan – en fördjupad studie; Barnombudsmannen (2005), De vill att jag ska vara osynlig.

¹¹ Rädda barnen (1998), Vi är rädda att förlora våra barn, s 23.

bildningsnivå.¹² Romska barns villkor i skolan bör också förstås mot bakgrund av att få skolor förmår synliggöra och bekräfta minoritetens kultur, historia och språk.¹³

Brottsförebyggande rådet (Brå) konstaterar utifrån en genomgång av hatbrottsstatistiken att de vanligaste hatbrotten mot romer utgörs av hot, ofredande eller verbala kränkningar. Utmärkande för hatbrott mot romer är även att de sker i alltifrån butiker till tvättstugor och att de sker i eller i nära anslutning till den utsattes hem. Typiskt är även att gärningspersonen ofta är obekant för den utsatte.¹⁴

Romers erfarenheter av diskriminering och bristande tillgång till rättigheter i Sverige kan inte ses isolerat från det som sker runtom i Europa. Europarådet menar att antiziganismen är djupt rotad i Europa. Den diskriminering som romer utsätts för innebär att romers möjligheter att själva definiera det liv de önskar leva är starkt kringskurna. En effekt av detta är att romer förnekas av och inte synliggörs i majoritetssamhället. Romer har rätt att vara delaktiga i hur de europeiska samhällena ska utformas, menar Europarådet. Särskilt allvarligt är att romer många gånger utpekats som en samhällsfara av politiker som söker vinna poäng på krav om tuffa tag mot minoriteten. Att romer alltjämt utsätts för grundlösa arresteringar och kollektiva avvisningar och utvisningar är, enligt Europarådet, uttryck för en diskriminering och antiziganism som inte på allvar har ifrågasatts och bekämpats.¹⁵

---

¹² Skolverket, PM, Betyg och studieresultat, Gymnasieskolan, Läsåret 2010/11.

¹³ Ombudsmannen mot etnisk diskriminering (2008), Diskriminering av nationella minoriteter inom utbildningsväsendet.

¹⁴ BRÅ (2012) Hatbrott 2012 – statistik över självrapporterad utsatthet för hatbrott och polisanmälningar med identifierade hatbrottsmotiv.

¹⁵ Europarådet (2012), Human rights of Roma and Travellers in Europe.

1.4 Historisk belysning av övergrepp och kränkningar

Regeringen anser att vitbokens beskrivningar ska ta sin början vid det förra sekelskiftet.¹⁶ För att undvika att beskrivningar aktualiserar frågor och förhållanden som skulle kunna omfatta ännu inte preskriberade brottsliga gärningar, vilka bör hanteras av rättsväsendet, belyser vitboken romers villkor under 1900-talet.

En uppgift för vitboken är att sätta in de förhållanden som beskrivs i ett historiskt sammanhang med en redovisning av dåtidens synsätt och politiska kontext. Det betyder att denna bok så långt som möjligt redovisar den tidens värderingar, synsätt och ställningstaganden. Ett sådant angreppssätt kan utgöra ett underlag för den som kritiskt vill skärsåda de negativa föreställningar som än i dag påverkar många romers livsvillkor. Genom att beskriva det historiska sammanhanget kan vitboken bidra till att skapa en förståelse för den romska minoritetens situation i dag.¹⁷

Principen om likabehandling såsom den erkänns i internationella konventioner om mänskliga rättigheter vägleder tolkningen av vad som kan anses ha varit kränkande och särbehandlade åtgärder mot romer. Med begreppet mänskliga rättigheter avses de rättigheter som staterna genom överenskommelser har åtagit sig att garantera den enskilda människan i syfte att skydda henne från ingrepp i de grundläggande friheterna. De mänskliga rättigheterna utgör en helhet, ett normsystem som är utformat för att den offentliga makten ska utövas med respekt för den enskilda individen. Flera av de åtgärder som beskrivs i vitboken har inträffat innan de internationella konventionerna om mänskliga rättigheter trädde i kraft. En internationell konvention är

---

¹⁶ Romers historia i Sverige sträcker sig längre bakåt i tiden, se Norma Montesino Parra, Zigenarfrågan, Intervention och romantik, för en genomgång av bestämmelser som väglett äldre tiders politik om romer.

¹⁷ Regeringens skrivelse 2011/12:56, En samordnad och långsiktig strategi för romsk inkludering, sid 10.

inte tillämplig bakåt i tiden (retroaktivt).¹⁸ För varje konventionsstat gäller alltså förpliktelserna först från den tidpunkt då konventionen trädde i kraft. De övergrepp som beskrivs i vitboken och som i dag skulle anses strida mot konventioner till skydd för mänskliga rättigheter, stred således inte nödvändigtvis mot då gällande regelverk.

De övergrepp som beskrivs i denna bok spänner över en tidsperiod på hundra år. Under denna tid har lagar, ansvar för tillsyn och allmänt rättsmedvetande förändrats. Långt ifrån alla lagar eller aspekter av lagstiftningen presenteras och problematiseras. I stället ges ett antal exempel som tillsammans tecknar en bild av den politik och de åtgärder som har haft betydelse för och som har bidragit till, att fördomar mot romer har levt vidare och fått ligga till grund för den statliga politiken.

1.4.1 Antiziganism

Antiziganism är ett perspektiv på romers rättigheter som vägleder analysen i vitbokens avslutande kapitel. Begreppet synliggör den fientlighet och de fördomar som specifikt drabbar romer. I betänkandet Romers rätt – en strategi för romer i Sverige (SOU 2010:55) återges en definition av antiziganism som fångar komplexiteten i dess uttryck och effekt för romers villkor.

”Antiziganism är en bestående latent struktur av föreställningar fientliga mot romer som kollektiv, vilka på det individuella planet manifesteras som attityder och i kulturen som myter, ideologi, folkliga traditioner och bildspråk, och i handlingar – social och legal diskriminering, politisk mobilisering mot romer och kollektivt eller statligt våld – vilket resulterar i och/eller syftar till att fjärma, driva bort eller tillintetgöra romer just för att de är romer.”¹⁹

---

¹⁸ Denna princip har kommit till uttryck i Wienkonventionen om traktaträtten, som antogs i Wien den 23 maj 1969 och trädde i kraft den 27 januari 1980.

¹⁹ SOU 2010:55, Romers rätt – en strategi för romer i Sverige, sid 166.

1.5 Intervjuer och samråd

De arkivhandlingar som Regeringskansliet har gått igenom beskriver sällan romers egna erfarenheter om hur de uppfattat sina livsvillkor. Materialet synliggör endast undantagsvis de effekter som vissa åtgärder har fått för den enskilda personen. En viktig källa till kunskap om diskrimineringens uttryck och effekter är därför romers egna erfarenheter. För att fånga romers syn och erfarenheter av det svenska samhället har 27 intervjuer genomförts. Samtliga intervjupersoner har påtalat att de vill framträda med namn och att de med intervjun vill bidra med något viktigt som kan ha betydelse för andra romska personer.

Intervjuerna har en central roll i vitbokens olika kapitel och de återges i varje kapitel som insprängda citat. Varje intervju ger en inblick i och kunskap om romers erfarenheter av det svenska samhällets utstötningmekanismer. Gemensamt för många personer som har intervjuats är att det i deras berättelser finns likheter i hur negativa föreställningar om romer har påverkat deras liv och identitet. Berättelserna ger kunskap om hur det har varit och är att leva i ett land där antiziganism och diskriminering alltjämt fortlever. Vetskapen om hur romer har påverkats i det konkreta, nära och vardagliga är viktig för att göra samhället i vid bemärkelse medvetet om den politik som har påverkat romers villkor i Sverige. Att synliggöra romers berättelser är i sig ett viktigt erkännande av de historiska oförrätter som har drabbat gruppen.

Den romska samrådsgrupp som är knuten till Regeringskansliet har vid ett flertal tillfällen konsulterats om vitbokens inriktning. Därutöver har Regeringskansliet återkommande träffat en expertgrupp som består av sju personer som företräder romska organisationer. Gruppen har gett viktiga synpunkter och har bidragit med analys av övergrepp och kränkningar som beskrivs i boken. De har tagit del av texter och gett värdefulla synpunkter som har varit vägledande för bokens inriktning och för hur arbetet har bedrivits. Expertgruppen, som enhälligt står bakom vitboken, består av Angelina Dimiter Taikon, Diana

Nyman, Eleonor Frankemo, Marian Wydow, Mujo Halilovic, Rosita Grönfors och Stefano Kuzhnicov.

1.6 Arkivmaterial och undersökningar

Vitboken skildrar och belyser samhällets övergrepp mot romer under 1900-talet, den moderna välfärdsstatens århundrade. Den välfärdsmodell och socialpolitik som grundlades under 1930- och 1940-talen har dominerat efterkrigstidens tankar om statens och det allmännas ansvar. Under 1900-talet har det också växt fram ett konstitutionellt och internationellt fri- och rättighetskydd för att säkerställa ett brett spektrum av mänskliga rättigheter.

Det är en grannliga uppgift att sakligt och balanserat försöka belysa det historiska sammanhang i vilket stereotyper och fördomar vuxit fram och levt vidare från generation till generation. Det finns åtskilliga historiska skildringar av perioden. Det finns emellertid få historiska beskrivningar av romers villkor under denna period. Forskning och kunskap om hur antiziganismen påverkat romers livsvillkor har haft en undanskymd roll i såväl svensk som internationell forskning och politisk diskussion.²⁰ Det finns därför anledning att tydliggöra att vitboken inte kan fylla alla kunskapsluckor eller beskriva eller värdera hela det historiska sammanhanget. Mer kunskap och debatt om romers villkor ur ett historiskt perspektiv välkomnas från andra håll.

Underlaget till denna bok består till stora delar av arkivmaterial som har upprättats av kommittéer, vilka har haft specifika uppdrag att belysa frågor som rör romer. Vidare utgörs underlaget av arkivmaterial som berör romer från statliga och lokala myndigheter. Mycket av underlaget till vitboken nämner

---

²⁰ Palosuo, Laura (2009), En inventering av forskningen om romer i Sverige; Ombudsmannen mot etnisk diskriminering (2004), Diskriminering av romer i Sverige. Rapport från DO:s projekt åren 2002 och 2003 om åtgärder för att förebygga och motverka etnisk diskriminering av romer; Forum för levande Historia (2011), Romers kulturella och språkliga rättigheter – vägar mot ett förverkligande; Forum för levande historia (2007), Den svenska rasbiologin idéhistoriska rötter, en inventering av forskningen; Europarådet (2012), Human rights of Roma and Travellers in Europe.

inte romer, utan innehåller benämningarna ”tattare” och ”zigenare”, vilket i någon mån motsvaras av gruppen romer som sedan 1999 är erkänd som en nationell minoritet i Sverige. Minoritetspolitiken och erkännandet följer av internationella konventioner som Sverige anslutit sig till. I propositionen *Från erkännande till egenmakt – regeringens strategi för de nationella minoriteterna* (prop. 2008/09:158), framgår att ”[v]arje enskild individ avgör själv om han eller hon anser sig tillhöra en nationell minoritet och om han eller hon vill göra anspråk på det skydd och stöd som samhället erbjuder minoriteten. Tillhörigheten baseras således på individuell självidentifikation och etnisk förankring i gruppen.” I denna bok synliggörs myndigheternas kategoriseringsprocesser och för att tydliggöra att benämningarna är tillskrivna identiteter och beteckningar sätts ”tattare” och ”zigenare” inom citationstecken.

Underlaget utgörs av offentliga arkiv som innehåller promemorior, beslutsunderlag, protokoll från möten m.m. I Sverige gäller som grundprincip att handlingar som inkommit till och förvaras hos offentliga myndigheter ska vara tillgängliga för allmänheten.²¹ Detsamma gäller för internt upprättade handlingar som har expedierats eller som hör till avslutade ärenden, exempelvis skrivelser till utomstående, protokoll och beslut.²² Endast om det finns särskilt lagstöd får allmänna handlingar sekretessbeläggas.²³ Uppgifter om enskildas personliga förhållanden som har legat till grund för arbetet med vitboken har i Regeringskansliet skyddats av sekretess enligt 7 § offentlighets- och sekretessförordningen (2009:641). Alla upprättade och inkomna handlingar som rör enskilda intervjupersoner, har förvarats i kassaskåp. Alla namn som återfinns i arkivmaterialet har avkodats och i andra avseenden avidentifierats i syfte att skydda de personer som berörs i materialet.

Regeringskansliet har anlitat ett tiotal uppdragstagare, i huvudsak historiker och studenter, för att få ytterligare kunskap

---

²¹ Tryckfrihetsförordningen (TF) 2 kap. 3 §.

²² TF 2 kap. 7 §.

²³ TF 2 kap. 2 §.

om förhållanden som påverkat romers villkor under 1900-talet. Undersökningarna belyser specifika händelser som kan ge en bild av och kunskap om övergreppen mot romer. Vitboken presenterar kontinuerligt de arkiv och andra källor som utgör underlag för vitbokens beskrivningar av de övergrepp och kränkningar som har begåtts mot romer under 1900-talet.

1.7 Vitbokens disposition

Det är inte möjligt att fånga alla händelser som påverkat romers livsvillkor eller att inom ramen för vitboken skildra alla romska livsöden under 1900-talet. Det officiella material som producerats och som skildrar vilken politik som förts på såväl lokal som nationell nivå är mycket omfattande. Vitbokens redogörelse om 1900-talet har koncentrerats på den politik som växte fram som ett specifikt politikområde under 1900-talet. Vitboken beskriver främst denna, relativt väldokumenterade politik med myndigheternas ageranden gentemot romer, samt de områden som romer i dialog med Regeringskansliet har påtalat som angelägna att belysa.²⁴

Boken är således inte en renodlat kronologisk framställning utan har en tematisk uppläggning och innehåller följande kapitel.

Kartläggningar av romer

I det andra kapitlet synliggörs de kartläggningar som statliga utredningar och myndigheter som Rasbiologiska institutet, Socialstyrelsen och Arbetsmarknadsstyrelsen samt kommunala förvaltningar genomförde långt in på 1990-talet av enskilda individers bakgrund, karaktär och beteenden.

---

²⁴ Dnr A2011/861/DISK, Minnesanteckning från Regeringskansliets samråd med romer angående vitboken, 2012-01-19.

Steriliseringar och omhändertagande av barn

I det tredje kapitlet beskrivs den lag som åren 1934 till 1974 föreskrev sterilisering under vissa förutsättningar. Kapitlet belyser steriliseringsfrågans sammanhang, dess bakgrund och tillkomst. Kapitlet tar även upp hur steriliseringslagstiftningen tillämpades på romer i mitten av seklet.

Inreseförbud och reglerad invandring

I det fjärde kapitlet beskrivs den lag som åren 1914 till 1954 pekade ut och föreskrev ett inreseförbud för romer. I kapitlet redogörs för inreseförbudets sammanhang, dess tillkomst och hur det tillämpades på romer. Där berörs även frågan om den politik som tog vid efter 1954, då inreseförbudet för romer avskaffades, innebar ett skifte.

Romers tillgång till bostad

I det femte kapitlet synliggörs hur romers tillgång till bostad har påverkats av att kommuner har hindrat och försvårat romers möjligheter till fast bosättning samt vilka effekter det har fått för romers villkor i övrigt.

Romers tillgång till utbildning

I det sjätte kapitlet belyses vilka förhållningssätt som har påverkat romers tillgång till utbildning samt vilka bevekelsegrunder och arbetssätt som ledde till att romska barn placerades i hjälpklasser eller särskilda klasser.

Romers tillgång till arbete

I det sjunde kapitlet presenteras några av de lagar och förordningar som har påverkat romers möjligheter att ha kontroll över sin sociala och ekonomiska situation. Likaså synliggörs åtgärder med vuxenutbildning och yrkesutbildning, vilka i slutet av 1960-talet kom att dominera myndigheters åtgärder för att få romer in på den reguljära arbetsmarknaden.

Avslutande diskussion

I det åttonde och avslutande kapitlet analyseras utifrån perspektivet likabehandling och antiziganism vilka generella samhällsliga förhållanden som har bidragit till att romer har utsatts för övergrepp och kränkningar.

2 Kartläggning av romer

2.1 Inledning

Tusentals personer i Sverige har under hela 1900-talet registrerats som "tattare" och "zigenare". Första initiativet till en systematisk kartläggning togs av en statlig utredning i början av 1900-talet och därefter har ett flertal inventeringar ägt rum. Arbetsätt med kartläggning av romer har överlevt struktur- och omvälvande samhällsförändringar som det tidiga 1900-talets demokratiseringsprocesser och senare årtiondens välfärdsbygge.

"En journalist visade mig ett papper från 'tattarinventeringen' från 1940-talet. Jag var bara några månader gammal när inventeringen gjordes. Jag finns med, jag och hela min familj. Inventeringen var en förberedelse till Nazityskland. Så upplever jag det. Hade Sverige blivit ockuperat och tyskarna hade kommit hit, hade jag inte levt i dag. Jag förstod, när jag såg vad som finns antecknat om mig och min familj, varför jag var omhändertagen som barn. Det faktum att det har stått i alla dokument att jag är resande, har förföljt mig genom alla åren. Alla dessa papper där jag är registrerad... samhället såg mig aldrig som en individ, utan som en del i en grupp som skulle utrotas. Mitt liv har präglats av det faktum att min etniska tillhörighet har funnits med i alla dokument. Hade den noteringen inte gjorts, hade jag haft ett annat liv. Dokumentationen om mig och min familj, är ett straff, som jag är oskyldig till. Kurt Magnusson²⁵

"Vi vill inte ha registrering. Vi vill inte bli registrerade. Romer har genom åren blivit nog räknade och registrerade. Vi är trötta på kartläggningar, forskning och dokumentation. Det finns miljontals

---

²⁵ Intervju med Kurt Magnusson den 1 juni 2013. Dnr A2011/861/DISK.

papper om romer som är arkiverade. Materialet är enormt. Fast man talar inte om det. Det har gjorts doktorsavhandlingar om oss. Under åren 1965–1975 gjordes det till exempel runt 20 utredningar om romer. Men skulle vi begära pengar för att bedriva forskning som vi själva ser som angelägen, då finns det inga pengar. Det är aldrig vi som är experter och som bestämmer vad vi behöver ökad kunskap om. Det är alltid andra, icke-romer”. Angelina Dimiter Taikon och Mikael Demetri Taikon²⁶

Detta kapitel beskriver flera systematiska kartläggningar av romer som går långt in i vår närtid. Syftet är inte bara att beskriva kartläggningen med avseende på vad som faktiskt registrerades och beskrevs om enskilda individers bakgrund, karaktär och beteenden, utan också att söka svar på frågan om vad som har motiverat upprättandet av dessa register. Kapitlets framställning bygger på en genomgång av Fattigvårdslagstiftningskommitténs kommittéarkiv, Socialstyrelsens arkiv, Arbetsmarknadsstyrelsens arkiv, Zigenarutredningens kommittéarkiv och Stockholms stads arkiv. Kapitlet bygger också på en studie av historikern Lena Ericsson, Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997.²⁷

Vitboken beskriver svenska förhållanden. Register som kodar eller anger etnisk tillhörighet, är eller har dock inte varit unikt för Sverige. I början av 1900-talet tog flera europeiska länder initiativ till statistiska underlag som användes som verktyg i åtgärder mot romers existens. I Tyskland inrättades en ”zigensk informationsbyrå” med uppgift att registrera alla romer i landet. Romer förklarades vara ett hot som man måste försvara sig mot. Särskilt varnades för ”rasblandning”. Registren kom att utgöra underlag för att identifiera och deportera romer till koncentrationslägren.²⁸

²⁶ Intervju med Angelina Dimiter Taikon och Mikael Demetri Taikon den 2 och 6 juni 2013. Dnr A 2011/861/DISK.

²⁷ Ericsson, Lena (2013), Zigenarsektionen i Stockholm 1958–1997. Dnr A2012/1448/DISK.

²⁸ Jansson, Karl-Axel & Ingemar Schmid (2005), ”Före folkmordet” i red. Jansson och Schmid, Ett fördrivet folk. Antologi om förtryck och diskriminering av romer/zigenare/resande, sid 24–26; se även sid 70 f i samma antologi; Barsony, Janos & Agnes Daroczi (2008), ”Chronology – the Pharrajamos in the Third Reich” i red

Den offentliga statistiken med registrering av olika uppgifter har en lång historia i Sverige. Redan 1749 inrättades Tabellverket och drygt hundra år senare, år 1858, dess efterföljare Statistiska Centralbyrån (SCB). Historikern Henrik Höjer menar i sin avhandling om statistikens roll i 1800-talets nationsbygge att statistikens huvudområde var befolkningen, den faktor som under 1700-talet sågs som viktigast för allmänt välstånd och framåtskridande. Kyrkans folkbokföring var en utgångspunkt för faktainsamlandet och för folkbokföringen. Denna folkbokföring överfördes år 1991 från kyrkan till skattemyndigheten. Höjer menar att med ökade kunskaper om demografiska, ekonomiska och sociala förhållanden skulle gemensamma nationella referensramar skapas och därmed skulle ”en form av nationalanda” uttryckas. Med statistikens hjälp kunde man också mäta sig med andra nationer i den internationella tävlan om framgång och tillväxt. Statistiken sågs som oantastlig och som en sann skildring av verkligheten. Från 1800-talet och framåt gav den också underlag till myndigheter och staten så att de kunde avgöra vilka insatser som kunde främja samhället.²⁹

De senaste årens forskning har omprövat statistikens begrepp och visat på att disciplinering och underordning ofta utgjort centrala teman i den. Statistiken har analyserats som sociala konstruktioner och en del i maktutövning. Genom att studera kategoriseringar som väglett statistiska underlag kan man få kunskap om de ramar inom vilka myndigheter tänker och handlar och om de mönster och föreställningar som haft och alltjämt kan ha betydelse för minoritetens villkor.³⁰ Med dessa utgångspunkter kommer vitboken att synliggöra vilka perspektiv

---

Barsony och Daroczi, Pharrajamos, *the Fate of the Roma During the Holocaust*, sid 13; Johansen, Jahn Otto (2008), *Sigoynerne "Furfulgt i århundrer"* i red. Bernt Hagtvet *Folkmordens svarte bok*; Bruchfeld, Stéphane & Paul A Levine (2010), *Om detta må ni berätta. En bok om förintelsen i Europa 1933–1934 – med nytt kapitel om Sverige och Förintelsen*, sid 16.

²⁹ Höjer, Henrik (2001), *Svenska siffror. Nationell integration och identifikation genom statistik 1800–1870*.

³⁰ Se Harvard, Jonas och Torbjörn Nilsson (2011), "Det offentligas tryck. Källorna som styr svensk historieforskning" i red. Förhammar, Harvard & Lindström, *Dolt i offentligheten. Nya perspektiv på traditionellt källmaterial*, sid 170.

och målsättningar som varit vägledande i kategoriseringsprocessen av romer.

2.2 Fattigvårdslagstiftningskommittén 1907–1921

Den första statliga utredning som gav myndigheter i uppdrag att genomföra inventeringar för att registrera romer i Sverige var Fattigvårdslagsstiftningskommittén. Kommittén tillsattes 1907 och lade fram fyra betänkanden.³¹ Kommitténs sista betänkande (SOU 1923:2) Förslag till lag om lösdrivares behandling, blev den första i en hel rad utredningar om en lagstiftning om lösdriveri. Lagstiftningen skulle överleva en bit in på andra hälften av 1900-talet – faktum är att det skulle till ytterligare sex offentliga utredningar innan lösdriverilagen avskaffades 1965. Historikern Johan Edman menar att den då kom att ersättas av en snarlik lag om ”samhällsfarlig asocialitet”. Det är först i samband med 1982 års socialtjänstreform som den kom att avskaffas helt.³²

Vid sekelskiftet framhölls i flera motioner, utlåtanden, betänkanden och debatter i riksdagen att ”tattarnas” levnadssätt utgjorde en fara för samhället. I en statistisk femårsrapport 1886–1890 menades att ”tattare” levde enligt egna lagar och att de terroriserade den lokala befolkningen.³³ En återkommande fråga handlade om hur ”tattarna” och ”zigenarna” kunde inarbetas i samhällsordningen. Diskussionerna handlade till stor del om gruppen romers vilja, eller snarare ovilja, till arbete. Lös-

---

³¹ År 1911 lade kommittén fram ett förslag till alkoholistlag, 1915 förslag till fattigvårdslag och lagstiftning rörande minderåriga förbrytare, 1921 avgav man ett betänkande om den offentliga barnvården och 1923, förslag till revidering av 1885 års lösdriverilag.

³² Edman, Johan (2008), ”Lösdriverlagen och den samhällsfarliga lättjan” i Villkorandets politik: Fattigdomens premisser och samhällets åtgärder – då och nu.

³³ Statistiska centralbyrån (1895), Bidrag till Sveriges officiella statistik, Kungl. Maj:ts Befallnings Hafvandes femårsberättelse 1886–1890, Hallands län sid 8.

driveri och brottslighet ansågs vara två sidor av samma mynt och därför var fostran till arbetande medborgare central.³⁴

I en motion som behandlades i riksdagen runt sekelskiftet framhölls att samhället hade ett ansvar för ”tattarnas” villkor:

”Det borde icke längre gå an att behandla dessa olyckliga endast såsom en besvärlig samhällsohyra, den man, för så vidt ske kan, söker göra sig utaf med, utan människokärleken och barmhertigheten bjuda, att man anser att behandla dem såsom medmänniskor, dem som man vill göra i någon mån delaktiga i samhällets förmåner och rättigheter, naturligtvis under förutsättning att de efter förmåga skola arbeta”.³⁵

Om personer hade möjlighet att mantalsskrivas och på så sätt få tillgång till god fattigvård och skolgång skulle levnadsvillkoren för dessa personer avsevärt förbättras, menade riksdagsledamoten.

Riksdagsbehandlingen av motionen visar att motionärens hållning mötte invändningar. Första kammaren framhöll att ”tattarnas” levnadssätt utgjorde en samhällsfara och förordade i stället åtgärder som på sikt skulle utrota ”tattarnas” levnadssätt:

³⁴ Statistiska centralbyrån (1895), Bidrag till Sveriges officiella statistik, Kungl. Maj:ts Befallnings Hufvandes femårsberättelse 1886–1890, se särskilt Hallands läns beskrivning, Statistiska centralbyrån (1895), sid. 8, Andra kammarens motion nr 70, 1897 av Aron Norrman, kontraktsprost, (L.A.K.), J. Bengtsson (L.A.K.), A.P. Johansson lantbrukare (L.A.K.), Carl H. Björck provinsialläkare (L.A.K.), Anders Ohlsson (L.A.K.), A. Apelstam grosshandlare (L.A.K.), A.G. Gyllensvärd (ledamot i konstitutionsutskottet); Kommittébetänkande nr II 1900; Betänkande och förslag angående vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling, s. 110–117; se även en kyrkoherdes skrivelse 1911 och en häradshövdingens skrivelser år 1917 i SOU 1923:2; Andra kammarens motion nr 234, 1921 av Oscar Osberg (ls, l) = liberala samlingspartiet, liberala partiet, E:G Nilsson (bf) = bondeförbundet, Oskar N. Olsson (lmb) = lantmänna- och borgarpartiet, Sven Jönsson (ls, v) = liberala samlingspartiet, vilde, Cornelius Olsson (lmb), Per Godén (lk). Herman Andersson (jfg 1921 och bf 1925–), A. Danielsson (ls, f), And. Lindgren (bf), Carl Arv. Andersson (lmb), Carl Emil Bengtsson (lmb), Oscar Nathanael Olsson (lmb), Svening Alfred Larsson (lmb), F. Block, Per Jonas Edberg (bf), C. Corneliussen*, C. G. Olsson, Karl Sigurd Anders Carlsson (lmb), Gustav Johansson (s) Andra kammarens protokoll nr 17, 1921, s. 133–140, Andra kammarens tillfälliga utskott nr 2, 1921.

³⁵ Andra kammarens motion nr 70, 1897, av Aron Norrman, kontraktsprost, (L.A.K.).

”Den enda åtgärd, som kan på ett fullt verksamt sätt motarbeta och småningom utrota de s.k. tattarnes och med dem jämförliga personers kringflackande och oordentliga lefnadssätt, är att undandraga deras barn från föräldrars och anhöriges inflytande [...] om barnen vid tidiga år skiljas från den vanartiga skaran [...] och öfverlemnas till uppfostran inom en anstalt eller hos enskilda personer på en ort, der föräldrarne icke pläga uppträda kunna de uppfostras till ordentliga och arbetssamma medborgare.”³⁶

I en motion till 1921 års riksdag framhölls, med rasbiologiska argument, behovet av åtgärder som skyddar samhället och nationen från ”tattare” och ”zigenare.” I motionen yrkades åtgärder som syftade på ”samhällets befriande från zigenare och andra tattare”:

”Man måste [...] se detta spörsmål från rashygienisk synpunkt, om man tar sikte på en nations framtida lycka. Se t.ex. hur Amerika obönhörligt avvisar från landstigning sådana invandrare, som genom blodsblandning kunna försvaga eller rent av förgifta folkstammen.”³⁷

I riksdagens hantering av motionen framhölls att de missförhållanden som identifierades med motionen var av den art att de måste uppmärksammas av staten. Romer menades vara ”socialt mindervärdiga samhällselement”. Likaså menades att lagstiftning om lösdriveri och inreseförbud gällde för detta ”folkelement”. Frågan underställdes en utredning om fattigvårdslagstiftningen, som kort efter att motionen hade väckts, tog initiativ till att myndigheter skulle kartlägga antalet romer i landet.³⁸

Det var tonläget i början av 1900-talet som utmynnade i de utgångspunkter och arbetssätt som vägledde Fattigvårdslagstiftningskommitténs arbete. Kommitténs betänkande (SOU

³⁶ Första kammarens tillfälliga utskott nr 1, utlåtande nr 6. 1897. Frågan hänsköts till Kommittén för beredande af uppfostran åt minderåriga förbrytare samt vanartade och i sedligt avseende försummade barn.

³⁷ Andra kammarens motion nr 234, 1921, se not 32 om vilka ledamöter som undertecknade motionen.

³⁸ Andra kammarens, andra tillfälliga utskott, nr 2 1921.

1923:2), innehöll förslag till revidering av 1885 års lösdriverilag och i den definierade kommittén de personer som hade identifierats som "tattare" och "zigenare". Kommittén menade att "tattarna" var en blandras mellan "zigenare" och svenskar, vilket förklarade att "tattarna" till stor del var bofasta och hade assimilerats, något som "zigenarna" inte ansågs ha gjort.³⁹

Kommittén ansåg dock att "tattarna" också var en "samhällsfara" och "inom vissa orter ett avsevärt men för den bofasta befolkningen."⁴⁰ Kommitténs framställning av problemet och dess diskussioner om åtgärderna säger en del om den öppet fientliga hållningen mot romer i Sverige på 1920-talet:

"De åtgärder mot tattare, vilka under tidernas lopp vidtagits såväl hos oss som i andra länder, hava i allmänhet icke visat sig effektiva [...]. Skall något kunna vinnas, måste det ske genom en serie av åtgärder, som på samma gång taga sikte på en möjlig utväg för dem att livnära sig och med obeveklig stränghet ingripa mot deras vagabondliv. Ur rashygienisk synpunkt hävdas, att dessa individers inblandning i den svenska folkstammen innebär en försämring av vår folkras. Härmed må nu vara hur som helst, ty i stort sett saknas för närvarande möjligheter att förhindra det. Då det i de flesta fall gäller svenska medborgare, kan utvisning av dem icke äga rum. Lika litet låter det sig göras att genom några direkta eller indirekta åtgärder utrota dem."⁴¹

Kommittén ansåg därför att "lösningen av tattarfrågan" stod att finna i att "med eller mot tattarnas vilja inarbeta dem i samhällsordningen" och att inskränka gruppens traditionella näringar genom olika förordningar om handel och lösdriveri.⁴² Kommittén ansåg att "tattare" borde kriminaliseras ytterligare, då de underförstått till sin natur var kriminella. Deras medel borde beslagtogs eftersom de hade förvärvats på "ohederligt" sätt – något som kommittén antog då de var "tattare" och därmed kriminella. Antagandet att "tattare" var kriminella och det

---

³⁹ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 89.

⁴⁰ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 84.

⁴¹ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 85.

⁴² SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 86 och 89.

outtalat rasbiologiska argumentet till detta fick således stå som förklaring till och bära upp varandra. Det blev en självbegränsande rundgång i kommitténs resonemang, något som senare också går att skönja i argumentationen för vilka personer som förordades bli utsatta och utsattes för sterilisering

Kommittén ägnade många sidor i betänkandet åt att beklaga sig över romers levnadssätt. Den förväntade sig att en fortsatt tillämpning av lösdriverlagen samt hot om att med stöd av barnavårdslagen skilja barnen från föräldrarna, på sikt skulle kunna få romer att leva ett liv ”under mer ordnade former”:

”En viss benägenhet att börja ett liv under mera ordnade former torde ock vara att förvänta, därigenom att vid ett fortsättande av kringstrykarlivet lösdriverlagen hotar dem själva och deras barn kunna med barnavårdslagen tagas ifrån dem.”⁴³

Kommittén ansåg även att ”zigenare” var en mindervärdig ras, men problemen med den gruppen var av en annan art än problemet med ”tattarna”. Genom att konsekvent försvåra ”zigenarnas” levnadsvillkor hyste kommittén förhoppning om att de självmant skulle lämna landet:

”Då zigenarnas inordnande i samhället hos oss synes vara ett olösligt problem, är enda utvägen att på ett eller annat sätt få zigenarna ut ur landet. Då de flesta av dem torde vara svenska undersåtar och i allt fall deras medborgarrätt i annat land svårligen låter sig bevisa, kan deras försvinnande ur landet icke nås på annat sätt, än att så starka inskränkningar läggas på deras rörelsefrihet, att de finna med sin egen fördel förenligt att lämna landet och utvandra till ett land med för dem gynnsammare förhållanden.”⁴⁴

Kommittén framhöll att det egentligen var i och med dess arbete med inventeringar som problemen med den så kallade ”tattar- och zigenarfrågan” kunde formuleras och nödvändiga åtgärder vidtas:

---

⁴³ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 89.

⁴⁴ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 89.

”Det nu för första gången gjorda försöket att samla material för frågans bedömning [...] som erhålls ur de inkomna uppgifterna, giva klart vid handen, att det rör sig om ett spörsmål, vars lösningar icke vidare låter avvisa sig. De rop på tingens ordning, som då och då hörs från landsbygden, få icke förklina ohörda[...] [och] om möjligt hindra dem att fortsätta med sitt hittillsvarande levnads-sätt.”⁴⁵

2.2.1 Kartläggningarnas syften och aktörer

Vid fyra tillfällen tog Fattigvårdslagstiftningskommittén initiativ för att myndigheter skulle inventera romer i landet. Vid de två senare inventeringarna underställdes frågan Statsrådet, tillika chefen för dåvarande kungliga Socialdepartementet. Genom skrivelser medgavs kommittén att genomföra undersökningar beträffande förekomst av ”tattare” och ”zigenare” i landet.⁴⁶

Den första inventeringen gjordes i samband med att Fattigvårdslagstiftningskommittén tillsattes 1907/08. Kommittén skickade enkäter till landets fattigvårdsstyrelser med frågor om vilka som hade sökt stöd av fattigvården. I formuläret efterfrågades särskilt i vilken utsträckning romer hade sökt detta stöd. Ett stickprov av svaren från socknarna i Jönköpings län, Hallands län och Malmöhus län visar att i ingen av dessa socknar gjordes noteringar om att romer fick stöd av fattigvården.⁴⁷ I betänkandet återfinns heller inga uppgifter från denna inventering om att romer sökte eller fick fattigvård.⁴⁸

Den andra inventeringen genomfördes samtidigt med ett formulär som kommittén skickade till landets polismyndigheter. Kommittén begärde in upplysning om hur lösdriverilagen hade tillämpats mellan åren 1905–1907 och sökte särskild information

⁴⁵ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 86.

⁴⁶ Skrivelse till Statsrådet och Chefen för Kungl. Socialdepartementet August Herman Lindqvist den 16/11 1922, YK 213: A1, Riksarkivet; Skrivelse till ordförande i fattigvårdslagstiftningskommittén den 22 november 1921, YK 213: A1, Riksarkivet

⁴⁷ Svar från fattigvårdsstyrelser till kommittén, YK 213: A1, Riksarkivet.

⁴⁸ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling.

om personer som var "tattare" och "zigenare". I betänkandet (SOU 1923:2) presenterade kommittén uppgifterna från landets polismyndigheter i en tabell över lösdriveri. Man presenterade också hur många romer som under nämnda period hade anhållits för lösdriveri.⁴⁹

År 1921 tog Fattigvårdslagstiftningskommittén initiativ till ett tredje frågeformulär som landets pastorsämbeten skulle svara på.⁵⁰ Inventeringen syftade denna gång till att få "klarhet rörande de vägar, på vilka man bör inslä, då det gäller att ingripa mot tattarnas och zigenarnas landstrykeri och samhällsvådliga levnadssätt". Av det skälet begärde kommittén uppgifter för en ny inventering om dessa gruppers antal, sysselsättning och levnadsförhållanden.⁵¹ Kommittén var medveten om att inte alla de personer som av kommittén betraktades som "zigenare" eller "tattare" var upptagna i kyrkoböckerna. Därför skulle pastorsämbetena ange de individer som "utan att kunna bestämt angivas som tattare eller zigenare, på grund av kringströvande levnadssätt eller eljest kunde betraktas såsom med dem jämställda."⁵²

Flera pastorsämbeten svarade Fattigvårdslagstiftningskommittén att en del personer möjligen var "tattare", men många var lösdrivare som inte gick att hänföra till "tattare" eller "zigenare". Andra beskrev "tattare" som en landsplåga för den bofasta befolkningen och att gruppens levnadssätt medförde att deras barns uppfostran och skolgång försumrades samt att de skulle koloniserar i särskilt anvisade områden. Dessutom menade flera pastorsämbeten att polismyndigheterna hade mer kunskap om de förhållanden som kommittén ville ha besvarade.⁵³ Kommittén sammanställde enkätsvaren och presenterade sedermera i betänkandet en tabell där antalet "tattare eller med dem likställda personer" presenterades länsvis.⁵⁴

---

⁴⁹ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 285 f.

⁵⁰ Frågeformulär till pastorsämbetena, YK 213: A1, Riksarkivet.

⁵¹ Skrivelse från Fattigvårdslagstiftningskommittén 30/1 1922 till Statsrådet och Chefen för Kungl. Socialdepartementet, YK 213: A1, Riksarkivet.

⁵² SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 338.

⁵³ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 338.

⁵⁴ SOU 1923:3, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 339.

Kommittén beaktade svaren från landets pastorsämbeten och önskade företa en ny inventering där formuläret nu skulle ställas till landets olika polismyndigheter. Hur nästa inventering skulle göras var enligt kommittén en fråga som även kunde vara intressant ur rasbiologisk synpunkt. Det var skälet till att kommittén föreslog att en professor, tillika chefen på Statens institut för rasbiologi och ”vår främste fackman”, skulle delta i planeringen och genomförandet av en sådan undersökning.⁵⁵ Kommittén anhöll därför hos Statsrådet och chefen för Kungl. Socialdepartementet att chefen på Statens institut för rasbiologi m.fl. skulle delta i utformningen av undersökningen. Kommittén kom dock att, efter att statsrådet hade förmedlat ekonomiska betänkligheter mot ett så allmänt uppdrag, återkalla framställningen. I stället anhöll kommittén om att lands- och stadsfiskaler samt polismän skulle genomföra en ”snävare” undersökning, vilket medgavs av statsrådet.⁵⁶

Kommittén vände sig till polisen för att få svar på om det i polisdistrikten fanns några ”tattare” eller ”zigenare” boende samt hur deras boendeförhållanden såg ut. Kommittén ville även ha svar på om andra romer än de bofasta passerade genom distriktet. Likaså begärde man in omdömen om de romska barnens uppfostran och skolgång, uppgifter rörande åtal och bestraffningar för brott samt om romer som bodde i distriktet besökte andra distrikt. Avslutningsvis ville kommittén att polismyndigheterna skulle uppge vilka olägenheter som romer medförde samt om och i så fall vilka önskemål polisen hade om åtgärder mot romer.

---

⁵⁵ Protokoll från Fattigvårdslagsstiftningskommittén, den 4 november 1921, § 2, YK 213: A1, Riksarkivet.

⁵⁶ Protokoll från Fattigvårdslagsstiftningskommittén den 30 januari 1922, § 2, sista stycket. YK 213: A1, Riksarkivet

2.2.2 Kommitténs syn på "tattare" och "zigenare"

Vad och vem såg Fattigvårdslagstiftningskommittén framför sig i de formulär som kommittén tog initiativ till? Forskning om rasism framhåller att en av dikotomiseringens grunder är en yttlig kategorisering utifrån utseende, med en föreställd "norm" som jämförelsepunkt. "De andra" tillskrivs vissa fenotypiska och/eller kulturella karaktäristika. Det normala sätts i relation till det definierade och kategoriserade samt till vad som upplevs som negativt.⁵⁷ Med ledning av denna utgångspunkt är det relevant att synliggöra vilka begrepp och uttryck som kommittén använde i formuläret. Det sätt på vilket "tattare" och "zigenare" definierades och användes har betydelse för vad som på lokal nivå kom att undersökas.

Av formulären framgår att "tattare" och "zigenare" ansågs vara självklara kategorier och därför lätta att identifiera, definiera och avgränsa från övriga invånare. Formulären ger vidare vid handen att uppgifter efterfrågades om romer var ett problem eller en belastning för samhället och i vilka avseenden de skiljde sig från den svenska majoritetsbefolkningen. Således är frågorna om romer och deras levnadsförhållanden långt ifrån värdemässigt neutrala. Inventeringen blev en del av den statliga politiken kring uppdelning av befolkningen, där kunskap efterfrågades om befolkningens kvalitet och kvantitet. Romer förutsattes vara ett hot och ett samhällsproblem som kommittén efterlyste information om: Var fanns romer? Hur levde de? Vilka åtgärder önskade polisen att statsmakten skulle vidta mot dem?

2.2.3 Svaren från polisdistrikten

Svaren från polisdistrikten sammanställdes av kommittén och några av svaren presenterades i sin helhet i det som kom att ut-

---

⁵⁷ SOU 2004:48, Borevi, Karin & Per Strömblad (2004), "Kategorisering och integration – en introduktion" i Kategorisering och integration. Om föreställda identiteter i politik, forskning, media och vardag, sid 11 och sid 23 ff i samma utredning.

göra själva betänkandet. Kommittén sammanställde också, utifrån svaren, en tabell som angav antalet "tattare" och "zigenare" i landet.⁵⁸ I en bilaga till betänkandet presenterade kommittén också en karta, där en svart markering angav var i landet romer bodde.

En genomgång av de 680 svaren från polismyndigheterna, visar att drygt 200 var behäftade med mycket stigmatiserande föreställningar om romer. Flera polisdistrikt beskrev romers utseende som en av utgångspunkterna till distriktens missnöje med gruppen. Romer beskrevs överhuvudtaget i motsatsförhållande till den övriga lokalbefolkningens utseende, moraluppfattning, seder och levnadssätt. "Smutsiga", "fula", "opålitliga", "besvärliga", "ohederliga", "oärliga", "odågor", "samhällsvådliga" och "odugliga" är återkommande beskrivningar som landets polismyndigheter använde. I det följande återges några av svaren.⁵⁹ Flera distrikt menade att romer var "fullständigt onyttiga människor" som borde "utrotas", "omhändertagas" eller "förpassas":

"Då de sålunda äro fullständigt onyttiga människor vore det från alla synpunkter önskvärt att, om så låter sig göra, med tjänliga medel fördrifva och utrota densamme."⁶⁰

"De synas i allmänhet vara födda med dåliga anlag och äro ogärna sedda av ortsbefolkningen varhelst de förekomma. Ingen vill gärna använda personer ur deras stam i sin tjänst emedan de i allmänhet anses vara lata och opålitliga."⁶¹

"Alla tattare och zigenare borde omhändertagas, de förstnämnda för att beredas uppfostran och för att hållas till arbete samt de sistnämnda för att förpassas till sitt ursprungliga hemland. Genom dessa effektiva åtgärder skulle man blifva kvitt dessa parasiter [...]"

---

⁵⁸ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 339 och 340.

⁵⁹ HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén. Riksarkivet.

⁶⁰ Enkät svar från Torshälla stadsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶¹ Enkät svar från Åsheda landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

Det torde sannolikt nu vara på tiden att något göres för att råda bot [...] [på] denna samhällskräfta”.⁶²

Det kom också förslag till åtgärder som rörde förbud mot närings- och rörelsefrihet. Ökad kontroll genom registrering och föreskrivningar om särskilda tillstånd, pass och införandet av anmälningsplikt för romer, föreslogs också. En del polisdistrikt förklarade att romer inte bodde i deras distrikt, eftersom det i distriktet hade utvecklats en praktik som försvårade romers möjligheter att överhuvudtaget vistas i distriktet. Ett distrikt menade att:

”Tack vare den allmänna ovilja som är rådande inom distriktet emot tattarsällskap har någon egentlig olägenheter icke visat sig, måhända därigenom att något uppehåll ej sker.”⁶³

I ett annat distrikt tillämpades en liknande praktik:

”Här i staden torde kringresande zigenare delvis kunna förhindras därigenom att staden, så som nu ofta sker, ej vidare uthyr plats till dylika personer [...]”.⁶⁴

Ett annat polisdistrikt skrev att:

”Genom en konsekvent genomförd, långvarig uppmärksamhet, ständigt anhållande för varje förseelse med ty åtföljande polisförhör, häktning eller varning för lösdriveri, hava samtliga tattare numer, med undantag av en familj, funnit för gott att lämna staden.”⁶⁵

Svaren synliggör dessutom att det i kommuner fanns en praktik som drev bort romer ut ur kommuner genom att försvåra deras möjligheter att få tillgång till bostad.

---

⁶² Enkät svar från Järnskoga landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶³ Enkät svar från Bjärtrå landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶⁴ Enkät svar från Härnösands stadsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶⁵ Enkät svar från Ystads stadsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

”Olägenhet uppkomma givetvis genom deras besök [...] vite för dem av byborna som hyser tattersällskap.”⁶⁶

”[Av ortstidningarnas] annonsavdelningar, kungöres det vanligen, att den av bymännen, som hyser tattare skall böta visst penningbelopp, varierande mellan 10 och 25 riksdaler.”⁶⁷

”Sedan kom.stämman 1919 genom upprop m.m. uppmanat sockenborna att icke hysa tattare, har tattarvandringarna här betydligt avtagit.”⁶⁸

”Genom att förmå jordägarna vägra upplåta plats för tältning åt dem [...] orten varit fri från deras besök.”⁶⁹

”Kommunen har beslutat att köpa ut tatterna[...]För att förmå dem att flytta från socknen för fattigvårdens skull har kommunen inköpt samtliga lägenheter, vilket haft till följd att tatterna flyttat därfån.”⁷⁰

Den praktik som hade utvecklats i kommuner att med vite fördriva romer borde legaliseras, menade ett distrikt:

”Ibland bestämma kommunerna viten för dem, som giva allmosor åt tattare och giva dem husrum, vilka viten naturligtvis icke kunna uttagas. Det vore dock av största betydelse, om kommunerna kunde fatta ett sådant lagligt beslut, då hade befolkningen vid tattarebesök något att skylla ifrån sig med.”⁷¹

Av flera svar framgår att det inte fanns något klart samband mellan de polisdistrikt där romer bodde och de föreslagna åtgär-

---

⁶⁶ Enkät svar från Malå landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶⁷ Enkät svar från Brunflo landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶⁸ Enkät svar från Arvidsjaurs landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶⁹ Enkät svar från Riseberga landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁷⁰ Enkät svar från Riseberga landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁷¹ Enkät svar från Årjängs landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

derna. Det fanns flera distrikt, där romer inte bodde eller ansågs utgöra någon olägenhet. Ändå föreslog många av dessa distrikt åtgärder för att komma åt vad som uppfattades som en "tattarplåga." Ett polisdistrikt motiverade sin inställning med följande:

"Det är ju ändå otrevligt med dylika kringflackande personer och i allmänhet är nog deras påhälsningar mindre önskvärda."⁷²

Ett annat distrikt, som inte hade några synpunkter eller önskemål om åtgärder, talade ändå om "tattarplågan":

"Här på orten har ej tattarplågan gjorts kännbar och därför föreligger inte några särskilda önskemål."⁷³

Det vanligaste önskemålet som polisdistrikten uttryckte var att romers vandring skulle förbjudas eller hindras, vilket framkommer i 77 svar. Flera distrikt menade att lösdriverilagens bestämmelser borde skärpas, då de ansåg att romer medvetet kringgick dessa. Även önskemålet om att romer borde kontrolleras och åläggas uppehållsbok, anmälningsplikt eller liknande, är vanligt förekommande. Ett polisdistrikt framhöll:

"Såväl tattare som zigenare är ett opålitligt folk, varför bättre kontroll över detta folks kringvandring borde föreskrivas. Varje kringresande tattare och zigenare borde åläggas medföra en så kallad uppehållsbok eller dylikt, utfärdad av vederbörande polismyndighet i mantalsskrivningsorten, vilken den kringresande tattaren och zigenaren skulle vara skyldig uppvisa och låta påteckna av polismyndigheterna i socknar de draga fram i. Uraktlåtes detta böra de kunna varnas för lösdriveri."⁷⁴

Ett distrikt menade att kontrollen av romer kunde skärpas genom ett personregister:

---

⁷² Enkät svar från Järna landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet

⁷³ Enkät svar från Dikanäs landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet

⁷⁴ Enkät svar från Alnö landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

”Ett signalements och personregister bör uppläggas över dem. Vidare bör effektivare straff stipulerad för kringstrykare, bettlare och skojare. Spöstraffet borde tillämpas. Föräldrarna bör göras ansvariga för barns över 5 år tiggeri.”⁷⁵

Ett annat distrikt föreskrev också att kontrollen av romer borde skärpas och som skäl angavs att:

”Tattarna äro osnygga och överhuvudtaget otrevliga.”⁷⁶

I många distrikt önskade polisen lagstiftning som skulle försvåra romers möjligheter att få tillstånd att uppehålla sig i distriktet eller att få tillgång till ett boende. Flera polisdistrikt ansåg att romers barn skulle omhändertaras, vilket uttrycktes genom följande:

”För att i en framtid få bort denna landsplåga, det allmänna önskemålet voro, dels att alla tattaers barn vid skolålderns början intagas i statsunderstödda skolor för lärande av något yrke.”⁷⁷

”Den mest effektiva åtgärden emot tattarna anser jag vara [...] att barnen togs ifrån dem och inackorderades hos lämpliga familjer.”⁷⁸

Andra åtgärder som föreslogs var utvisning, kolonisering, sterilisering och förslag som försvårade romers möjligheter att vara tillsammans med andra romer:

”Tattare och zigenare som icke äro svenska medborgare, böra givetvis ur riket utvisas.”⁷⁹

---

⁷⁵ Enkät svar från Verums landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁷⁶ Enkät svar från Åsele t.f. landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁷⁷ Enkät svar från Ullareds landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet

⁷⁸ Enkät svar från Tåsjö landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet

⁷⁹ Enkät svar från Sala landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet

”Zigenare borde förbjudas inkomma i riket och behandlas såsom icke önskvärda utlänningar. De kunna ej anhållas såsom lösdrivare då de i allmänhet äga tillräckliga medel för sitt uppehälle.”⁸⁰

”I den mån dylika individer icke kunna utvisas borde de genom statens försorg interneras för livstiden eller till dess de ville försörja sig som bofasta människor.”⁸¹

”Zigenare, som icke äro svenska undersåtar, torde icke böra tillåtas inkomma i landet. Öfriga torde genom lag förbjudas vandra omkring. Tattare, som icke äro bofast, torde böra omhändertagas på arbetshem.”⁸²

”Kolonisering av zigenare torde vara enda verksamma medel mot deras kringströvande.”⁸³

”Där en zigenarsamling uppenbarar sig skulle den utan vidare få omhändertagas och med fångbevakning hemsändas.”⁸⁴

Ett polisdistrikt efterfrågade i sitt svar till Fattigvårdslagstiftningskommittén kraftfulla åtgärder mot romer:

”Då numer en stor del av zigenare råkat bli födda i Sverige och åberopa sig lagen om förvärfande af svensk medborgarrätt torde väl äfven vårt land få tåla att inom sig hysa dessa parasiter på samhällskroppen, och landets invånare få deras lättjefulla blod på sig inympat. Alla här i Sverige ej födda zigenare böra såsom icke önskvärda hemskickas till det land, hvarifrån de inkommit, eller steriliseras. Förbud om äktenskapet mellan zigenare och rena arier borde stipuleras.”⁸⁵

---

⁸⁰ Enkät svar [går ej att utläsa från vilket polisdistrikt] landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁸¹ Enkät svar från Lysekils landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet

⁸² Enkät svar från Frändefors landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet

⁸³ Enkät svar från Kungsbacka landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁸⁴ Enkät svar från Lösings landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁸⁵ Enkät svar från Eksjö landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

I ett annat distrikt begärde polisen liknande åtgärder:

”Skyldighet att hava tillstånd att få kringvandra, sterilisering, förbud mot äktenskap mellan zigenare och svenskar, utfärdande av generellt förbud mot zigenarnas tillställningar, meddelande av särskilda föreskrifter om hästhandel, förbud för tattarna att idka gård-farihandel”⁸⁶

Kommittén tog i särskild ordning kontakt med polisdistrikten i Malmö, Jönköping, Göteborg, Ljusdal och Väddö för att få en mer omfattande utredning om romer som befann sig i dessa områden.

De rapporter som dessa polisdistrikt tog fram består av än mer detaljerade kartläggningar av romer med ingående levnadsbeskrivningar av många enskilda personer. Distrikten tog fram uppgifter om antalet romer i respektive distrikt, hur många som hade fått tillstånd för gårdfarihandel, deras familjeförhållanden, barnens närvaro i skolan, hur de försörjde sig, deras bostadsförhållanden, i vilken omfattning de fick besök av andra romer, information om vilken stad dessa romer kom från samt uppgifter om de fanns med i brottsregister.⁸⁷

Svartsjöanstalten tog, på eget initiativ, fram en ingående kartläggning av en familjs släktförhållanden och delgav den till kommittén. Kartläggningen innehöll en beskrivning av de romska familjemedlemmarnas utseenden och familjeförhållanden, samt även en kartläggning av var personerna hade vistats under ett antal år. Till kartläggningen bifogades ett brottsregister.⁸⁸ Svartsjöanstaltens beskrivning av den romska familjen, presenterades i valda delar i Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande.⁸⁹

---

⁸⁶ Enkät svar [går ej att utläsa från vilket polisdistrikt] landsfiskal, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁸⁷ HIV:2, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁸⁸ Svartsjöanstalten, PM den 22 augusti 22, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁸⁹ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling.

Fadern i familjen beskrevs i betänkandet som:

”[t]yst och föga meddelsam samt med ett ansikte, oberört av alla hans känslöstämningar, är det svårt att förskaffa sig någon under rättelse om, vad som där finnes på djupet, och vad som letar sig fram över hans läppar, torde i de flesta fall vara mindre visst.”⁹⁰

Barnen i familjen beskrevs på följande sätt:

”De verka fysiskt klena och har ett typiskt lömskt utseende, som emellanåt återgiver ett kallt leende. [...] De äro fullkomligt obildbara och hava klen fattningsförmåga. Detta torde väl dock orsakas därav, att deras intressen står i uppenbar strid mot studier.”⁹¹

2.2.4 Hur många?

Ett av syftena med Fattigvårdslagstiftningskommitténs kartläggning var att ta reda på hur många romer som fanns i landet. Kommitténs sammanställning av pastorsämbetenas svar visar att det fanns 1 268 ”tattare” och ”zigenare” kyrkobokförda i landet och att det även fanns 235 personer som hade noterats som obefintliga. Pastorsämbetena redovisade att ytterligare 1 072 personer var ”med tattare eller zigenare likställda.” Kommittén tolkade detta som ”att en del möjligen [var] att hänföra till tattare, men att åtskilliga [var] lösdrivare, som ej hava något att göra med zigenare och tattare.”⁹² Polisdistrikten kom att lämna uppgifter om 1 833 personer.⁹³

---

⁹⁰ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 356.

⁹¹ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 361.

⁹² SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 338.

⁹³ SOU 1923:2, Förslag till lag om lösdrivares behandling, sid 339.

2.2.5 Polisens syn på "tattare" och "zigenare"

Polismyndigheternas svar visar att de i sina verksamheter delade in befolkningen i rasmässiga gruppstillhörigheter. I svaren till kommittén definierades återkommande "tattare" och "zigenare" som välvägrade grupper i samhället. Romer ansågs vara av annan art än svenskar. Gemensamt för många svar är att kombinationen romers utseende och levnadssätt utgjorde en förklaring till polisens upplevda svårigheter med gruppen.

I polismyndigheternas svar speglas också romers villkor i lokalsamhället. Flera svar återger hur det i kommuner hade utvecklats en praktik som syftade till att fördriva dem och försvåra deras möjligheter att överhuvudtaget existera. De synliggör således också vilka gränser som lokalsamhället under denna tid satte upp för romer och de kränkningar som romer utsattes för.

I flera svar påtalade polismyndigheterna att den då rådande lagstiftningen gjorde att dessa grupper kunde undandra sig myndigheternas och polisernas möjligheter att utöva tillsyn och att det därför behövdes åtgärder mot romer.

De stereotypa beskrivningarna av romer och de utestängningsmekanismer som många polisdistrikt förordade, legitimerade och bidrog till den fortsatta iveren att definiera romer som ett hot mot samhället. Socialstyrelsen formulerade det på följande sätt i sitt utlåtande 1924 över kommitténs betänkande:

"Inom samhället förefinnes ett icke obetydligt antal individer, som, utan att vara hemfallna under kriminellt ansvar, äro att anse ej blott såsom samhällsparasiter, utan även såsom uppenbarligen farliga för rättsordningens upprätthållande."⁹⁴

Kommitténs förslag mot "tattare" och "zigenare" lovordades av Socialstyrelsen som underströk att betänkandet "erbjuder en mångfald belysande och intresseväckande uppgifter" men att det saknades "förslag till någon mer fullständig och slutgiltig lösning

---

⁹⁴ Socialstyrelsen (1924), Sociala meddelanden 1924:4, sid 367.

av problemet.” Socialstyrelsen ansåg inte heller att den kunde ta ställning till detta ”svårlösta problem” utan att det behövdes mer studier i ämnet.⁹⁵

2.2.6 Lösdriverifrågan i statliga utredningar på 1920-talet

Några år senare, 1926, tillsattes en ny statlig utredning om lösdriverifrågan. Utredningen fick även i uppgift att se över Fattigvårdslagstiftningskommitténs förslag.

I utredningen hävdades återigen att ett problem var att ”tattarna” oftast undgick straff såväl som påföljder för lösdriveri. I och med polisreformen året innan, fanns större möjligheter att ingripa i enlighet med lagen.

”Skärpta åtgärder mot tattarna och zigenarna vara av behovet påkallat. Det levnadssätt, som särskilt en del av tattarna föra, innebär en betydande samhällsfara”.⁹⁶

De nyinrättade skyddshemmen för barn lyftes särskilt fram som en lyckad lösning i strävan att ”civilisera tatarbarnen” som konstaterades vara ett ”svårarbetat material”. Särskilt betydelsefullt var att i och med den nyligen utfärdade lagen om samhällets barnavård, hade möjligheterna att ingripa mot ”tattarnas” barn väsentligen ökat. Lika viktigt var att den kommun där barnen vistades i kunde kräva ersättning av den kommun där barnet ägde hemortsrätt eller av staten. Detta trodde man i utredningen skulle göra fattigvårdsnämnderna mer benägna att ingripa mot ”tatarbarnen” från främmande ort. Att uppmärksamheten i så hög grad riktades mot barnen förklarades med att dessa uppfostringsåtgärder hade ”vida större utsikter att krönas med framgång än tvångsåtgärder mot de vuxna.” Fattigvårdslagstiftnings-

---

⁹⁵ Socialstyrelsen (1924), Sociala meddelanden 1924:5, sid 376.

⁹⁶ SOU 1926:9, Betänkande med förslag till lag om behandling av vissa arbetsovilliga och samhällsvådlig m.fl. författningar, sid 98.

kommittén övriga förslag om systematiska åtgärder bedömdes vara alltför kostnadskrävande.⁹⁷

”Därest tattar och zigenarbarn, som vid späd ålder omhändertas jämlikt lagen om samhällets barnavård, kunde en följd av år erhålla uppfostran i dylika, särskilt för barn av tattare och zigenare avsedda barnhem, skulle ett betydelsefullt steg vara taget i riktning mot denna frågans lösning.⁹⁸

Som framgår av följande avsnitt så avtog inte intresset för att med utgångspunkt i kartläggningar och statistiska underlag formulera negativa uppfattningar om romer efter 1920-talet. Framställningarna om behovet av kartläggningar av romer grundade sig många gånger på uppfattningen att de utgjorde en ”plåga” och att barnen borde omhändertas och att gruppen borde steriliseras.

---

⁹⁷ SOU 1926:9, Betänkande med förslag till lag om behandling av vissa arbetsvilliga och samhällsvärdig m.fl. författningar, sid 98–99; se även SOU 1929:9, Betänkande med förslag till lagstiftning om åtgärder mot lösdriveri samt åtgärder mot sedeslöst leverne av samhällsskadlig art, innehåller liknande formuleringar.

⁹⁸ SOU 1929:9, Betänkande med förslag till lagstiftning om åtgärder mot lösdriveri samt åtgärder mot sedeslöst leverne av samhällsskadlig art sid 99.

2.3 Socialstyrelsen 1942–1944

I början av 1930-talet kom statens inspektör för fattigvård och barnavård, att med en skrivelse till Socialdepartementet, väcka frågan om behov av åtgärder för att ta itu med ”tattarna”. Inspektören menade att:

”tattarna har sedan århundraden genom sitt asociala levnadssätt vållat den övriga befolkningen i riket avsevärda olägenheter.”⁹⁹

Inspektören hävdade att de hittillsvarande åtgärderna inte hade haft någon effekt på ”tattarplågan” och han efterlyste därför att en statlig eller kommunal myndighet skulle få till uppgift att ”systematiskt kontrollera tattarnas liv och ingripa mot deras asociala tendenser”:

”Det [är] önskvärt att någon bestämd myndighet [får] särskilt uppdrag att i alla avseenden öva tillsyn över tattarna. För en dylik tillsyn torde erfordras ett centralt register över samtliga tattare i riket. Kostnaderna härför synas kunna hållas ganska låga.”¹⁰⁰

Inspektören framhöll att kommunerna åsidosatte sina befogenheter och skyldigheter att vidta åtgärder mot romska barn. Han menade att det fanns tillräckligt juridiskt stöd för att ingripa mot de förhållanden som barnen levde med, men att kommunerna av främst ekonomiska skäl inte gjorde det.

Skrivelsen gick på remiss till Socialstyrelsen, Skolöverstyrelsen, Lantbruksstyrelsen, samt länsstyrelserna i Stockholm, Jönköping, Kristianstad, Malmöhus, Hallands, Västmanlands, Kopparbergs, Västernorrlands, Västerbottens och Norrbottens län. Majoriteten av remissinstanserna tillstyrkte inspektörens

---

⁹⁹ Skrivelse från inspektören till chefen för Socialdepartementet 3/12 1934 Socialdepartementets konseljakt, 25/9 1942, nr 101, sid 1, Riksarkivet.

¹⁰⁰ Skrivelse från inspektören till chefen för Socialdepartementet 3/12 1934 Socialdepartementets konseljakt, 29/9 1942, nr 101 sid 1. Riksarkivet.

begäran om en ny inventering. Flera av remissinstanserna påtalade dessutom behovet av ett centralt register.

I det följande återges några av instansernas synpunkter. Västernorrlands länsstyrelse underströk vikten av ett kraftfullt statligt ingripande:

”Då såväl zigenare som tattare i stor utsträckning få anses vara typiskt asociala element med utpräglade dåliga rasegenskaper synes samhället, för skyddande av egna intressen, böra ingripa med kraft och därvid låta sådana maktmedel komma till begagnande, att vederbörande asociala tendenser i görligaste mån betvingas.[...] För detta ändamål torde ett centralregister över tattare [...] bliva av stort värde. Ett sådant register torde även utgöra en förutsättning för att ytterligare lagstiftning angående kontroll över tattarna skall kunna med framgång genomföras.”¹⁰¹

Länsstyrelsen framhöll att ett av länets polisdistrikt, som hade yttrat sig över skrivelsen, inte hade en tilltro till att centralregister över antalet ”tattare” skulle vara en tillräcklig åtgärd. I stället förordades sterilisering av gruppen:

”Steriliseringsåtgärder såsom de enda verkligt effektiva åtminstone i viss mån borde tillgripas.”¹⁰²

Socialstyrelsen framförde i sitt remissvar en tveksamhet om det överhuvudtaget var möjligt att rikta åtgärder mot gruppen:

”Här [står] man inför ett specifikt rasproblem där ett för oss till kynne och läggning och därur framspringande livsföring främmande folkelement icke med fördel låter sig förenas med vår egen ras.”¹⁰³

---

¹⁰¹ 18 juni 1935, remissvar från Västernorrlandslän, Socialdepartementets konselj 25/9 1942, nr 101, Riksarkivet.

¹⁰² 18 juni 1935, remissvar från Västernorrlandslän, Socialdepartementets konselj 25/9 1942, nr 101, Riksarkivet.

¹⁰³ Yttrande från Socialstyrelsen till Socialdepartementet dat. 28 juni 1937, s 2, Socialdepartementets konselj 25/9 1942, nr 101, Riksarkivet.

Socialstyrelsen förordade därför ”ärftlighetsforskning”. Bakgrunden var att myndigheten inte var övertygad om att gruppen någonsin skulle kunna bli en del av samhället:

”[A]tt samhällsåtgärder, som ledde till, att dessa för oss främmande raselement närmare assimilerades, i längden skulle vara oss till gagn. Man löpte, synes det, risken, att de för oss främmande, konstitutiva lynnesdragen skulle leva kvar hos kommande, i det yttre assimilerade generationer och ge upphov till ett från vårt samhällsliv divergerande levnadssätt.”¹⁰⁴

En rent yttre ”försvenskning av tattarnas livsföring” påverkade, menade Socialstyrelsen, inte de djupt liggande orsakerna till olikheterna mellan ”tattare” och ”svenskar” i kynne, intelligens och karaktär. Socialstyrelsen menade därför att man borde kunna överväga steriliseringsåtgärder:

”[i] de fall, där vederbörande äro oförmögna att ens elementärt fylla faders – eller moderskapets plikter, sådana dessa te sig enligt svensk åskådning.”¹⁰⁵

I Malmöhus län genomförde polisen, som en del i arbetet med att ta fram remissvaret, en katalog över ”tattarnas” antal i länet. Kyrkoherdar, folkskollärare och barnavårdsnämnder i Malmö gav också sin uppfattning och beskrivning av de problem som fanns i skrivelsen. Malmöpolisen samlade in dessa uppgifter och skapade ett kortregister om 1 500 personer, där de äldsta uppgifterna var från 1790-talet. Med denna kartläggning ville polisen visa hur en enda ”tattare” från slutet av 1700-talet gett uppgett upphov till inte mindre än 600 ättlingar. Till remissvaret fogades även fotografier och ett antal polisrapporter, som enligt polisen ”vederlä” tattarnas kriminalitet.¹⁰⁶ Socialstyrelsen skrev 1940:

¹⁰⁴ Yttrande från Socialstyrelsen till Socialdepartementet dat. 28 juni 1937, s 2, Socialdepartementets konselj 25/9 1942, nr 101, Riksarkivet.

¹⁰⁵ Yttrande från Socialstyrelsen till Socialdepartementet, dat. 28 juni 1937, s 2, Socialdepartementets konselj 25/9 1942, nr 101, Riksarkivet.

¹⁰⁶ I yttrande från Malmöhus län till Socialdepartementet, dat januari 1936, Socialdepartementets konselj 25/9 1942, nr 101, Riksarkivet.

”I nära sammanhang med frågan om allmänna profylaktiska åtgärder mot lösdriveriet och annan asocialitet står tatarproblemet. Det är allbekant, att tattarnas andel i kriminalitet och lösdriveri vida överstiger deras andel i befolkningstalet. Dråp, knivskärning och andra våldsbrott av tattare förekomma allt som oftast[...]Åtgärder för att åstadkomma en social anpassning av dessa individer äro merendels fruktlösa, därför att deras förhållande till andra människor i stor utsträckning bestämmes av deras släktmentalitet och att de ofta sakna psykologiska förutsättningar för att en anpassning till gängse moralbildning och uppförandenormer. Både biologiskt och socialt utgöra de genomgående en belastningsfaktor för det svenska samhället.”¹⁰⁷

Den förebyggande mödra- och barnvården var på 1940-talet under uppbyggnad. Därför gav riksdagen Socialstyrelsen i uppdrag att såsom tillsynsmyndighet över mödravårds- och barnvårdsnämnden ta fram råd med enhetliga riktlinjer för mödravården. I Socialstyrelsens handbok för mödravård uttrycktes en oro för att den nya sociala reformen skulle missbrukas och leda fel. Likaså menade Socialstyrelsen att romer inte skulle ha en självklar tillgång till mödravården.¹⁰⁸

Vid samma tid uppvaktade länsstyrelser, barnvårdsnämnder, fattigvårdsstyrelser, kyrkoherdar, folkskollärare, museiintendenter och privatpersoner genom skrivelser och kontakter Socialdepartementet och Socialstyrelsen. De beklagade sig över ”tattarnas” och ”zigenarnas” levnadssätt och krävde skyndsamma åtgärder för att anpassa dem till samhället. Många av de inblandade påtalade vilka möjligheter en inventering av dessa grupper kunde medföra, men även problemen med en sådan inventering.¹⁰⁹ En forskare framhöll till exempel i sin skrivelse till Socialstyrelsen:

---

¹⁰⁷ Socialstyrelsen (1940), Sociala meddelanden 1940, sid 807.

¹⁰⁸ Se mer om detta i följande kapitel, Sterilisering och omhändertagande av barn.

¹⁰⁹ En skrivelse till Socialdepartementet visar att en fångvaktare i sin tjänstgöring vid fängelset i Falun hade företagit en egen inventering av de personer som han hade identifierat som ”tattare” dat, 1943 12 07, Socialdepartementets konselj 25/9 1942, Riksarkivet. Skrivelse från Uddevalla stads socialbyrå, 24 december 1942, Skrivelse från Vendels Barnvårdsnämnd dag 23 november 1942; Se även Sjögren, David (2010) Den

”Behovet av ett riksomfattande register över zigenare och tattare är ju tydligt.[...] [Då] skulle en verklig kontroll kunna komma till stånd.”¹¹⁰

En barnavårdsnämnd uppvaktade Socialdepartementet och Statens Fattigvårds- och Barnavårdskonsulent med ett utlåtande om skäl för att en romsk kvinna borde utsättas för sterilisering. Det angivna skälet för en sterilisering var kvinnans arvsanlag:

”Det förefinnes vissa asociala tendenser hos denna familj, svårigheter att komma till rätta i det lagbundna kultursamhället. De individer som komma till världen under sådana förutsättningar bliva icke till glädje för vare sig själva eller andra. Även om man kan skaffa dessa barn goda fosterhem, alltså förbättra miljön, torde man ha allt skäl att befar[a] att arvsanlagen äro starkare än miljön. Allt skäl som talar för att sterilisering bör vidtagas under förutsättning av [namn] medgivande.”¹¹¹

I Jönköping, som ansågs vara den stad där det bodde flest romer i landet, hade en syssloman, på uppdrag av stadens fattigvårdsstyrelse, undersökt förhållandena bland gruppen. Hans slutsatser hämtade han från polisunderrättelser och polisregistraturer samt pastorsämbeten, skolmyndigheter, fattigvårdsnämnder och enskilda kommunalmän.¹¹²

En inflytelserik folkskollärare, hävdade att ”tattare” och ”zigenare” var avsevärt mindre begåvade än svenskar. Folkskolläraren var föreståndare för hjälpskolan i Göteborg, aktiv skribent, drivande i skolans sortering och biträdande expert vid flera utredningar. Likaså var han redaktör för tidskriften Hjälps-

---

säkra zonen. Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962, sid. 150.

¹¹⁰ Skrivelse till Kanslisekreterare dat.1942 03 16, Socialstyrelsens arkiv, H 10:6, Riksarkivet.

¹¹¹ ”Skrivelse från Barnavårdsnämnd [...] till Statens Fattigvårds- och barnavårdskonsulent” den 23 november 1942, Socialstyrelsens arkiv, 5:e byrån, H 10:6, Riksarkivet.

¹¹² Jacobsson, Tor (1943), Om tattarna i Jönköping. Redogörelse för vissa, på uppdrag av Jönköpings Stads Fattigvårdsstyrelse företagna undersökningar, se förordet.

skolan samt gjorde anspråk på att undersöka ”tattarnas” begåvning. Han undersökte detta genom två tillvägagångssätt. Dels genom att undersöka och spåra tre ”tattarsläkter” långt bak i tiden. Dels genom att skicka ett frågeformulär till ett 80-tal skoldistrikt med frågor om antalet ”tattarbarn” som det fanns i varje distrikt och hur många av dessa som gick i hjälpklass. Många av svaren innehöll inte bara information om eleverna vid skolorna utan även om släkter och familjer. Folkskolläraren kom att samla informationen i personakter, vilket av denne uppfattades som viktigt för att få en bild av familjernas moraliska och ekonomiska standard samt vilka som var ”tattare”.¹¹³

”Då socialregistren därjämte lämna värdefulla överblickar över dessa familjers släktskapsförhållanden, är det möjligt att använda dem som utgångspunkt för vidare forskningar även i tattarnas vanligen tillkrånglade genealogi med särskild hänsyn till de arvsbiologiska synpunkterna. En dylik släktforskning, använd i nyssnämnda sammanhang, avslöjar i regel förr eller senare, att tattarmentaliteten icke är ett konstruerat komplex av ofördelaktiga egenskaper, som löst klistrats på vissa tivelaktiga personer, utan verkligen hänför sig till avkomling av tattare.”¹¹⁴

Den nyss nämnda folkskolläraren och en rektor i Göteborg kom att ha inflytande i den landsomfattande inventering som Socialstyrelsen företog i början av 1940-talet och där frågan om hur många romer som fanns i bland annat Göteborg ingick. Efter denna inventering fortsatte dessa personer att föra ett register över romer i Göteborg.¹¹⁵ För elever som anmäldes till hjälpklass i Göteborg gällde att de, efter anmälan av en lärare, också skulle prövas av hjälpklassföreståndare, vilket under många år var folkskolläraren som hävdade att låg begåvning ansågs korrelera med ett omoraliskt leverne och stor fruktsamhet och dyra barnkullar.

¹¹³ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1940–1970, sid 14–16. Dnr A2012/1804/DISK.

¹¹⁴ Axelsson, Thom (2007), Rätt elev i rätt klass: Skola, begåvning och styrning 1910–1950, citat hämtat från sid 156.

¹¹⁵ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1940–1970, sid 24–25. Dnr A2012/1804/DISK.

Bristen på intelligens ledde dessutom till att man var sämre lämpad att uppfostra barnen. Detta kostade samhället pengar, vilket kunde påvisas med hjälp av genealogiska undersökningar parade med intelligensmätningar och olika socialregister.¹¹⁶

Att det fanns en koppling mellan romers etniska tillhörighet och begåvning framhölls även i en avhandling 1944 om romers ursprung:

”Tattarens intellektuella utrustning ligger delvis på ett annat, ett primitivare plan än den bofastes. Hans brist på social känsla gör honom oemottaglig för kunskaper och tankar, som ur vanlig samhällelig synpunkt äro självklara hos en normalt utrustad individ. Hans begåvning sitter i instinkten och i ögonen.”¹¹⁷

Skrivelserna och det allmänna debattklimatet spelade en roll i att Socialstyrelsen senare fick i uppdrag att genomföra en landsomfattande inventering. I sammanhanget kan det vara värt att notera att många av de aktörer som formulerade skrivelserna ingick i ett socialpolitiskt sammanhang och de bidrog genom sina ageranden till uppfattningen att romer ansågs utgöra ett stort samhällsproblem. Det är mot denna bakgrund som Socialstyrelsens kartläggning av gruppen kan förstås.¹¹⁸ Uppdragsgivaren var Regeringen som genom kungligt brev den 25 september 1942 gav Socialstyrelsen i uppdrag att ”verkställa en inventering av de tattare och zigenare som finnas inom riket, samt att till Kung. Maj:t inkomma med en redogörelse för resultatet därav.”¹¹⁹

I en PM preciserade Socialstyrelsen syftet med undersökningen:

---

¹¹⁶ Axelsson, Thom (2007), Rätt elev i rätt klass: Skola, begåvning och styrning 1910–1950, sid 168.

¹¹⁷ Etzler, Allan (1944), Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige. Historia och språk, sid 173.

¹¹⁸ ”PM angående planläggning av undersökning rörande tattare och zigenare”, sid 4. Socialstyrelsen, Socialvårdsbyrån, FXO:3, Riksarkivet.

¹¹⁹ ”Angående uppdrag för socialstyrelsen att verkställa inventering av tattare och zigenare”, Socialstyrelsens arkiv, H 10:6, Riksarkivet.

”Att ge begrepp om omfattningen av de sociala spørsmål, som kunna yppa sig beträffande tattare och zigenare i deras egenskap av specifika befolkningsselement: uppdraget kan icke omtolkas att gälla en inventering av överhuvudtaget antalet individer, som genom asocialitet eller som genom sitt levnadssätt i allmänhet vålla olägenheter för den övriga befolkningen och för samhället. Vare sig tattarna från övriga invånare avvikande livsförsel går tillbaka till en ursprunglig skillnad i ras och kultur eller enbart härleder från sociala och ekonomiska miljöfaktorer, synes det icke heller kunna bestridas, att man har att göra med en speciell befolkningsgrupp.”¹²⁰

Kartläggningen kom att genomföras drygt tjugo år efter att Fattigvårdslagstiftningskommittén hade presenterat sitt betänkande. Som framgår av PM:et uppfattade Socialstyrelsen att uppdraget skulle sträcka sig långt över att enbart fastställa gruppernas antal och spridning.

Samma år, det vill säga 1942, behandlade riksdagen en motion som innehöll en begäran om en särskild steriliseringslag som enbart skulle rikta sig mot ”tattarna”. Riksdagen hänvisade till att det pågick ett arbete vid Socialdepartementet om vilka åtgärder som skulle vidtas för en mer effektiv tillsyn över ”tattarna”:

”Efter samråd med chefen för Socialdepartementet är jag i tillfälle att meddela, att denne överväger att föreslå upprättandet av ett centralt register, som kan tjäna till ledning vid bedömande av frågan om anordnande av sociala åtgärder med avseende å medlemmar av den angivna befolkningsgruppen, vilka genom sitt levnadssätt ge anledning härtill.”¹²¹

Länsstyrelserna i Stockholm och Värmland fick i uppdrag att genomföra en försöksinventering. I uppdraget till länsstyrelserna bifogades en förteckning över 39 personer och 70 hembygdsföreningar som Nordiska museet hade föreslagit skulle anlitas såsom sagesmän vid inventeringarna i Stockholms och Värm-

¹²⁰ ”PM angående planläggning av undersökning rörande tattare och zigenare”, sid 4, Socialstyrelsen, Socialvårdsbyrån, FXO:3, Riksarkivet.

¹²¹ Första kammarens protokoll, nr 4, 1942:5 om minskande av den s.k. tatarplågan, se även Andra kammaren, lagutskottets utlåtande 1943 nr 41, bilaga 22 Angående tatarfrågan.

lands län. Först sedan inventeringen i dessa län hade verkställts och analyserats avsåg Socialstyrelsen att verkställa inventeringen i övriga län.¹²²

2.3.1 Rasbiologisk undersökning

Samtida forskning och den politiska diskussionen visar att det fanns en oro som var kopplad till kvalitén hos den svenska folkstammen. Frågan om hur "tattare" och "zigenare" skulle definieras var därför en fråga som forskare och politiker ägnade mycket möda åt att söka vetenskapligt belägga. För att ta reda på vilka "tattarna" och "zigenarna" var, ansågs det viktigt att kunna ange kriterier för vem som var "tattare" eller "zigenare".¹²³ Frågan om ursprung var viktig också i ett annat avseende. Ursprunget avslöjade nämligen, menade många, graden av svenskhet och möjligheter till anpassning till den svenska kulturen och det svenska levnadssättet. Det biologiska ursprunget var således av politisk betydelse och åtgärder mot grupper i samhället avvägdes i förhållande till deras förväntade anpassning.

Socialstyrelsen var medveten om ursprungsproblematiken och därför anlätades Statens institut för rasbiologi för att utröna om "tattarna i antropologiskt avseende verkligen ha annan karaktär än svenska folket i genomsnitt."¹²⁴ Socialstyrelsen ansåg att det var nödvändigt att få ursprungsfrågan klarlagd innan en fullständig inventering av "tattarna" skulle kunna genomföras. Frågan hade underställts Socialdepartementet som anslog medel för en undersökning om ursprunget.¹²⁵

---

¹²² Skrivelse från Socialstyrelsen till Länsstyrelserna i Stockholms och Värmlands län, dat. 1943 09 20, Socialstyrelsens arkiv, H 10:6, Riksarkivet.

¹²³ Se till exempel Bergstrand, Carl-Martin (1942), som i boken *Tattarplågan* menade att "tattarna" hade något zigenarblod i sina ådror, men i huvudsak var de en produkt av många århundraden av blandning av asociala element, sid 7.

¹²⁴ Statens rasbiologiska Institut (1944), *Utredning rörande tattarens beskaffenhet ur rassynpunkt*, sid 2. Socialstyrelsen, Byrå 5, H 10 volym 6, Riksarkivet.

¹²⁵ Socialstyrelsens hemställan till Konungen om anslag för antropologisk undersökning av tattarna m.m., Stockholm 3 juli 1943. Socialstyrelsen, Byrå 5, H 10 volym 6, Riksarkivet.

Den rasbiologiska undersökningen genomfördes på 66 personer som var intagna på straffanstalter och alkoholistanstalter och som av anstalterna hade betecknats som "tattare." Vidare genomfördes undersökningen på personer som sökt stöd hos fattigvården och där hade noterats som tillhörande någon av dessa grupper. Socialstyrelsens beställning hade följande instruktion:

"För fastställande av rasbeskaffenhet skulle användas samma undersökningsmetoder som tidigare kommit till användning vid Rasbiologiska institutets undersökning av svenska värnpliktiga."¹²⁶

Således kom institutet att använda sig av den metodik som hade utvecklats och tillämpats i en tidigare undersökning av 57 263 värnpliktiga i Sverige 1922–1924. Förutom skallindex togs en del andra mått på kroppen. Hår- och ögonfärg registrerades likaså.¹²⁷ Resultatet från den tidigare undersökningen kom att användas som jämförelsepunkt med den rasbiologiska undersökning som företogs 1943.¹²⁸

Rasbiologiska institutets redogörelse för den rasbiologiska undersökningen konstaterade att många personer till en början hade vägrat att medverka i granskningen. Flera gick dock med på en undersökning efter att de övertalats om att det var fråga om "en rent vetenskaplig undersökning, som inte medför några som helst olägenheter."¹²⁹

En av slutsatserna i undersökningen var att "tattarnas" huvudmått var betydligt mindre än hos värnpliktiga svenskar. Ansiktet var betydligt kortare, näsan bredare och kortare. Kroppsbyggnaden var kortare och smalare och deras hår- och ögonfärg var mörkare än svenska värnpliktigas. Det rasbiologiska

¹²⁶ "PM angående planläggning av undersökning rörande tattare och zigenare" Socialstyrelsen, socialbyrå, FXO: 3 RA.

¹²⁷ Statens rasbiologiska institut (1926), "The racial character of the Swedish nation" *Anthropologia suecica*.

¹²⁸ Statens rasbiologiska Institut (1944) Utredning rörande tatters beskaffenhet ur rassynpunkt, Socialstyrelsen, Byrå 5, H 10 volym 6, Riksarkivet.

¹²⁹ Statens rasbiologiska Institut (1944) Utredning rörande tatters beskaffenhet ur rassynpunkt, Socialstyrelsen, Byrå 5, H 10 volym 6, Riksarkivet.

institutets slutsats var dock att skillnaderna var så små att de inte avvek från vad som var "normalt" och att de mått som kunde fås fram av undersökningen på "tattare" kunde vara normala på svenskar. Detta förhållande innebar dock inte att institutet drog sig för att formulera spekulativa påståenden om "zigenares" och "tattares" kriminalitet.

"Den kriminalitet, som utmärker zigenare, är för övrigt enligt nyare undersökningar knappast så stor, som man i allmänhet föreställer sig. Det är troligt, att kriminaliteten bland tattare är vida större."¹³⁰

I rapporten konstaterades att det inte hade genomförts någon antropologisk undersökning av "zigenare" i Sverige. I stället presenterades en sammanställning av undersökningar från andra länder:

"Kroppslängden är i genomsnitt mer än 1 dm mindre än för svenskar i genomsnitt. Zigenare har däremot i motsats till tattare ej särskilt liten axelbredd. I proportion till kroppslängden är den ungefär lika stor som för svenskar. De äro vidare i genomsnitt något mera kortskalliga och ha ungefär lika avlångt ansikte som svenskar. Näsformen är i mycket stor utsträckning konvex eller rak, medan däremot konkava näsor äro förhållandevis ovanliga. Pigmenteringen är starkt utvecklad, vilket framträder redan i hudfärgen. Flertalet är brunögda och har mörkt hår och ett ej obetydligt antal individer ha rent kolsvart hår."¹³¹

I rapporten framhölls även att "zigenarna" inte bara skiljde sig från svenskarna eller "tattarna" med avseende på utseende, utan även i förhållande till hur de klädde sig och deras levnadssätt.

"Zigenarna [utmärks] som bekant av sin egendomliga livsföring. De avvika speciellt med hänsyn till klädedräkt, språk etc."¹³²

---

¹³⁰ Statens rasbiologiska institut (1944) Utredning rörande tattaresskaffenhet ur rassynpunkt, Socialstyrelsen, Byrå 5, H Volym 6, Riksarkivet.

¹³¹ Statens rasbiologiska institut (1944), Utredning rörande tattaresskaffenhet ur rassynpunkt, Socialstyrelsen, Byrå 5, H Volym 6, Riksarkivet.

¹³² Statens rasbiologiska institut (1944), Utredning rörande tattaresskaffenhet ur rassynpunkt., Socialstyrelsen, Byrå 5, H Volym 6, Riksarkivet.

2.3.2 Kartläggningen

Socialstyrelsen menade att ”tattarna” och ”zigenarna” skulle inventeras var för sig, samt att inventeringarna borde äga rum vid olika tillfällen. Inventeringen av ”zigenare” verkställdes därför innan inventeringen av ”tattarna”. Socialstyrelsen motiverade denna hållning med att detta låg i linje med gruppernas egna önskemål:

”Detta synes vara att förorda redan av psykologiska skäl, då tattare och zigenare icke önska identifieras med varandra.”¹³³

Socialstyrelsen ansåg dessutom att en inventering av antalet ”tattare” i landet var en långt mer omfattande och svårare uppgift än en inventering av ”zigenare” i landet. De skäl som angavs var att ”zigenare” ansågs lättare att skilja ut från den övriga befolkningen och att de i större utsträckning själva kunde bekräfta sin etniska tillhörighet. Socialstyrelsen ansåg därför att länsstyrelserna skulle få i uppgift att be landets polismyndigheter att en viss dag inom orten uppsöka ”zigenare” för att besvara Socialstyrelsens frågeformulär.

”Beträffande zigenarna kan ett enklare tillvägagångssätt användas [än vad som användes för ”tattarna”], då dessa kunna förutsättas i de flesta fall själva vidgå sin särart. Inventeringen av zigenare kan därför försiggå på det sättet, att länsstyrelserna anmodas låta polismyndigheterna en viss dag uppsöka inom orten förefintliga zigenare och efterfråga önskade data.”¹³⁴

Socialstyrelsen var medveten om att kartläggningen kunde uppfattas som hotfull. I anvisningar till formuläret framhölls därför följande:

---

¹³³ ”PM angående planläggning av undersökning rörande tattare och zigenare”, sid 5, Socialstyrelsens arkiv, 5:e byrån, H 10:6 Riksarkivet.

¹³⁴ ”PM angående planläggning av undersökning rörande tattare och zigenare” sid 6, Socialstyrelsens arkiv, 5:e byrån, H 10:6, Riksarkivet.

”Vid uppgifternas inhämtande kan det vara lämpligt att framhålla för vederbörande, att inventeringen icke igångsatts för vidtagande av några speciella tvångsåtgärder mot zigenarbefolkningen, utan har endast till syfte att klarlägga de förhållanden, varunder zigenarna leva.”¹³⁵

Socialstyrelsen menade att en förutsättning för genomförandet var att den landsomfattande inventeringen genomfördes en specifik dag, den 31 maj 1943.

Socialstyrelsen ansåg att en inventering av ”tattarna” krävde ett annat tillvägagångssätt än en inventering av ”zigenare”. I ett första skede skulle länsstyrelsen anmoda polisen att införskaffa mantalsuppgifter och folkbokföring för dessa personer. Därefter skulle polisen vända sig till ”med ortstraditionen förtrogna personer” som skulle kunna fastställa vilka personer som identifierades som ”tattare” i bygden. Vidare skulle en särskild förteckning upprättas över vilka ”tattare” som tidigare bott i bygden men som hade flyttat därifrån. Med hjälp av denna metod hoppades Socialstyrelsen att man skulle kunna identifiera ”tattarfamiljer” som flyttat från landsbygden till städerna.¹³⁶ Enligt anvisningar till frågeformuläret skulle i första hand de personer som var upptagna i församlingsboken som tattare redovisas.

Präster var självskrivna sagesmän eftersom de hade hand om kyrkobokföringen. Därefter skulle personer som inte stod i församlingsboken, men som enligt ” trovärdiga utsagor ” ansågs som ”tattare” tas med. Socialstyrelsen bad därför polisdistrikten att förutom prästerna även använda sig av lärare, och representanter för kommunala myndigheter som fattigvård och barnavård, som uppgiftslämnare.¹³⁷

Som framgår skiljde sig Socialstyrelsens formulär om ”tattare” i flera avseenden från Fattigvårdslagstiftningens

¹³⁵ Socialstyrelsen, utredningsbyrån, ”Anvisningar till formulär rörande zigenare, 1943 04 21”, 5:e byrån, H 10:6, Riksarkivet

¹³⁶ ”PM angående planläggning av undersökning rörande tattare och zigenare,” sid 6, Socialstyrelsens arkiv, 5:e byrån, H 10:6, Riksarkivet.

¹³⁷ ”Uppgifter till inventering av tattare”, Socialstyrelsen, 5:e byrån, H 10:6, Riksarkivet.

formulär. Många frågor i formuläret rörde uppgiftslämnaren och vad denne grundade sina uppgifter på. En central del av undersökningen handlade således om att söka fastställa *vad* som kunde bestämma vem som kunde betecknas som "tattare". I anvisningarna poängterade Socialstyrelsen att även "skötsamma och samhällsdugliga familjer och personer skola redovisas, därest de anses vara av "tattarsläkt."¹³⁸

2.3.3 Socialstyrelsens syn på "tattare" och "zigenare"

Vad och vem såg Socialstyrelsen framför sig när information och omdömen om "tattare" och "zigenare" efterfrågades i formuläret? I likhet med det formulär som Fattigvårdslagstiftningskommittén tog fram förmedlade inte heller Socialstyrelsens frågeformulär en neutral utgångspunkt eller uppfattning om de grupper som gjordes till föremål för inventeringarna.

Till bilden hör även att Socialstyrelsen i många andra sammanhang framhöll en negativ bild av romer. Romer menades utgöra en grupp som antogs skilja sig från en outtalad "svensk" norm. Bland annat var myndighetens hållning att romer skulle särbehandlas och inte ha tillgång till generella välfärdsreformer såsom mödrahjälp. En möjlig tolkning är att Socialstyrelsen genom formuläret, önskade få dess föreställningar om "tattare" och "zigenare" såväl identifierade som bekräftade av andra samhälleliga aktörer.

2.3.4 Svaren från länen

En genomgång av svaren från länen visar att de innehåller detaljerade uppgifter om hur personer var kopplade till varandra genom släktskap och andra personliga förhållanden. Återkommande uppgifter om de berörda personerna är: "tattare", "ej

---

¹³⁸ "Anvisningar till formulär rörande tattare" 1944 04 19, Socialstyrelsen, 5:e byrån, H 10:6, Riksarkivet.

tattare” ”tattare(?)”, ”tattare ½”, ”tattare1/4”, ”tattare ¾”, ”hustru till [namn]”, ”har varit hustru till [namn]”, ”gift med [namn]”, ”make till [namn]”, ”trolovad med [namn]”, ”sammanboende med [namn]”, ”svärson till [namn]”, ”barn till [namn]”, ”barn i tidigare äktenskap till [namn]”, ”fosterbarn till [namn]”, ”utomäktenskapligt barn till [namn]”, ”utomäktenskapligt barn [namn]”, ”fadern okänd.”, ”utomäktenskapligt barn till nr 2. fadern okänd”, ”barnet adopterat av fiskaren [namn]”, ”föräldrarna okända”, ”trolovningsbarn till [namn]”, osv. I svaren finns även värderande omdömen om utseende, levnadsvanor och karaktär. Likaså finns uppgifter som visar att många av de familjer som också blev föremål för inventeringen hade varit föremål för samhällsingripande åtgärder som omhändertaganden av barn och steriliseringar.

I det följande återges svar från ett av länen som ger en allmängiltig bild av vad för uppgifter som finns i denna inventering. Inventeringen i länet utgick från 43 personer. Som stöd för att någon skulle definieras vara ”tattare” fanns fyra alternativ i formuläret;

1) Enligt en i orten hävdvunnen uppfattning?

Denna fråga har besvarats med ja i 39 fall och med nej i ett fall. Några exempel: ”Ja, halvtattare. Hustrun lär vara helt av tattarsläkt”, ” är enligt gängse uppfattning ej tattare, men däremot hans hustru. Dock vissa karaktärsdrag påminnande om tattarna”, ”ja, dock endast till hälften tattare. Fadern är svensk”.

2) På grund av från den övriga ortsbefolkningen avvikande utseende eller rasdrag?

Frågan besvarades av länet med ja i 23 fall och med nej i tio fall. Några exempel på utlåtanden: ”Ja, utseendet, men stadig i sitt levnadssätt.” ”Möjligen till utseendet, men har gjort sig känd för god vandel och pålitlighet i affärer, stadig i sitt levnadssätt.” ”Ja, typiskt tattarutseende” och ”har ej tattarutseende.” ”Barnens ut-

seende påminner ej om tattare. Rasdragen framträder efterhand som de växa till. Under skolåldern ha de visat sig rätt välartade.” ”Ej utseende, men däremot karaktärsdrag.”

3) På grund av familjemedlemmarnas levnadssätt?

Svaren redovisar 12 ja och 11 nej. Några utlåtanden: ”Nej, mycket skötsam och stadig”, ”ja, vill helst göra affärer i marknader o. festplatser med div. saker”, ”ja, idkar hästhandel samt handlar med skrot o.d.”, ”för ett kringflackande leverne” och ”ja, sönerna kringflackande.”

4) Av andra skäl och i så fall vilka?

Frågan besvaras med tre nej och ett antal påståenden och anmärkningar: ”Enär vederbörande har mycket umgänge med kringflackande tattare och har väl reda på dessas släktskapsförhållanden.”, ”vill gärna umgås med tattare och även zigenare då tillfälle därtill gives”, ”är gift med tattare och är mycket tillsammans med sådana”, ”enligt uppgift skulle fru [namn] och fader vara tattare”. ”För många år sedan gick fru [namn] omkring i orten och ”krämade” med diverse manufakturvaror. Nu har makarna en mindre manufakturaffär i [staden]”.

I inventeringen efterfrågades också om någon av de berörda personerna förde ett vagabonderande levnadssätt. Också här är inventeringen i det aktuella länet representativ med en kraftig övervikt för nej i svaren med följande kommentar: ”I viss mån kan så anses, då familjen särskilt sommartid reser omkring från ort till annan sysslande med skrothandel och hästhandel samt möjligen olaga gårdfarihandel.” Överlag kan konstateras att många av de personer som ingick i inventeringen uppgavs vara självförsörjande.

Historikern David Sjögren har i sin avhandling Den säkra zonen, om svensk utbildningspolitik riktad mot ”tattare” och ”zigenare” och nomadiserande ”lappar” 1913 till 1962 gjort en sammanställning över vilka som var informationslämnare samt

vilka skäl som angavs för att en person identifierades som "tattare".¹³⁹ Sjögrens sammanställning visar att en övervägande majoritet, så många som 90 procent av svaren, identifierade "tattare" på grund av lokal hävd. Denna anledning kombinerades ofta med omdömen om deras utseende, rasdrag och levnadssätt. De som rapporterade var poliser och/eller präster. I nära en tredjedel av svaren hade sociala myndigheter varit polisen behjälpliga och i vart femte fall hade polisen vänt sig till personer som inte representerade sociala myndigheter. Sjögrens genomgång visar att polisen och prästerna i mindre utsträckning bedömde "tattarna" utifrån deras levnadssätt, "avvikande" utseende eller rasdrag, än vad representanter för sociala myndigheter och andra uppgiftslämnare gjorde.¹⁴⁰

2.3.5 Socialstyrelsens redogörelse

Måndagen den 31 maj 1943 åkte landets poliser till de läger där romer bodde och ställde frågor utifrån det formulär som Socialstyrelsen hade utformat. I Socialstyrelsens redogörelse för "zigenarnas antal och levnadssätt" konstaterades att antalet personer som av polisen hade identifierats som "zigenare" var runt 500.

I tabeller redovisade Socialstyrelsen var i landet romer befann sig vid inventeringstillfället, hur de fördelade sig med avseende på kvinnor och män, antalet vuxna respektive barn under 15 år samt om de var kringflyttande eller bofasta. Vidare upprättade myndigheten en tabell som informerade hur många av de vuxna personerna som var gifta, ogifta eller tidigare hade varit gifta. Socialstyrelsen redovisade också hur många romer som var gifta eller sammanlevde med personer som var "icke-zigenare" samt, som en följd av "rasblandningen", var "halv- eller kvarts-

---

¹³⁹ Sjögren, David (2010), Den säkra zonen. Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1962, sid 168–169.

¹⁴⁰ Sjögren, David (2010), Den säkra zonen. Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913–1961, sid 169.

zigenare”.¹⁴¹ Vidare beskrev Socialstyrelsen hur personerna försörjde sig, deras trosbekännelse och skolgång. Av de 500 personerna identifierades 23 vara bofasta och de utgjordes till större delen av minderåriga, som omhändertagits på anstalt eller av fosterföräldrar. Socialstyrelsen konstaterade att ”zigenarnas kringflackande levnadssätt” påverkade barnens skolgång, vilket var orsaken till att många var analfabeter.¹⁴²

I Socialstyrelsens redogörelse för ”tattarnas antal och levnadssätt”, ställdes Rasbiologiska institutets rasbiologiska undersökning och en forskares teorier om ”zigenare” och ”tattare”, emot varandra. I redogörelsen framhölls att bland de ”tattare” som ingick i institutets rasundersökning var det endast en som motsvarade forskarens definition av begreppet ”tattare”. Ett par andra kunde ha betraktats som tillhörande släkter med en dylik ”typisk tattarprägel”. För inventeringen var således forskarens definition för snäv, medan Rasbiologiska institutet ej kom med någon definition alls.¹⁴³ Socialstyrelsen kom ändå fram till en definition av ”tattare”:

”Tattare [...] är en särskild befolkningsgrupp, mindre särpräglad och primitiv i sin livsföring än zigenare men påminnande om dessa genom sin benägenhet för ett vagabonderade levnadssätt och även enligt en tämligen spridd folklig föreställning i fråga om utseende.”¹⁴⁴

Socialstyrelsen konstaterade att inventeringen visade att ”tattarbefolkningen” uppgick till ca 8 000 personer.¹⁴⁵ Sedan inventeringen 1923 hade således antalet ”tattare” ökat ungefär fem gånger, vilket Socialstyrelsen förklarade med att 1923 års undersökning hade varit summarisk och i någon mening slarvigt genomförd, medan den förevarande inventeringen var fullständig.¹⁴⁶

¹⁴¹ Socialstyrelsen (1944), Sociala meddelanden 1944, nr 2, sid 124.

¹⁴² Socialstyrelsen (1944), Sociala meddelanden 1944, nr 2, sid 127.

¹⁴³ Socialstyrelsen (1945), Sociala meddelanden 1945, sid 379.

¹⁴⁴ Socialstyrelsen (1944), Sociala meddelanden 1944, sid 377.

¹⁴⁵ Socialstyrelsen (1945), Sociala meddelanden 1945, sid 380.

¹⁴⁶ Socialstyrelsen (1945), Sociala meddelanden 1945, sid 381.

Socialstyrelsen sammanställde utifrån svaren, detaljerade tabeller med uppgifter om var i landet som "tattare" hade identifierats. Vidare upprättade Socialstyrelsen tabeller som redovisade var i landet personerna befann sig vid inventeringstillfället samt deras födelseort. Syftet var att kartlägga deras rörlighet. Tabeller upprättades även för deras ålder, yrkesutövning, hushållens sammansättning med avseende på deras storlek samt om personerna i fråga var ensamstående eller makar och hur många i hushållen som var barn eller släktingar. I Socialstyrelsens redogörelse angavs även hur många barn som var omhändertagna av barnavårdsmyndigheterna, antalet personer som var frihetsberövade, antalet personer som var intagna på alkoholistanstalter samt hur många som vårdades för sinnessjukdom.¹⁴⁷

Socialstyrelsen betonade i sin redogörelse till regeringen 1945 att de synpunkter som myndigheten tidigare framhållit till regeringen hade styrkts av den företagna inventeringen. Socialstyrelsen efterlyste dock ytterligare utredning "om åtgärder i syfte att motverka befolkningsgruppens bristande anpassning i samhället samt de sociala olägenheterna därav":

"[M]an borde till övervägande upptaga de åtgärder, som kunna ifrågakomma för att upphäva denna befolkningsgrupps bristande anpassning i samhället. Den nu överlämnade utredningen bestyrker, att ett starkt behov av dylika överväganden föreligger. Visserligen kan det anses ådagalagt, att man icke kan tänka sig åtgärder, avseende tattarna såsom en antropologiskt avskild befolkningsgrupp, men å andra sidan ger utredningen starka skäl för att denna ur social m.fl synpunkter särpräglade grupp göres till föremål för åtgärder inom den allmänna lagstiftningens ram."¹⁴⁸

Efter denna inventering avtar det statliga intresset för att kartlägga "tattare". En effekt av de omfattande åtgärderna mot gruppen leder till att många resande döljer sin tillhörighet till resandekulturen i syfte att undgå kränkande behandling. Som

---

¹⁴⁷ Socialstyrelsen (1945), Sociala meddelanden 1945, 8 tabeller med dessa uppgifter presenteras i meddelandet om 16 sidor.

¹⁴⁸ Socialstyrelsen (1945), Sociala meddelanden 1945, sid 392.

framgår avtar emellertid inte intresset för kartläggning, men nu enbart med fokus på den grupp som av myndigheter definierades som "zigenare".

2.3.6 Exempel på hur materialet spreds på 1940-talet

Av Socialstyrelsens handlingar framgår att myndigheten lånade ut resultaten av inventeringarna och i andra fall bidrog till att personer som ingick i inventeringarna kunde spåras av andra intressenter.¹⁴⁹ Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län fick till exempel efter en begäran i juli 1944, uppgifter om en namngiven person och hennes föräldrar "som vid zigenarundersökningen den 31 maj 1943 insändes till styrelsen av landsfiskalen i [namn]. Den 23 maj 1946 inkom en begäran från länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län som Socialstyrelsen tillmötesgick genom att sända avskrift av de "uppgifter angående nämnda person, vilka vid zigenarinventeringen den 31 maj 1943 inhämtades av landsfiskalen i [namn]". Denna gång fäste Socialstyrelsen "uppmärksamheten på att ifrågavarande uppgifter äro skyddade jämlikt 16 § lagen om inskränkningar i rätten att utbekomma allmänna handlingar den 29 maj 1937." Av en annan handling framgår att Socialstyrelsen fick ett erbjudande om att få låna "det material rörande tattare, som finnes i Västsvenska Folkminnesarkivet." Samtidigt översände Socialstyrelsen en "förteckning över de uppgifter om tatarhushåll, som inkommit vid styrelsens provundersökning för Värmlands län. Ytterligare ett exempel är en begäran från Lunds lasarett i november 1943 om en namngiven patient för att få uppgifter om var hon och hennes man är mantalsskrivna. Socialstyrelsen sänder "avskrifter av vissa uppgifter som lämnats till styrelsens inventering av zigenare."

Den 1 oktober 1946 skriver Socialstyrelsens utredningsbyrå till Statens rasbiologiska institut och anhåller om ett kvitto "å emottagandet av det statistiska material angående zigenare och

---

¹⁴⁹ Socialstyrelsen, 5:e byrån, H 10:6, Riksarkivet.

tattare, som institutet erhållit till låns av styrelsen. Samtidigt erinras om materialets konfidentiella karaktär enligt lag.” På handlingen finns två noteringar skrivna för hand; ”Materialet återk 5/8 48” och ”utlånat igen”.¹⁵⁰

2.4 Zigenarutredningen 1954–1955

Det skulle dröja drygt tio år innan polismyndigheterna fick i uppdrag att genomföra en ny inventering av romer i Sverige. Inventeringen gjordes då inom ramen för 1954 års Zigenarutredning, som i sitt betänkande i mångt och mycket kom att inta en annan hållning mot romer än vad Socialstyrelsen hade i samband med 1940-talets inventeringar.

Frågan om en utredning hade genom en interpellation och två motioner väckts i riksdagen 1953. Gemensamt för dessa initiativ i riksdagen är att de betonade att romers villkor påverkades av samhällets särbehandling och negativa attityd mot romer som grupp.¹⁵¹ Riksdagen begärde att Kungl. Maj:t skulle verkställa en utredning om ”vilka åtgärder som borde vidtas för att zigenare skulle kunna inpassas i ett normalt samhällsliv.”¹⁵²

Zigenarutredningen kom i sitt betänkande att betona samhällets ansvar för de missförhållanden som romer levde under. Utredningen konstaterade att hat och fördomar hade väglett och påverkat myndigheters beslutsfattande:

”Det finns otaliga exempel på fall, där zigenare blivit illa behandlade av såväl enskilda som myndigheter. De har blivit trakasserade och bortmotade från arbetsplatser, förvägrade tillträde till affärer och restauranger och på olika andra sätt fått sin tillvaro försvårad. Att finna lägerplatser är alltjämt de ambulerande zigenarnas största problem. Där inte upplåtelse av lägerplatser direkt förhindrats, har

---

¹⁵⁰ Socialstyrelsen, 5:e byrån, H 10:6, Riksarkivet.

¹⁵¹ Motion i andra kammaren 1953 nr 82 av Gerda Nilsson (k) kommunisterna, likalydande motion med motion i Andra kammaren, motion i första kammaren 1953 nr 196 av Erik August Lindblom (fp) folkpartiet och Gustav Valfrid Sundelin (fp).

¹⁵² Riksdagens skrivelse 1953, nr 374.

upplåtelse mestadels medgivits för endast mycket korta perioder. Det kanske tråkigaste uttrycket för samhällets attityd mot zigenarna har dock varit vissa kommuners behandling av dem, då de inte velat ordna fasta bostäder”.¹⁵³

I utredningen konstaterades att romers bostadsförhållanden fick allvarliga följder för romers livsvillkor i övrigt och kvarhöll många romer i en negativ spiraleffekt med dålig hälsa, försämrade möjligheter att ha en rimlig inkomst, uteblivna sociala förmåner till följd av att de inte var folkbokförda och en omfattande analfabetism. Därtill menade utredningen att romer utsattes för omfattande förföljelse inom samhällslivets samtliga områden.¹⁵⁴

2.4.1 Kartläggningens syfte och aktörer

De arbetssätt som hade varit vägledande för såväl Fattigvårdslagstiftningskommitténs som Socialstyrelsens arbete anammades emellertid av Zigenarutredningen. Den genomförde olika typer av kartläggningar för att få en bild av ”vilka hinder som för närvarande möter för zigenarnas fasta bosättning samt huruvida särskilda åtgärder från det allmännas sida äro påkallade för att underlätta denna.”¹⁵⁵

Zigenarutredningen underställde Chefen för Kungl. Socialdepartementet, tillika Statsrådet frågan om att genomföra en inventering. Utredningen menade att en totalundersökning var påkallad och skulle genomföras i två steg. Först skulle en inventering genomföras av polisen i varje distrikt en viss dag under vinterhalvåret 1954-1955. En sådan skulle ge kommittén uppgifter om namn, släkttillhörighet, ålder, giftermålsfrekvens, fruktsamhet, dödlighet etc. Vidare ansåg utredningen att romers läs- och skrivkunnighet samt deras bostads- och arbetsförhållanden behövde kartläggas. Det var också angeläget att kart-

¹⁵³ SOU 1956:43, Zigenarfrågan, sid. 12.

¹⁵⁴ SOU 1956:43, Zigenarfrågan.

¹⁵⁵ Direktiv till utredningen, återgiven i SOU 1956:43, sid 7-8.

lägga romers vandringsvanor samt deras ekonomiska och hygieniska standard. Därefter skulle en särskilt sakkunnig, ”en med zigenarnas förhållanden väl förtrogen person genom besök hos zigenarna inhämta ytterligare upplysningar.”¹⁵⁶

I en intern promemoria preciserade kommittén vilka personer som skulle vara föremål för inventeringen samt inventeringens innehåll, uppläggning och organisation. Föremål för inventeringen var ”alla zigenare i landet, såväl helzigenare som zigenare av blandras och såväl ambulerande som fast boende.”¹⁵⁷ ”Ambulerande” romer konstaterades vara lätta att identifiera då deras utseende och levnadsvanor ansågs skilja sig från den övriga befolkningen. I promemorian framhölls vikten av att inventeringen även skulle omfatta personer som inte var födda som romer, men som genom giftermål eller av annan anledning levde tillsammans med romer. Bofasta romer skulle registreras, vilket kommittén menade var förenat med vissa svårigheter:

”Inte alltid döljer sig zigenarna under sina zigenarnamn och många gånger har de ju också namn, som starkt påminner om de rent svenska. Trots zigenarnas mångomtalade släktkärlek kan det ju också tänkas att, en zigenare avsiktligt söker dölja sin zigenartillhörighet.”¹⁵⁸

Inventeringen skulle inte bara kartlägga antalet romer som bodde i tält samt hur de var spridda i landet. Lika viktigt var att kartlägga deras släktskap, bland annat i syfte att också få kunskap om antalet romska personer som var bofasta.

---

¹⁵⁶ PM till Herr Statsrådet och Chefen för Kungl. Socialdepartementet, Gunnar Sträng, dat 21 oktober 1954, YK 1506, volym 1, Riksarkivet; se även protokoll fört vid sammanträde med 1954 års zigenarutredning, den 3 november 1954, YK 1506, volym 1, Riksarkivet.

¹⁵⁷ Zigenarutredningen 1954, ”PM angående en ny zigenarinventering”, sid 3, YK 1506, volym 3, Riksarkivet.

¹⁵⁸ Zigenarutredningen 1954, ”PM angående en ny zigenarinventering”, sid 4, YK 1506, volym 3, Riksarkivet.

”Vid inventeringen böra inhämtas sådana uppgifter, som kan ge ledning vid efterspanandet av bofasta zigenare. Varje anträffad zigenare kan helt enkelt tillfrågas beträffande sin kännedom om fränder.”¹⁵⁹

För att få ett tillförlitligt resultat skulle polisen;

”en viss dag ”finkamma” hela landet på zigenare.”¹⁶⁰

Utredningen tog fram en uppgiftsblankett och anvisningar till länsstyrelser och polismyndigheter.¹⁶¹ Kommitténs instruktion till länsstyrelserna redogjorde också att inventeringen skulle kompletteras med en sakkunnig som skulle göra en ”intensivundersökning.” I instruktionen begärde utredningen dessutom att polisen skulle hålla uppsikt och rapportera om romer, under tiden från den 10 december 1954 till våren 1955, flyttade. Polisen i den ort dit den romska personen flyttade skulle informera utredningen om detta.¹⁶²

Med ledning av dessa formulär och anvisningar genomförde polismyndigheterna i Sverige den 10 december 1954 inventeringen. Genom inventeringen fick Zigenarutredningen en kartläggning av vad romska personer i landet hette, den romska gruppens storlek, var romer uppehöll sig, hur romer fördelade sig i landet och deras bostadsförhållanden. Kartläggningen gav också uppgifter om antalet kvinnor och män, hur gamla de var och hur åldern var fördelad i gruppen, deras civilstånd, släktförhållanden, sysselsättning samt om de var läs- eller skrivkunniga.¹⁶³

¹⁵⁹ Zigenarutredningen 1954, ”PM angående en ny zigenarinventering”, sid 5, YK 1506, volym 3, Riksarkivet.

¹⁶⁰ Zigenarutredningen 1954, ”PM angående en ny zigenarinventering”, sid 5, YK 1506, volym 3, Riksarkivet.

¹⁶¹ Zigenarutredningen 1954, ”Anvisningar” och ”Uppgifter till 1954 års zigenarinventering” ”Byråskrivelse till samtliga länsstyrelser, angående inventering angående zigenare i riket” 1954-11-18, YK 1506, Volym 3 Riksarkivet. Se även SOU 1956:43, *Zigenarfrågan*. Betänkande avgivet av 1954 års Zigenarutredning, sid 9.

¹⁶² Zigenarutredningen 1954, Byråskrivelse till samtliga länsstyrelser, angående inventering angående zigenare i riket” 1954-11-18, YK 1506, Volym 3 Riksarkivet.

¹⁶³ Zigenarutredningen 1954, ”Uppgifter till 1954 års zigenarutredning” YK 1506, volym 3, Riksarkivet.

Svaren från landets polismyndigheter sammanställdes av kommittén och kom att bilda ett register över landets romer. Registret skickades kort efter att det hade upprättats av kommittén till Fångvårdsstyrelsen, då man önskade få uppgifter om dessa personer förekom i straffregistret.¹⁶⁴ Vidare skickades registret till Statens utlänningskommission för att undersöka om de romer som fanns i förteckningen var svenska medborgare.¹⁶⁵ Pensionsstyrelsen fick också ta del av registret för att med ledning av den ta fram uppgifter om personerna i fråga fick folkpension.¹⁶⁶

Registret utgjorde dessutom underlag för en sakkunnig, som fick i uppgift att kontrollera om de uppgifter som polismyndigheterna hade tagit fram stämde, samt genom besök i lägren ta fram ytterligare och kompletterande uppgifter.

I en promemoria till kommittén framhöll den sakkunnige strax innan han gjorde kartläggningen, att de redan genomförda inventeringarna hade medfört att ”zigenarna är lite misstänksamma inför vad som är på färde”. Denna misstänksamhet var ytterst viktig att neutralisera, så att utredningsarbetet inte skulle försvåras. Att låta romska personer framträda i radio och berätta om sin situation var den sakkunnige tveksam till och menade att romers röst inte skulle få företräde:

”Under inga förhållanden få emellertid detta inslag [att romer får redovisa sina egna synpunkter] bli en huvudpunkt i programmet [...] I ett ev. program skulle jag gärna själv vilja komma till tals.”¹⁶⁷

I promemorian framkommer synpunkten att romer från Finland borde fördrivas ut ur landet:

---

¹⁶⁴ Zigenarutredningen 1954, ”PM till Kungliga Fångvårdsstyrelsen” 1956-01-31, YK 1506, Volym 1, Riksarkivet.

¹⁶⁵ Zigenarutredningen 1954, ”PM till Statens utlänningskommission” 1956-01-31, YK 1506, Volym 1; Riksarkivet.

¹⁶⁶ Zigenarutredningen 1954, ”PM till Kungl. Pensionsstyrelsen” 1956-01-31, YK 1506, Volym 1, Riksarkivet.

¹⁶⁷ Zigenarutredningen 1954, ”Skrivelse till Herr Kanslisekreterare Olof Särnmark” 1954-10-27, YK 1506, Volym 1, Riksarkivet.

”De finska zigenarnas infiltration bådär intet gott. Det synes mig emellertid vara självfallet, att dessa återpassas till sitt hemland. Beslut om detta borde snarast ordnas av dem som makten haver. Visserligen är de finska zigenarna inte erkända som jämlikar med de svenska, men bristen på giftermålskandidater är nu så stor i vårt land bland zigenarna, att de säkert tar vad de får tag i. Kommer detta, näml. att ta sig man eller kvinna från Finland, att bli mod(e?), då kan zigenarfrågan inte lösas i vår generation. Kan inte någon ”lösdrivarlag” tillämpas på dessa främmande zigenargäster.”¹⁶⁸

Det kan konstateras att de synpunkter som den sakkunnige framförde i promemorian inte kom att utgöra hinder för hans möjligheter att genomföra ”intensivundersökningen”.

För att ringa in för den sakkunnige relevanta frågeområden för ”intensivundersökningen”, tog kommittén fram en PM som fungerade som en intervjuguide. Enligt intervjuguiden skulle den sakkunnige bland annat ta reda på om det hade skett några förändringar med avseende på antalet personer i hushållet sedan den 10 december 1954. Vidare ville kommittén ha en fullständig information om släktförhållanden, religiösa förhållanden, utbildning, ekonomiska förhållanden, musikaliska och konstnärliga färdigheter, kunskaper i sömnad och teknik, sociala förmåner, bostadsförhållanden, de senaste årens lägerplatser, vandringsvägar samt ”zigenarnas” egna synpunkter om de själva ansåg sig bli väl eller illa bemötta och eventuell skuld som de själva hade till de egna levnadsförhållandena. Vidare skulle den sakkunnige söka få polismyndighetens eller annat kommunalt organs omdöme om läget.¹⁶⁹

2.4.2 Intensivundersökning

Varje läger och bostad som hade registrerats av polismyndigheterna fick besök av den sakkunnige. I enlighet med uppdraget

¹⁶⁸ Zigenarutredningen 1954, ”Skrivelse till Herr Kanslisekreterare Olof Särnmark” 1954-10-27, sid 2, YK 1506, Volym 1, Riksarkivet.

¹⁶⁹ Zigenarutredningen 1954, ”PM för intervju vid zigenarutredningen intensivundersökning våren 1954”, YK 1505, Volym 3, Riksarkivet.

ställde han detaljerade frågor som rörde enskilda personers livsvillkor och familjeförhållanden. Den sakkunnige steg in i hem där de boende betraktades och bedömdes och gjorde dessa personer till föremål för granskning och värdering. Varje individ tilldelades genom intensivundersökningen ett z- nummer och varje familj fick ett z-familjenummer som senare kom att följa personerna i den statliga och kommunala förvaltningens arbete under många år.¹⁷⁰ Intensivundersökningen medförde således att kommittén fick uppgifter om släktförhållanden i lägret eller bostaden, men också vilka som i övrigt var släkt med varandra. Den här typen av uppgifter kom sedermera att för myndighetsföreträdare utgöra underlag för att upprätta romska släkträd. Av den sakkunniges utlåtanden om varje individ, familj och släktförhållanden med mera, finns också en outtalad manual över vilka aspekter och bedömningar som skulle träda fram, vad som förstorades och gjordes till huvudsak. I det följande återges några exempel på hur romer i undersökningen omskrevs, bedömdes och kategoriserades, utan av allt att döma ha något inflytande över utredarens utlåtanden:

”[Han] verkar snäll och hygglig, liksom hans hela familj. De äldre barnen se inte så intelligenta ut precis.[Hans dotter] är tjock och vulgär.”

”Lägrets medlemmar kan emellertid inte sägas vara över sig intelligenta. De tillhör en sorts underklass, bland zigenarna, som inte tänker längre än näsan räcker.”

”De verkar vakna och förståndiga utan att man kan säga att de verkar särskilt intelligenta.”

”[Han] gör ett synnerligen sympatiskt intryck. Han talar klokt och omdömesgillt. Han är helt inställd på att zigenarna i gemen borde assimileras och med makt hållas till skolgång. [...] Han är utan

---

¹⁷⁰ Den sakkunnige utredaren kom att fortsätta kartläggningen genom Arbetsmarknadsstyrelsens försorg och det finns ett register för åren 1947–1962 som innehåller person- och släkregister, inklusive släkträd samt foton. Kartläggning kom senare även att bli en del av Stockholms kommuns och Socialstyrelsens arbetssätt.

tvekan en över det vanliga begåvad karl, och påminner i detta stycke mycket om sin kusin.”

”[Han] ger ett mycket vederhäftigt intryck. Han är sannolikt ingen större begåvning, men heller ingen dumbom.”

”[Han] har en stor charm. Han talar mjukt och musikaliskt.”

”[Familjen] är en av de besvärligaste i landet. [...] De kommer med all sannolikhet att bli svåra att inordna i samhället.”

”[Familjen] är i alla sina levnadsvanor fortfarande i hög grad zigenares. De äter zigenarmat, deras kvinnor kläder sig som zigenerskor, deras inställning till samhället är nomadens.”

”[Hon] verkar enfaldig, men snäll.”

”Hon ser fryntlig och hygglig ut, utan att förråda någon större intelligens.”

”[Han] är den störste zigenare, jag sett. Han skulle kunna tas för svensk, då han inte är påfallande mörk till hudfärgen.”

”Familjen ger ett fattigt och i viss mån efterblivet intryck.”

”Hon är svart som natten.”

Varje tätläger, bostad och husvagn som den sakkunnige besökte, blev noggrant beskriven med avseende på dess storlek, möbler och övriga inventeringar som fanns i hemmen. Undersökningen synliggör att de romer som genom intensivundersökningen kartlades, levde med en ytterst svår ekonomisk situation och var utsatta för särbehandling. Detta förhållande framträdde framför allt när den sakkunnige återger citat från romer:¹⁷¹

”Jag har ingen drift att vandra. Nej, zigenarna måste leva, därför vandrar de. Nu när jag har mitt här [bostad] behöver jag inte vandra längre. Zigenarna i allmänhet blir heller inte accepterade som riktiga människor. De måste flacka bara för att de stöts bort. Ville

---

¹⁷¹ Zigenarutredningen 1954, YK 1506, Volym 8, Riksarkivet

bara folk tänka på detta. Vi är alla människor. Ingen kan säga vem som är bättre.”

”Dra åt helvete, zigenardjäväl! skriker de efter oss. Har vi barnbidrag? Nej, det får vi inte. De stryker oss ur böckerna. Får vi arbete. Du duger ingenting till, din förbannade zigenartorsk! säger de. Har jag inte fullgjort alla skyldigheter? Men får jag gå in på ett kafé i stan och få mig en kaffe? Nej, då svär svenskarna. Vi får klara oss ändå. Vad gör staten för oss? Ingenting. Skickar polisen efter oss.”

”Varför vi vandra? Vi ska leva. En farande fågel får något, en sittande intet. Vi har såna yrken. Du vet ju själv. Vi får inte jobb som andra. Det fattas oss kunskaperna. Man misstänka oss för allt sattyg. Man vill inte ha oss. Så är det. Vi drar omkring för att finna vår utkomst.”

”De tål oss inte. Vi gör dem ingenting, men de ska ändå skälla och vara fräcka. Det är svårt att få platser. Vi kan tjäna, tigga och be länge innan vi får hyra en markbit för en vecka. Jag kan inte läsa och skriva, det vet du nog, men jag skulle ha velat kunna det. Den konsten är inte tung att bära. Den skulle vara till nytta för mig och mina barn.”

”Vi är trötta på att flacka. Vi tjänar ingenting. Det lönar sig inte att resa. Är det något för en 60 års man att bo i en masonitvagn. Kallt och jäkligt. Dyr och bedrövligt. Vad ved går det inte åt! Och hur vi eldar, är det ändå kallt, fuktigt och rått. Det går inte att om vintern känna som en människa. Vidare hur dyr är inte en vagn att flytta? Hur lätt kör vi inte sönder den? Den står ute i ur och skur, och hur länge stoppar den för detta? Efter några år, måste man ut med slantar för att reparera den. Efter ett par år till, så är den utsliten. Och vad kostar inte en ny? De ser, kära du, vår bostad är inte billig. Den är dålig, men dyr. Vem skulle då inte vilja bo i en lägenhet? Med tak över huvudet, vi slapp tigga och be. Vi slapp hamna på alla galna avkrokar, där vi inte tjänar ett öre. Vi kunde se oss om efter fast arbete.[...] Jag skulle inte säga nej till en lägenhet. Den kan inte bli dyrare än en vagn. Men den skulle bli bättre.”

”Även vi vill vara människor. Vi vill också komma oss fram, och inte bara alltid ha landsvägen och lägerplatserna att tänka på. Vi är inte dumma. Ingen kan säga att zigenare är tjockskalligare än en svensk.

Vi vill bli behandlade som människor och blir vi bofasta och sköter oss som alla andra, så blir vi det.”

”Råttor är också en plåga, och det är råttor stora som kattor.”

”Nog kunde behandlingen av zigenare vara bättre. Vi är inte erkända som riktiga svenskar. Vi får höra åtskilligt efter oss. Vi har det besvärligt med att få plats, vi har det svårt att få gå på krog och vi har besvärligt med att få mantalsskrivningsort.”

I flera utlåtanden framkommer den sakkunniges synpunkt att romer inte alltid gjorde sitt yttersta för att hålla tältet, bostaden eller husvagnen i bra skick. I det följande återges några exempel på utlåtanden som visar att de fattiga levnadsomständigheterna i sig, de yttre och synliga tecknen som kunde tolkas i termer av armod och torftighet, kopplades till en föreställning om att romer inte ansträngde sig tillräckligt:

”Vagnen verkar sliten och nött. Bristen på målning gör den ganska ogästvänlig.”

”[Namn] bor i husvagnar i ungefär samma storlek som [en släktings husvagn], men de är inte så trevligt inredda. De har annars den vanliga zigenarinredningen.”

”Jag har inte besökt familjen, men min chaufför, som kände familjen ganska bra, och som besökt hemmet flera gånger, ansåg, att det var ganska slarvigt och vanvårdat. Där umgicks också en hel del tatarliknande element.”

”[Namn] vagn är osnygg och ostädad, annars härskar en viss reda och snygghet.”

”Hemmet är ovårdat och osnyggt.”

I enlighet med uppdraget tog undersökningen fram uppgifter om vem som definierades som ”zigenare”, ”halv zigenare” och personer som inte var födda som romer, men levde med romer. Den sistnämnda kategorin ägnades också utrymme i undersökningen.

”Kvinnorna går klädda som zigenerskor bruka, även [namn], fast hon är svenska. [Namn] talar romani, hon spår som zigenarkvinnor bruka, och hon i allt antagit zigenarseder. Jag har tidigare diskuterat hennes liv med henne, och hon har försäkrat mig att hon levt lyckligt tillsammans med sin man. Hon ångrar inte sitt giftermål, zigenarna har varit snälla mot henne.”

”Mannen har aldrig ångrat att han gifte sig med en zigenerska.”

2.4.3 Hur många?

I likhet med Fattigvårdslagstiftningskommitténs och Socialstyrelsens inventeringar syftade Zigenarutredningens kartläggning till att ta reda på antalet romer i landet.

Utredningen kom fram till att det fanns 740 ”zigenare”. 372 var män och 368 var kvinnor. Av dessa definierades 560 som ”helzigenare”, medan övriga ansågs vara barn till ”zigenare” och ”icke-zigenare”. Inventeringarna visade också, menade utredningen, att det fanns 55 svenskar som sammanbodde med romer. De ingick inte i antalet om 740.¹⁷²

”Beträffande vilka som skall anses som zigenare [...] finner utredningen heller ingen tvekan bör råda, enär det numera finns en inom utredningen upprättad mycket noggrann förteckning över alla såväl hel- som blandzigenare i landet, ävensom över de svenskar, som lever tillsammans med zigenare.”¹⁷³

Kommittén tog fram en detaljerad tabell över hur många romer som bodde inom olika län och orter. Tabellen var fördelad efter kvinnor och män, vuxna och barn samt efter bostadsförhållandena. Den tabellen kom inte att publiceras i betänkandet, utan finns bevarad i arkiv.¹⁷⁴

---

¹⁷² SOU 1956:43 Zigenarfrågan, sid 142, bilaga 2.

¹⁷³ SOU 1956:43 Zigenarfrågan, sid. 19.

¹⁷⁴ Zigenarutredningen 1954, ”Tab 1. Antal zigenare inom olika län och orter med fördelning av män och kvinnor, vuxna och barn samt efter bostadsförhållandena” YK 1506, volym 4.

Däremot presenterades i betänkandet en kvantitativ framställning av gruppens problem och tillstånd. I betänkandet redovisades i tabeller ålder och civilstånd inom gruppen. Det upprättades tabell om vilka yrken personerna i fråga hade, skolgång med fördelning efter ålder, bostadsförhållanden med avseende om de bodde i bostad, tält eller husvagn samt en tabell om vad romer ansåg vara den mest påkallade åtgärd som staten skulle vidta för att förbättra situationen.¹⁷⁵

2.4.4 Kommitténs förslag

I betänkandet konstaterades att romers villkor främst präglades av omständigheter som de själva inte kunde råda över. Den omfattande analfabetismen och de därav försvårande förutsättningarna att erhålla arbete, påverkade möjligheterna att också få tillgång till en bostad. I utredningen menades att bostad i första hand skulle ordnas inom ramen för befintlig bostadsbebyggelse. Då det ofta var svårt att anskaffa lämpliga bostäder, föreslog utredningen att man skulle använda vissa monteringsfärdiga trähus, däribland den hustyp som Arbetsmarknadsstyrelsen använde som förläggningsbyggnad för arbetare. Utredningen fann även att kommunernas medverkan var avgörande för anskaffande av bostäder. Då en sådan medverkan skulle komma att belasta kommunerna ekonomiskt, föreslog utredningen att staten skulle påta sig ansvaret för den ekonomiska hjälp, som romer skulle kunna behöva i samband med erhållandet av en bostad. I utredningen hänvisades till det förfarande som hade tillämpats vid utgivning av understöd till flyktingar.

I betänkandet framkommer uppfattningen att problemet med romer var av särskild art och att "zigenare" inte var förmögna att ta vara på sig själva och sin situation. Därför föreslogs en zigenarkonsulent, med uppgift att hjälpa gruppen:

---

¹⁷⁵ SOU 1954:43 Zigenarfrågan, sid 143–145, bilaga 2.

”Det är ju så, att samhället erbjuder den enskilde bistånd i något avseende, det vanligtvis fordras, att den enskilde själv kan överblicka sin situation även som att han också kan ta vissa initiativ för att komma till rätta med sina försörjningsproblem och sina problem överhuvudtaget. När det gäller zigenarna kan det på grund av deras olika handikapp dessvärre inte antagas, att de i någon utsträckning har denna förmåga.”¹⁷⁶

2.5 Arbetsmarknadsstyrelsen 1962–1965

Zigenarutredningen ledde till att riksdagen år 1958 beslöt att Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS) skulle få i uppdrag att få ansvar för åtgärder som var nödvändiga för att ”trygga zigenarnas försörjning och deras anpassning till det moderna samhället”. AMS menade dock i en skrivelse till Kungl. Maj:t att med erfarenhet av kommunernas avvisande hållning, var det mer lämpligt att Statsverket¹⁷⁷ skulle stå för de kostnader som ”zigenarfrågan” skulle medföra. Riksdagen godkände de åtgärder som socialministern med anledning av AMS skrivelse rekommenderade och i ett kungligt brev av den 25 mars och den 10 juni 1958 gavs anvisningar om hur zigenarfrågan skulle lösas.¹⁷⁸

Åtgärder som skulle prioriteras var romers sysselsättning och tillgång till bostad. Ansvaret för detta delades upp mellan flera myndigheter. På nationell nivå var det AMS, Socialstyrelsen och Skolöverstyrelsen som hade huvudansvar för finansiering och administration av åtgärderna. På lokal nivå var det Socialförvaltningen, Arbetsförmedlingen och den lokala skolmyndigheten som skulle se till att beslut fullföljdes kring romers bosättning,

¹⁷⁶ SOU 1956:43, Zigenarfrågan, sid 74. År 1959 inrättades en zigenarkonsulent i Stockholms kommun. I början av 1960-talet var zigenarärenden ett etablerat begrepp inom socialförvaltningen och en särskild enhet Zigenarsektionen, arbetade med frågor som berörde romer.

¹⁷⁷ Statsverket är en äldre beteckning för svenska staten som ekonomisk enhet. Oftast avsågs specifikt den del av statens ekonomiska verksamhet som lydde under Kunglig Majestät (regeringen), men inte den del som lydde under riksdagen via Riksgäldskontoret och Sveriges riksbank, se Nationalencyklopedin, band 17 (1995) uppslagsord *Statsverket*.

¹⁷⁸ Socialministern, Torsten Nilsson, se Råd och anvisning i Socialvårdsfrågor, Kungl. Socialstyrelsen, nr 129, 1960.

sysselsättning och skolgång. Genom vuxenutbildning och barnens skolgång involverades fler myndigheter. Pedagogiska institutionen i Stockholm kontaktades för att följa upp en ny-startad vuxenutbildning för romer i Stockholm. Samarbete mellan AMS:s tjänstemän och pedagogiska institutionen ledde till nya uppdrag 1964. Senare samma år fick pedagogiska institutionen ett stort uppdrag, som gällde att undersöka romska barns skolsituation. I det följande beskrivs de kartläggningar som finansierades och godkändes av AMS.

År 1962 kom några forskare överens om att de skulle upp-vakta AMS om forskningsanslag, då myndigheten förmodades ”vara intresserad av att få reda på zigenarnas individuella förut-sättningar för rehabilitering”. Forskarna menade att det var viktigt att få fram en fullständig kartläggning av gruppen:

”En noggrann socialmedicinsk penetration av hur zigenarna egent-ligen har det, få fram något om morbiditet och mortalitet, deras krav på stöd från samhällets sida i olika former och allt det där vanliga, kanske inte försöken till arbetsanpassning. Från genetikernas sida gäller det att få blodprov för närmare analys samt en del mätningar, som skulle vara av intresse för deras undersök-ning.”¹⁷⁹

Zigenarutredningens (SOU 1956:43) kartläggning ansågs betydelsefull, men mer kunskap behövdes för att få fram ett än mer tillförlitligt och därmed bättre statistiskt underlag.¹⁸⁰

Frågan kom med ett brev att underställas AMS. I brevet redogjordes för att en docent, verksam vid genetiska institu-tionen och en professor, verksam vid socialmedicinska institu-tionen i Uppsala, hade tagit fram en plan för en undersökning av

---

¹⁷⁹ Brev från professor Ragnar Berfenstam vid Socialmedicinska institutionen till John Takman, dat 1962 -05 -18, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, volym A:7. Brev från John Takman till professor Ragnar Berfenstam vid Socialmedicinska institutionen, datum 1962 -05-28, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, volym A:7.

¹⁸⁰ Brev från John Takman till professor Ragnar Berfenstam, vid Socialmedicinska institutionen i Uppsala, dat 1962-06-16, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7; ”Utkast till undersökning, Zigenarna i Stockholm” datum 1962-06-16, Stockholm stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

de svenska "zigenarna" i Stockholm. Undersökningen skulle innefatta en historisk beskrivning av vad statliga och kommunala myndigheter gjort och gjorde för "zigenarnas" rehabilitering. Undersökningen skulle även omfatta en antropologisk – genetik – demografisk undersökning samt en socialmedicinsk undersökning som skulle företas av en läkare, som då var verksam i barnavårdsnämnden i Stockholm.¹⁸¹

AMS fattade efter ett antal förhandlingar med professorn beslut om att ge Uppsala universitets socialmedicinska institution i uppdrag att i samarbete med Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet (tidigare Statens institut för rasbiologi) och Nordiska museet i Stockholm, verkställa en undersökning av romer i Stockholm. Enligt beslut av AMS skulle undersökningen tjäna som underlag för "arbetsvårdsåtgärder" och genomföras i enlighet med en plan som presenterades i en PM. Undersökningen skulle omfatta 200 personer.¹⁸² I PM:et framfördes uppfattningen att det var svårt att yrkesanpassa vuxna romer och ge dem ett arbete "som passar deras egenart och förutsättningar." Det krävdes en grundlig undersökning av romers hälsostatus och övriga faktorer för att kunna genomföra effektiva åtgärder för romers yrkesutbildning och arbetsanskaffning.¹⁸³

Socialmedicinska institutionen skulle enligt planen göra en allsidig socialmedicinsk undersökning av varje romsk person i Stockholm. Institutionen skulle ta fram en social- och medicinsk anamnes genom att undersöka journaler från sjukvårdsanstalter, socialregisterakter, upplysningar från skolmyndigheter, yttrandena från arbetsgivare och ungdomsvårdsskolor, utdrag ur

---

¹⁸¹ Brev till Generaldirektör Bertil Olsson, Kungl. Arbetsmarknadsstyrelsen av John Takman, datum 1962-07-19, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

¹⁸² AMS (1962), "Ang socialmedicinsk undersökning av i Stockholmsområdet boende zigenare avsedd som underlag för arbetsvårdande åtgärder" Dnr V 599/62, Beslut 1962-11-16, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

¹⁸³ AMS (1962), "Ang socialmedicinsk undersökning av i Stockholmsområdet boende zigenare avsedd som underlag för arbetsvårdande åtgärder", Bifogad plan till beslut om socialmedicinsk undersökning, "P.M rörande en socialmedicinsk-genetisk- sociologisk undersökning av Stockholmsområdets zigenare" dat 1962-11-04, Dnr V 599/62, Beslut 1962-11-16, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

kontrollstyrelsens¹⁸⁴ register samt utdrag ur straffregister. Kroppslig status och information om hygien skulle också tas fram. Det innefattade rutinundersökningar, ergonomiska undersökningar, EKG och statistiska uppgifter. Psykisk status identifierades också som viktig information att ta fram. Det handlade om en bedömning av socialgrundinställning, motivation, samarbetsvilja, grad av alkoholisering med mera.

Genetiska institutionen skulle göra en genetisk undersökning. Enligt planen skulle institutionen göra blodundersökning och urinundersökning. Institutionen skulle fastställa ögonfärg, hårfärg, öron snibb, bestämning av hår, mäta huvudindex och handavtryck samt göra en bedömning av muskelutveckling och grov kraft.

Nordiska museet skulle ta fram uppgifter om bostäder, yrkesutövning, inkomstförhållanden, kostvanor och dagsrytm innefattande relation mellan arbete, vila och förströelse. Vidare skulle museet ta fram information om hygien, seder och bruk, skolutbildning, läsvanor och bildningsgrad, kulturkontakt samt "zigenarnas önskemål inför framtiden."¹⁸⁵

Vidare skulle en *socialvårdsläkare* genomföra en sociologisk undersökning.¹⁸⁶ Resultatet av undersökningen skulle redovisas till AMS dels i ett utlåtande för varje enskild person från Socialmedicinska institutionen i Uppsala, dels i en sammanfattande

---

¹⁸⁴ Kontrollstyrelsen var ett ämbetsverk som existerade mellan 1909 och 1970. Det hade tillsyn över "de accisspliktiga näringarna" (de som betalade tillverknings- och omsättningsskatter). Med Brattssystemets införande 1919 blev det ansvarigt för alkohollagstiftningens tillämpning, särskilt systembolagens verksamhet. Ämbetsverket uppgick den 1 januari 1971 upp i det nybildade Riksskatteverket, Nationalencyklopedin (1995) uppslagsord Kontrollstyrelsen.

¹⁸⁵ AMS (1962), "Ang socialmedicinsk undersökning av i Stockholmsområdet boende zigenare avsedd som underlag för arbetsvårdande åtgärder", Bifogad plan till beslut om socialmedicinsk undersökning, "P.M rörande en socialmedicinsk-genetisk-sociologisk undersökning av Stockholmsområdets zigenare." Dnr V 599/62, Beslut 1962-11-16, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

¹⁸⁶ AMS (1962), "Ang socialmedicinsk undersökning av i Stockholmsområdet boende zigenare avsedd som underlag för arbetsvårdande åtgärder", Bifogad plan till beslut om socialmedicinsk undersökning, "P.M rörande en socialmedicinsk-genetisk- sociologisk undersökning av Stockholmsområdets zigenare" sid 1-2, Dnr V 599/62, Beslut 1962-11-16, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

redogörelse från Socialmedicinska institutionen, Nordiska museet och Institutionen för medicinsk genetik.¹⁸⁷

2.5.1 Zigenarundersökning i Stockholm 1962–1963

Forskarna skrev en summarisk rapport till AMS om hur arbetet med undersökningen av romer i Stockholm hade bedrivits. Inledningsvis underströks att AMS visserligen var intresserad av att få en undersökning som kunde användas som underlag för arbetsvårdsåtgärder. Det innebar att undersökningen skulle fokusera på de romer som hade bostads- och sysselsättningsproblem. Ur vetenskaplig synpunkt var det dock motiverat att samtliga romer skulle undersökas:

”Från vetenskaplig synpunkt var det naturligtvis av värde att samtliga zigenare kom med i undersökningen, alltså även de som nu hade acceptabla bostäder och sedan många år hade ordnade arbetsförhållanden”.¹⁸⁸

Av rapporten framgår att samtliga romer som hade registrerats av zigenarkonsulenter i Stockholm hade undersökts. Vidare hade även familjer från Finland och Spanien, vilka under pågående undersökningsperiod hade flyttat till Stockholm, undersökts.¹⁸⁹ Det innebar att 328 personer var föremål för en undersökning där ett 20-sidigt journalformulär med detaljerade frågor hade utarbetats. Bland de uppgifter som samlades in var namn, adress och släktskap. Även rastillhörighet, med avseende på om personerna i fråga var ”helzigenare”, ”halvzigenare” eller ”icke-zigenare” registrerades samt i vilket land personen ifråga var

¹⁸⁷ AMS (1962), ”Ang socialmedicinsk undersökning av i Stockholmsområdet boende zigenare avsedd som underlag för arbetsvårdande åtgärder”, Bifogad plan till beslut om socialmedicinsk undersökning, ”P.M rörande en socialmedicinsk-genetisk- sociologisk undersökning av Stockholmsområdets zigenare”, sid 4, Dnr V 599/62, Beslut 1962-11-16, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

¹⁸⁸ Takman (1963), Zigenarundersökningen 1962–1963, Stockholmspopulationen, en summarisk rapport, sid 5, Stockholms stads arkiv, Zigenarsektionen, D2 a:1.

¹⁸⁹ Takman (1963), Zigenarundersökningen 1962–1963. Stockholmspopulationen, En summarisk rapport, sid 5, Stockholms stads arkiv, Zigenarsektionen, D2a:1.

född. Koder för social-, yrkes-, inkomst-, utbildnings- och bostadsklass samt information om personen hade utnyttjat något av samhällets service som hälsokontroller, folktandvård, institutioner som ålderdomshem, spädbarnshem och fått vaccinationer ansågs viktiga. Uppgifter om körkort, militärtjänst, eventuellt straff, rättspsykiatriska undersökningar och fylleriförseelser behövdes. Likaså ansågs frågor om skolgång, bildningsnivå, socialt engagemang i föreningsliv, arbetsliv och familjeliv angelägna. Man samlade in uppgifter om bostadsförhållanden – både nutida och dåtida. Vidare efterfrågade journalformuläret information om kostvanor, med begäran om svar om bland annat amning och daglig kost. I journalformuläret samlades även in uppgifter om sömnvanor, hälsotillstånd och resultat från olika provundersökningar. Vidare skulle information om psykisk status, begåvning, emotionell struktur, social grundinställning och kroppshygien fyllas i. Varje person skulle i formuläret tilldelas ett Z-nummer och ett familjegrupsnummer.¹⁹⁰ Ett foto skulle tas på varje person, med 8 kopior.¹⁹¹

Dessa uppgifter strukturerades med ett utförligt kodningsschema. Materialet skulle in i hålkort för en statistisk bearbetning.¹⁹² Undersökningarna utfördes på S:t Görans sjukhus och i romers bostäder. Två personer, som var på Södersjukhuset för att behandlas för akuta besvär, hade undersökts i samband med behandlingen.¹⁹³

168 personer som hade kommit i kontakt med forskarna och var över 15 år, hade i samband med omfattande läkarundersökningar lämnat blodprov och urinprov mot en ersättning av 25 kronor i silverfemmor. I rapporten poängterades att silverfemmor inte hade givits för att ”zigenarna är mera roade av

---

¹⁹⁰ Journal, Zigenarundersökningen 1962–1963, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:4.

¹⁹¹ Takman (1963), Zigenarundersökningen 1962–1963, Memorandum för jourhavande zigenarexperter. Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:4.

¹⁹² Kodningsschema, identifieringsuppgifter, Zigenarundersökningen 1962–1963, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv Volym A:4.

¹⁹³ Takman (1963), Zigenarundersökningen 1962–1963, Stockholmspopulationen, en summarisk rapport, sid 5, Stockholms stads arkiv, Zigenarsektionen, D2 a:1.

pengarna i sådan form än andra människor, men därför att detta på något sätt markerade att blodproven var en särskilt viktig del i undersökningen.” Flera personer fick också i samband med undersökningen omedelbar behandling för olika sjukdomar.¹⁹⁴

Av rapporten framgår att de personer som undersökningen behövde komma i kontakt med kunde ha en negativ hållning till själva undersökningen. Detta löstes på följande sätt:

”För att inte där igenom en opersonlig kallelse eller genom ett telefonsamtal riskera att vi mobiliserade en avvisande attityd, som det senare kunde bli svårt eller omöjligt att vända i samarbetsvilja, gjorde jag alltid dessa hembesök utan förvarning. Det visade sig vara välmotiverad inledning till den socialmedicinska undersökningen. Alla hade inte förståelse för vår uppfattning att deras personliga erfarenheter var av värde för de övrigas rehabilitering. Däremot var samtliga lyhörda för det vetenskapliga argumentet att en undersökning som denna skulle bli missvisande om en del av populationen utelämnades.”¹⁹⁵

I rapporten redovisade forskarna hur många personer som de definierade som ”helzigenare”, ”halvzigenare”, ”trekvartszigenare”, och ”icke-zigenare”. Med de senare avsågs personer som var gifta med ”zigenare”. I rapporten presenterades ett register över personer bosatta i Stockholm. Likaså presenterades statistik över personernas skolgång, bildningsgrad, yrkesverksamhet, bostadsanamnes, somatisk anamnes, psykisk status, samt utförliga beskrivningar av personer. Varje person tilldelades en Z-journal som innehöll ett foto på den person som journalen gällde. Varje journal avslutades med ett utlåtande som skickades till AMS. En kopia av utlåtandet skickades även till zigenarkonsulenten i Stockholm stad, Socialstyrelsen och Stockholms allmänna försäkringskassa. Utlåtanden avgavs även till lokala myndigheter som barnavårdsnämnder och skolmyndigheter

¹⁹⁴ Takman (1963), ”Zigenarundersökningen 1962–1963, Stockholmspopulationen, en summarisk rapport” av John Takman, sid 7 och 19, Stockholms stads arkiv, Zigenarsektionen, D2 a:1.

¹⁹⁵ S:t Görans sjukhus (1963), ”Zigenarundersökningen 1962–1963, Stockholmspopulationen, en summarisk rapport” av John Takman, sid 8–9, Stockholms stads arkiv, Zigenarsektionen, D2 a:1

osv.¹⁹⁶ Likaså skickades undersökningen till de länsarbetsnämnder inom vilkas områden de undersökta personerna vistades i.

De personer som blev föremål för Zigenarundersökningen 1962–1963 och som beskrevs i Z-journaler, kom efter avslutad undersökning att ingå i en socialläkares egna arkiv. Det angivna skälet var att många av de undersökta fallen förmodades bli aktuella vid socialläkarbyrån.¹⁹⁷

2.5.2 Undersökning av blodgrupper och andra ärftliga blodegenskaper

Som framgår var ett led i undersökningen att genomföra en undersökning av blodegenskaper. Det angivna skälet härtill var att söka fastställa romers rasbiologiska ursprung. Institutionen för medicinsk genetik menade i sin rapport till AMS att en given kunskap var att förekomst av olika blodgrupper visar stora ”variationer mellan folkgrupper av olika rasligt ursprung”. Institutionen menade dessutom att det fanns goda grunder att anta att romer ”ur arvsbiologisk synpunkt är att betrakta som en ganska sluten grupp med ringa utbyte av arvsanlag med den svenska populationen.”

I rapporten framhölls att en analys av blod från den svenska ”zigeniska” populationen visade ”otvetydigt på asiatiskt-indiskt rasursprung”. Vidare rapporterades det att i flera europeiska länder hade blodgruppsundersökningar av romer genomförts. Syftet med dessa undersökningar hade varit att belysa ”rent etnologiska problemställningar, såsom frågan om zigenarnas ursprung, graden av blandning med andra folkgrupper etc”.

---

¹⁹⁶ Socialmedicinska institutionen (1963) ”Zigenarundersökningen 1962–1963, kommentarer till undersökningen av Stockholmspopulationen och förslag med kostnadskalkyl beträffande fortsatta undersökningar, dat 1963-05-17, sid 19, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7; Uppsala universitets socialmedicinska institution (1966) ”Zigenarundersökningen 1962-1965, Slutrapport den 31 mars 1966 sid 1-2.

¹⁹⁷ Uppsala universitets socialmedicinska institution (1966) ”Zigenarundersökningen 1962–1965, Slutrapport den 31 mars 1966 sid 1-2.

I det som kom att utgöra slutrapport från undersökningen av romer i Stockholm, konstaterades det att det hade varit värdefullt att Institutionen för medicinsk genetik hade varit inkopplad i undersökningen:

”Tack vare att institutionen för medicinsk genetik var inkopplad i vår undersökning och till skillnad från andra institutioner har som regel att spara blodserum, urinprov etc., är vi nu i den gynnsamma situationen att samtliga prov finns bevarade i djupfryst skick och kan utnyttjas i agglutinationstest och andra laborationer som vi inte fann anledning att inkludera i vårt ursprungliga undersökningsprogram.”¹⁹⁸

I slutrapporten redovisade forskarna att de avsåg att begära anslag ur forskningsfonder för att med denna blodgruppsundersökning genomföra kompletterande studier. Resultatet av undersökningen publicerades dessutom 1965 i en artikel i tidskriften *Acta Genetica et Statistica Medica*. I artikeln specificerades från vilka länder de personer kom som svenska romers blod hade jämförts med: Ungern, Jugoslavien, Rumänien och Frankrike.

2.5.3 Antropologisk undersökning

I enlighet med planen genomfördes dessutom en antropologisk undersökning. Undersökningen sändes till Institutionen för medicinsk genetik på Uppsala universitet. Vad den antropologiska mätningen kom fram till presenterades inte i rapporten, utan framlades i en artikel av en docent och en socialläkare. I artikeln introducerades de som verksamma vid Institutet för medicinsk genetik och Socialmedicinska institutionen i Uppsala universitet. Tabeller visade hur ögonfärg, hårfärg och mått på kroppsdelar fördelade sig mellan romer och svenskar. Vidare

¹⁹⁸ Socialmedicinska institutionen (1963), ”Zigenarundersökningen 1962–1963, kommentarer till undersökningen av Stockholmspopulationen och förslag med kostnads kalkyl beträffande fortsatta undersökningar, dat 1963-05-17, sid 1, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

presenterades fotografier på romska kvinnor och män i profil. Några av de slutsatser som framställdes var att en övervägande majoritet av romer hade mörkt hår och mörka ögon, att romer var kortare än svenskar, att många romer vägde mer än svenskar och att romers skallindex var en annan än svenskars.¹⁹⁹

2.5.4 Förslag på fortsatta undersökningar

Socialmedicinska institutionens rapport till AMS innehöll förslag på bland annat följande åtgärder: näringsbidrag för att starta eget, bostad i framförallt moderna småstugor, korta sommar-kurser, långsiktigt omskolningsprogram för yngre och medel-ålders romer och korttidsläger av internatkaraktär för de personer som var musiker.²⁰⁰ I en PM till AMS framställdes ekonomiska beräkningar beträffande en fortsatt undersökning av romer i Stockholm, men också av romer i övriga delar av landet. Det angivna syftet var att "lägga grund för rehabiliterings-åtgärder i de enskilda fallen och för liknande åtgärder för zigenarna som grupp." Vidare framhölls att en sådan undersökning skulle vara ett betydelsefullt bidrag till vetenskapen:

"Det är självklart, att vi dessutom har förväntningar om intressanta och praktiskt användbara vetenskapliga resultat som en biprodukt av undersökningen. Dessa förväntningar har stegrats under den undersökningsetapp som genomförts."²⁰¹

I rapporten konstaterades att 12 personer i Stockholm hade genomgått en psykologisk anlagsundersökning, vilket ansågs

¹⁹⁹ Beckman och Takman (1965), "On the Anthropology of av Swedish Gypsy Population" i *Hereditas* 53, 272-280, 1965.

²⁰⁰ Socialmedicinska institutionen (1963), "Zigenarundersökningen 1962-1963, kommentarer till undersökningen av Stockholmspopulationen och förslag med kostnadskalkyl beträffande fortsatta undersökningar, dat 1963-05-17, sid 19-25, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

²⁰¹ Socialmedicinska institutionen (1963), "Zigenarundersökningen 1962-1963, kommentarer till undersökningen av Stockholmspopulationen och förslag med kostnadskalkyl beträffande fortsatta undersökningar, dat 1963-05-17, sid 3, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

otillräckligt. Åtminstone 50-talet personer borde, enligt rapporten, undersökas. En fortsatt genetisk undersökning behövde däremot inte genomföras, då den hittillsvarande undersökningen hade gett entydiga resultat. Dessutom ansågs en fortsatt genetisk undersökning fördyra hela undersökningen då den skulle behöva förläggas till en sjukhusmiljö. En fortsatt undersökning skulle enligt rapporten kartlägga en population bestående av 600 personer fördelade på 200 familjegrupper. På så sätt kunde undersökningen fullständigt kartlägga ”samtliga helzigenare, samtliga icke-zigenare, som är gifta med helzigenare och samtliga halvzigenare, trekvartszigenare och liknande.”²⁰²

En undersökning av hela zigenarpopulationen skulle enligt PM ge ett intressant underlag för att jämföra den alltjämt nomadiserande populationen med den urbaniserade, men framförallt för att belysa etapperna i utvecklingen från den ena nivån till den andra.²⁰³

Uppsala universitets socialmedicinska institution fick förnyat uppdrag att genomföra en undersökning av romer i hela landet. Av institutionens redovisning av uppdraget till AMS framgår att undersökningen kom att genomföras i enlighet med planen samt hur undersökningen tidigare hade genomförts i Stockholm. Institutionen presenterade med rapporten detaljerade tabeller över hur hela den romska populationen fördelade sig efter ras-kategorierna ”helzigenare”, ”halv-zigenare” och ”icke-zigenare”. Tabeller presenterades vidare för hur ålder fördelades sig mellan ”icke-zigenare”, svenska ”zigenare”, spanska ”zigenare”, finska ”zigenare” och övriga. Vidare presenterades tabeller över hur de undersökta personerna fördelade sig efter län, civilstånd, kön, huruvida de var vaccinerade eller inte, klädsel på ”svenskt vis”

---

²⁰² Socialmedicinska institutionen (1963), ”Zigenarundersökningen 1962–1963, kommentarer till undersökningen av Stockholmspopulationen och förslag med kostnads kalkyl beträffande fortsatta undersökningar, dat 1963-05-17, sid 4, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

²⁰³ Socialmedicinska institutionen (1963), ”Zigenarundersökningen 1962–1963, kommentarer till undersökningen av Stockholmspopulationen och förslag med kostnads kalkyl beträffande fortsatta undersökningar, dat 1963-05-17, sid 4, Stockholms stads arkiv, Takmans arkiv, Volym A:7.

eller ”zigeniskt vis”, antalet terminer i grundskola, läs- och skrivkunnighet osv. Institutionen presenterade sammantaget 40 tabeller i sin redovisning av arbetet till AMS.²⁰⁴

2.6 Zigenarsektionen i Stockholm 1959–1997

En av Zigenarutredningens (SOU 1956:43) slutsatser var att en av de viktigaste förutsättningarna för att romer skulle få tillgång till både skolgång och arbete, var att de fick tillgång till en bostad. Lika viktigt var också att kommuners, fastighetsägares och närboendes ”avvisande hållning” motverkades. Som tidigare beskrivits ansågs inrättandet av en ”zigenarkonsulent” i kommunala verksamheter kunna bidra till en mer positiv hållning bland allmänhet och myndigheter. Zigenarkonsulenterna skulle, förutom att motverka diskriminering, lotsa romer bland myndigheter och andra samhällliga organ.

1959 bildades i Stockholm det kommunala organet Zigenarsektionen och det anställdes en zigenarkonsulent som hade sin bakgrund som socialvårdsarbetare. Redan 1957 hade dock Stockholms socialnämnd sökt anslag för att anställa en konsulent, men den avslogs med motiveringen att man ville invänta den statliga utredningens betänkande. Avslaget motiverades även med att staden inte skulle vidta åtgärder som skulle kunna öka antalet romer i staden.

När sektionen bildades i maj 1959 bodde ca 200 romer i tältläger på av staden anvisade platser. Sektionen identifierade att fattigdomen var utbredd och många levde på den yttersta marginalen. Verksamheten kom i det inledande skedet att rikta in sig på att lösa bostadsfrågan. Under de första åren var verksamheten inriktad på att iordningsställa lägerplatser med el, vatten och sanitära förhållanden. År 1960 anlades på Stockholms stads fastighetskontors inrådan, ett läger vid Skarpnäck och ett

---

²⁰⁴ Takman, John (1966), Zigenarundersökningen 1962–1965. Slutrapport den 31 mars 1966. Undersökning utförd på uppdrag av Arbetsmarknadsstyrelsen genom Uppsala universitets socialmedicinska institution.

vid Flaten, båda söder om Stockholm. Samtidigt påbörjades en försöksverksamhet med provisoriska bostäder i Hammarby-täppan.²⁰⁵ Därefter ägnade sektionen också tid åt att höja utbildningsnivån och åt social träning, eller rehabilitering som man sade.²⁰⁶ I andra städer (bl.a. Malmö och Göteborg) följde man samma mönster.²⁰⁷

I samband med att Zigenarsektionen lades ned 1997 begärde socialtjänstens sektionschef om undantag från gallringsplikten, enligt 60 § socialtjänstlagen. Begäran motiverades med att Zigenarsektionen var en av de största kunskapsbankerna om romska frågor i Sverige och ett intakt arkiv skulle möjliggöra romsk släktforskning och akademisk forskning om minoritetsgruppen. I begäran om undantag menades att personakterna ”i egentlig mening [inte är socialtjänstakter] eftersom i dem ingår mycket annat material som inte är socialtjänst material.” Anhållan om undantag från gallring tillstyrktes.²⁰⁸

Historikern Lena Ericsson menar att under den tid som sektionen verkade synes man ha pendlat mellan olika målbeskrivningar: Å ena sidan ville man rikta åtgärder för att hjälpa gruppen att få en bostad och lyfta gruppen från diskriminering och analfabetism osv. Å andra sidan ville man också kontrollera gruppen och man var i viss mån säker på att det så kallade ”zigenarproblemet” på något sätt var gruppens eget fel, något som kunde korrigeras genom assimilering och normering.²⁰⁹ Några återkommande beskrivningar om romer som vägledde verksamheten var enligt Ericsson: ”ansvarslöshet”, ”störande levnadsvanor”, ”ålderdomligt livsmönster”, ”självvald isolering”, ”okunskap/omognad”, ”illojalitet”, ”avvikande kulturmönster”,

²⁰⁵ Ericsson, Lena (2012), Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997, sid 27, Dnr A2012/1448/DISK. Se mer om romers bostadsförhållanden i kap 7, Gränser för bostad.

²⁰⁶ Ericsson, Lena (2012), Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997, sid 5, Dnr A2012/1448/DISK.

²⁰⁷ Montesino, Norma (2010), Romer i svensk myndighetspolitik – ett historiskt perspektiv. Meddelanden från Socialhögskolan 2010:2.

²⁰⁸ Ericsson, Lena (2012), Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997, sid 41, Dnr A2012/1448/DISK.

²⁰⁹ Ericsson, Lena (2012), Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997, sid 16, Dnr A2012/1448/DISK.

”udda grupper”, ”kriminalitet”.²¹⁰ Ericsson menar också, efter genomgång av sektionens handlingar, att verksamheten återkommande sökte mer kunskap genom projekt, expert- och samrådsgrupper och liknande organ på olika nivåer, mellan olika parter och med olika mål.²¹¹ Ericsson synliggör att en fråga som ständigt återkommer i sektionens verksamhet är att romers situation inte blev bättre. Det så kallade ”zigenarproblemet” var lika aktuellt 1997 som 1958.²¹²

Varje aspekt av romers liv var föremål för granskning. Detta gällde åtminstone de romer som var registrerade hos Zigenarsektionen.²¹³ Även i sina hem utsattes romer för granskningar och omdömen. När tjänstemännen granskade förhållandena i lägren gjordes bedömningar av ordningen både i lägret som helhet och i de enskilda hemmen. Också de personer som hade en lägenhet utsattes för inspektion. I en PM från 1961 Redogörelse om zigenarnas sätt att existera i respektive läger och lägenhet bedömdes ordningen enligt skalan ”bra”, ”halvbra” eller ”illa”. Vidare förde sektionen statistik över antal och orsaker bakom klagomål på romska lägenhetsinnehavare. Sektionen hade kontroll på hur romer bodde, om de var inneboende, trångbodda, eller hade en modern lägenhet.

Zigenarsektionen registrerade även skolbarns och vuxen-
elevers frånvarotimmar, prestationer, intelligens och uppförande. Uppgifterna kom till en början från ett forskningsprogram som finansierades av sektionen. Programmet krävde omfattande information om eleverna och deras familjer samt avsevärd dokumentation och uppföljning. Samtidigt vittnar forsknings-

---

²¹⁰ Ericsson, Lena (2012), Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997, sid 18, Dnr A2012/1448/DISK.

²¹¹ Ericsson, Lena (2012), Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997, sid 23, Dnr A2012/1448/DISK.

²¹² Ericsson, Lena (2012), Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997, sid 44, Dnr A2012/1448/DISK.

²¹³ I Zigenarsektionens arkiv finns en förteckning som Göteborgs kommun upprättat över romer som 1961 var bosatta i Göteborg, PM ”Förteckning” dat Göteborg i januari 1961, Stockholms stadsarkiv, Zigenarsektionen, D3:1.

programmets syftesformulering om att insamlingen av uppgifter skedde på likvärdighetens bekostad.²¹⁴

Ericsson har vidare funnit att Zigenarsektionen upprättade hundratals personakter över romer som var födda 1881–1980 och var boende i Stockholm. Akterna omfattar 64 volymer, med allt från några enstaka sidor i varje akt till cirka ett femtiotal. Samtliga akter innehåller personuppgifter och uppgifter om familjemedlemmar, hushållets storlek och bostadens kvalitet. Många akter innehåller läkarjournaler, lönespecifikationer, polisrapporter, barnavårdsärenden och tjänstemäns utlåtanden om individers och familjers levnadsätt samt bedömningar om hur ”zigenarna sköter sig”. I akterna finns även deklARATIONER, ANSÖKNINGAR om social- och bostadsbidrag, hyreskontrakt och delgivning om vräkning etc. Ericsson konstaterar att varje upptänklig myndighetskontakt som avsätter dokument dyker upp i akterna. Varje akt innehåller också journalkort där man ibland kortfattat och ibland mycket utförligt på separata ark, beskriver individens situation och kontakterna med Zigenarsektionen samt vilka åtgärder sektionen vidtagit. Kommunens tjänstemän skrev omdömen om familjers och individers personliga egenskaper: ”hygglig familj” ”i intellektuellt hänseende bedöms mannen som klart överlägsen hustrun”, ”rätt prydlig flicka”, ”i emotionellt hänseende tycks ingen av makarna ha något omfångsrikt register.”²¹⁵

En genomgång av akterna visar även att de personer som beskrivs i akterna har kodats med ”Z”, ”icke Z”, och ”halv Z”. Med jämna mellanrum har sektionen uppdaterat information om var de personer som finns i akterna bor, även efter att deras ärenden hos myndigheten synes vara avslutade. Den sista noteringen om var personer bor är från det år då sektionen läggs ner.

Förutom personaktsmaterial finns det i Zigenarsektionens arkiv fyra register under beteckningarna ”Zigenarsläkter i

---

²¹⁴ Resonemanget utvecklas i vitbokens kapitel om romers tillgång till utbildning.

²¹⁵ Ericsson, Lena (2012), Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997, sid 41, Dnr A2012/1448/DISK.

Sverige”, ”Register över zigenare”, ”Zigenarundersökningen” och ”Kortregister över zigenare”. *Zigenarsläkter i Sverige* upprättades av en sakkunnig som var knuten till AMS och Zigenarutredningen 1954 och det spänner över åren 1947–1962 och innehåller person- och släktuppgifter, inklusive släktträd samt foton. *Register över zigenare* är ett register i listform som gör anspråk på att täcka åren 1955–1992 och innehåller till och med 1968 uppgifter om romer i Sverige med namn, födelseår, födelseort, mantalsskrivning och civilstånd. Från 1968 finns bara uppgifter om romer boende i Stockholm. Målet med datainsamlingen var att få fullständiga uppgifter om antal familjer, ensamstående, män, kvinnor, minderåriga barn och det totala antalet romska personer. Dessutom innehåller registret antalet avlidna och födda samt antalet finska ”zigenare” och andra utländska ”zigenare” och antal därav som inflyttat till Stockholm. *Zigenarundersökningen* är det arkiv som upprättades av en socialläkare 1962 och 1963 i samband med hans undersökning av romers hälsa. Här återfinns också personuppgifter och hälso-uppgifter, samt foton omfattande 89 familjer. Undersökningen är inrymd i tre volymer. I registret finns omfattande uppgifter om enskilda personers läskunnighet, hälsotillstånd, tandstatus, skötsel av hem, personliga egenskaper, arbets- och bostadshistorik, begåvning och personliga hygien. *Kortregister över zigenare* är ett kartotek omfattande fem volymer som är organiserat efter släktnamn och kopplat till personakterna.²¹⁶

2.7 Socialstyrelsen 1960–1980

Åren 1960–1980 var Socialstyrelsen den centrala myndighet som kommuner vände sig till för att söka den statliga ersättning som utgick för den kommunala kostnad, som var förknippad med att ge romer tillgång till bostad. Arbetssätt med register som är uppbyggd efter koden ”z” låg också till grund för denna verk-

²¹⁶ Ericsson, Lena (2012), Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958–1997, sid 42–43, Dnr A2012/1448/DISK.

samhet. År 1973 genomförde Socialstyrelsen en enkätundersökning om romers utbildnings- och arbetssituation. Socialstyrelsen efterfrågade information om namn, födelsedata, familjesammansättning, skolgång, yrkesutbildning, anställning och försörjning. 415 av 464 kommuner svarade.²¹⁷ Sammanlagt finns 81 volymer med persondossier. Varje person är i de register som finns i Socialstyrelsens arkiv benämnd med ett "Z", "1/2 Z", "1/4 Z" eller "ej Z". Som ett led i denna verksamhet inrättade Socialstyrelsen register till persondossier över "zigenare." Finska "zigenare" är registrerade i ett särskilt register. För varje person upprättades ett kort som med ett Z-nummer är kopplat till ett släkträd. I dessa kort finns det uppgifter om personer som är födda i slutet av 1800-talet till slutet av 1970-talet.²¹⁸

Av Socialstyrelsens handlingar framgår vidare att aktnummer, med Z och namn, finns angivna på beslut om ersättning till kommuner. Beslut går således att härleda till ett släkträd.²¹⁹ Socialstyrelsen har också personakter som innehåller Socialstyrelsens beslut. I akterna finns dessutom kommunala handlingar där tjänstemän har noterat omdömen om personen i fråga, noteringar om den berörda personens relationer till andra romer, beslut om barn som är omhändertagna m.m.²²⁰ Så sent som 1981 upprättade Socialstyrelsen en förteckning över "zigenare" i landet.²²¹

2.8 Avslutande kommentarer

Under hela 1900-talet har romer utsatts för en omfattande kartläggning av staten och kommuner. Kartläggningarna har på

²¹⁷ Enkät ang. utbildnings- och arbetssituation för de svenska zigenarna, till Sociala nämnder/Sociala centralnämnder, dat 1973-07-19, Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån, Fva: 1, Riksarkivet.

²¹⁸ Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån, Fvb: 1-3, Riksarkivet.

²¹⁹ Se bl.a. protokoll. Sammanträdesdag 12/1 1968, Dnr 5:279 g/67, Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån, A III, volym 2.

²²⁰ Personakter, Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån, Fva: 1-81, Riksarkivet.

²²¹ "Förteckning över svenska zigenare" 1981-09, Byrå S, Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån, A III, volym 1. Riksarkivet.

samma gång fungerat som en utgångspunkt och utgjort underlag för åtgärdsförslag och analys. Utmärkande för många av de omfattande kartläggningarna av romer är att de har byggt upp och bekräftat, snarare än att de har utmanat, negativa föreställningar om romer. Kartläggningarna har således spelat en roll för framväxten av fördomar om romer. Tillkomsten och målsättningen med dem, har dock varierat.

Under första hälften av seklet var det polisen och kommunala tjänstemän som fick i uppdrag att rapportera romers antal, levnadsförhållanden och förslag på åtgärder till statliga utredningar och myndigheter. Socialstyrelsen var en av de myndigheter som definierade romer utifrån rasbiologiska termer och som en belastning för samhället. Myndigheten framhöll vid flera tillfällen att gruppen var oönskad och därför skulle kartläggas och registreras. Myndigheten förordade även att gruppen skulle utsättas för sterilisering. De kommunala aktörer som fick i uppdrag att kartlägga romer och föreslå åtgärder var också de som i sina verksamheter hade en roll i steriliseringslagstiftningens genomförande, vilket redogörs för i kapitlet om sterilisering och omhändertagande av barn.

Under andra hälften av 1900-talet fortsatte kartläggningen av romers antal och levnadsförhållanden och det är under den här perioden som romska personer har tilldelats koden "Z", "icke-Z". "halv -Z", med ett tillhörande nummer som har kopplats till ett register och en personakt. Utmärkande för den här periodens kartläggningar är att de har genomförts som en integrerad del i offentligt finansierade verksamheter som Zigenarsektionen i Stockholms kommun och Socialstyrelsen. Det är tydligt att när kommuner tog ett ansvar för romers bostadsvillkor, vilket antogs leda till positiva följd effekter för romers villkor på arbetsmarknaden och tillgång till utbildning, blev också romer föremål för en större samhällelig insyn och kartläggning. Många av de kommunala åtgärder som tar vid under andra hälften av 1900-talet har bedrivits med sikte på romernas väl, men det kan samtidigt konstateras att just arbetsättet med kartläggningar går

utöver vad som kan anses vara motiverat för att bedriva en ändamålsenlig och effektiv verksamhet.

I flera intervjuer har romer framhållit att relationen mellan romer och myndigheter präglas av en misstro.

”Alla romer som jag känner är vaksamma när de är i kontakt med myndigheter. Jag vet att myndigheter inte är neutrala i sina bedömningar, utan är färgade av negativa föreställningar om romer. Om mig. Mitt handlingsutrymme och mina möjligheter att påverka myndigheters beslut är därför minimala. Den här rädslan för myndigheter har gått i generationer. Min pappa hade en skräck för myndigheter. Han litade på ytterst få personer ur majoritetsbefolkningen och det grundade sig i att han hade dåliga erfarenheter. Han visste att myndigheter kunde fatta beslut över huvudet på oss. Vi gjorde så gott vi kunde för att hålla myndigheterna ifrån oss och som sagt, min barndoms rädsla och min fars rädsla för myndigheter har hängt med, misstron och rädslan är stark än i dag”. Juha Nyman²²²

---

²²² Intervju med Juha Nyman den 24 maj 2012. Dnr A2013 2011/861/DISK.

3 Sterilisering och omhändertaganden av barn

3.1 Inledning

Under 40 år, närmare bestämt mellan 1934 och 1974, fanns det i Sverige en steriliseringslagstiftning som föreskrev steriliseringsingrepp om vissa förutsättningar förelåg.

En genomgång av statliga utredningar och forskning om steriliseringslagstiftningen visar att den är relativt väl belyst med avseende på dess utformning och ideologiska fond. Den är också belyst med avseende på dess plats och funktion i folkhemmet och hur frågor om frivillighet och tvång vävdes in i ett socialhygieniskt projekt med långtgående komplikationer, i synnerhet när det gäller ingrepp i kvinnors kroppar.²²³ Ingen av studierna har emellertid haft som huvudsyfte att undersöka om och hur romer påverkades av steriliseringslagstiftningen. I stället har frågan om romers utsatthet beaktats som en del av andra frågeställningar och i stickprovsundersökningar av ansökningar om sterilisering har endast ett fåtal ansökningar som rör romska personer påträffats. En generell slutsats från dessa studier har därför varit att det inte finns stöd för antagandet att sterilisering var en riktad åtgärd mot romer.²²⁴

---

²²³ Se till exempel Runcis, Maja (1998), *Steriliseringar i folkhemmet*; Hirdman, Yvonne (1989), *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik*.

²²⁴ Tydén, Mattias (2000), *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*, Rapport till 1997 års steriliseringsutredning, SOU 2000:22, sid 62 ff; Bukowska Jacobsson, Monica, "En kartläggning", bilaga fem i SOU 2000:20 *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning – kartläggning- intervjuer jämte bilagor*, sid 240;

Det finns inte heller någon forskning som särskilt belyser den romska tillhörighetens betydelse för att barn har omhändertagits. Sociologen Tommy Lundström har emellertid i sin avhandling undersökt tvångsomhändertaganden i Stockholms län under 1900-talet och han menar att den etniska tillhörigheten spelade en roll för beslut om barn som omhändertogs för samhällsvård. En särskilt utsatt grupp var familjer där en eller två av föräldrarna inte var svenska.²²⁵

Romer och företrädare för romska organisationer har emellertid gett uttryck för att steriliseringar och omhändertaganden av barn har varit åtgärder som har varit intimt sammankopplade och har riktats mot dem. Det har därför ansetts nödvändigt att inom ramen för vitboken synliggöra om och i vilken mån romers etniska tillhörighet har haft betydelse för beslut om sterilisering och omhändertagande av barn.

Kapitlet inleds med att skildra romers erfarenheter av sterilisering och omhändertaganden av romska barn. Erfarenheterna är hämtade ur intervjuer som gjorts inom ramen för arbetet med vitboken samt ur exempel från litteraturen. Därefter följer en översiktlig genomgång av förarbeten till steriliseringslagstiftningen i syfte att belysa steriliseringsfrågans politiska sammanhang genom att spegla hur den normgivande makten motiverade införandet av 1934 och 1941 års steriliseringslagar. Kapitlet bygger också på två studier av Paulina de los Reyes, "Ett olösligt problem. Rapport om steriliseringslagarnas konsekven-

---

²²⁴ Se Tydén, Mattias (2000), Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975, Rapport till 1997 år steriliseringsutredning, SOU 2000:22, sid. 62 ff; Bukowska Jacobsson, Monica (2000), "En kartläggning", bilaga fem i SOU 2000:20 Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning – kartläggning- intervjuer jämte bilagor, sid 240; Larsmo, Ola (2012), Omänskligt – om rasbiologins historia. Ett studiematerial om sortering, normer och makt, sid 55; Lundmark, Lennart (2007), Allt som kan mätas är inte vetenskap- en populärhistorisk skrift om Rasbiologiska institutet, sid 31.

²²⁵ Lundström, Tommy (1993), Tvångsomhändertagande av barn: En studie av lagarna, professionerna och praktiken under 1900-talet.

ser för romer och resande”²²⁶ och Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet.²²⁷

3.2 Romers erfarenheter av sterilisering och omhändertagande av barn

Flera av de personer som har intervjuats har berättat om sina erfarenheter av steriliseringar och omhändertaganden av barn. Erfarenheterna påminner om varandra. Mönster och likheter är slående:

”Jag och mitt folk kallades för tatarplågan och det har förts en politik i Sverige som syftade till att vi som folk skulle utrotas. Det är inte länge sedan som vi utsattes för en uttalad politik som byggde på idén om att vi var samhällets bottenskikt och att vi inte skulle leva vidare. Mina föräldrar har, som tur är, undgått sterilisering. Om de hade steriliserats, hade jag och mina barn inte funnits i dag.”
Eleonor Frankemo²²⁸

”Många resandefamiljer är och har varit rädda för myndigheter. Resande har alltid fått klara sig själva och därmed fått stå utanför samhället. Vi visste att om vi bad om hjälp fick myndigheterna anledning att ha uppsikt över oss och då kunde barnavården inleda en utredning om familjeförhållanden och när den utredningen väl var igång, var steget inte långt för att myndigheter skulle fatta beslut om att barnen skulle omhändertas och placeras långt från föräldrarna.” Barbro Gustavsson och Birgitta Hellström²²⁹

”Alla resande som jag känner är rädda för myndigheter. Vi har negativa erfarenheter av barnavårdsnämnden. Ständigt kände vi oss hotade och kontrollerade. Mest rädda var vi ju så klart för att barnavårdsnämnden skulle omhänderta oss och placera oss på barnhem

---

²²⁶ De los Reyes, Paulina (2012) Ett olösligt problem. Rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande. Dnr A2012/1901/DISK.

²²⁷ De los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet. Dnr A2013/1174/DISK.

²²⁸ Intervju med Eleonor Frankemo den 5 juni 2012. Dnr A2011/861/DISK.

²²⁹ Intervju med Barbro Gustavsson och Birgitta Hellström den 13 september 2012. Dnr A2011/861/DISK.

eller fosterhem. Jag och mina syskon har i perioder varit omhändertagna. Myndigheterna fattade beslut över huvudet på föräldrar och barn, vi kunde inte påverka myndigheternas beslut över huvudet taget. Kontakten med myndigheterna skedde inte på våra villkor. Det fanns inte i vår föreställningsvärld att vi skulle kunna ställa krav på bättre boende eller hjälp från fattigvården. Vi gjorde så gott vi kunde för att hålla myndigheterna ifrån oss och min barnoms rädsla för myndigheter har hängt med till i dag. Rädslan för myndigheter och sociala myndigheter i synnerhet är stark än i dag.” Stig-Ove Lundahl²³⁰

”Min mamma och min faster blev steriliserade. Sterilisering användes av myndigheter för att sätta stopp på den så kallade ”tattarplågan”. Det är jag som var ”tattarplågan”. Min mamma steriliserades för att hon var av tattarsläkt och det gjordes i samband med att hon väntade barn. Jag vet att myndigheterna tog in råd och synpunkter från grannar och skolan. Vi barn användes som utpressning – om min mamma inte gick med på att steriliseras, då skulle vi barn placeras i fosterhem. Bort från henne. Vi skulle inte få barn därför att samhället anåg att vi var ett dåligt folk och om vi fanns kvar så skulle det påverka samhället negativt. Att omhänderta barn var också ett arbetssätt som myndigheter utvecklade för att sätta stopp på det de ansåg vara ”tattarplågan”. Det är tydligt att myndigheternas ingripanden i resandefolkets familjeliv måste förstås mot bakgrund av myndigheternas negativa och rasmässiga uppfattningar om oss. Det finns en förnekelse och okunskap om att detta faktiskt har hänt.” Rose-Marie Wallengren²³¹

”När min mamma var gravid för tredje gången fick myndigheterna, vid en rutinkontroll, reda på det. Då var hon gravid i sjunde månaden. Hon ställdes inför ultimatum: om du inte går med på abort och sterilisering så kommer vi att omhänderta dina barn. Så hon tvingades till både abort och sterilisering. Därför kunde inte min familj bli större. Det blev till en stor plåga för mina föräldrar som gärna hade velat ha fler barn. Men för att få behålla mig och min bror så var de tvungna att betala det här priset. Mot den här bakgrunden växte vi barn upp. Vår historia är präglad av en stark myndighetsskräck. Och då menar jag alla kategorier av myndigheter. Än i dag kan jag i kontakten med myndigheter uppleva denna skräck. Vår omvärld har alltid sett på oss som andra klassens

²³⁰ Intervju med Stig-Ove Lundahl den 5 juni 2012. Dnr A2011/861/DISK.

²³¹ Intervju med Rose-Marie Wallengren den 25 maj 2012. Dnr A 2011/861/DISK.

medborgare. Att alltid vara rädd och leva på nåder gjorde att vi sökte trygghet hos varandra, i släkten. Därför har vi väldigt lite umgänge utanför släkten. Vi var ständigt på vår vakt.” Soraya Post²³²

”Jag är uppväxt med en omgivning som ansåg att huvudsaken var att vi kom bort. Vart vi tog vägen spelade ingen roll. Vi skulle bara bort, bort, bort. Det var inte ovanligt att vi inte hann slå upp vårt tält förrän landsfiskalen eller någon kommunpamp kom till oss och förklarade att vi inte var välkomna, att vi var oönskade. Då fick vi packa våra saker igen och söka oss vidare till en annan plats, till en ny kommun. På vintern var det frost och minusgrader, vi frös, mycket. Fötterna och händerna domnade bort. Vi tappade känslan. Det var svårt, eller rättare sagt omöjligt, att hålla kylan borta. Spädbarn dog. Täcken frös fast i tältduken. På hösten var tälten ofta blöta av regn. Det var inte ovanligt att det regnade in. Allt blev blött. Jag minns att kylan och fukten var värst. Två av mina barn är födda på vintern och jag placerade dem frivilligt på barnhem. Jag begärde att de skulle placeras på barnhem, redan när jag var på BB. Vi bodde då i tält och jag vet att barnen inte hade överlevt om de den första tiden hade levt med oss i tälten. Jag hade inget annat val än att låta dem bo på barnhem under deras första månader. Vi slog upp vårt tält i närheten av barnhemmet så att jag dagligen kunde träffa barnet. När det blev varmare, hämtade jag mitt barn.” Singoalla Millon²³³

”Beslutet att jag skulle omhändertas togs när jag var i 2–3 års åldern. Därför gav sig mina föräldrar iväg till släktingar i olika delar av landet. Det faktiska omhändertagandet skedde när jag var fyra år. Jag har inte så många minnen från den här tiden men har fått händelsen återberättad av släktingar. Det var en skräckupplevelse för oss alla. Vi var hos min moster Hulda i Göteborg och det ringde på dörren. När vi öppnade rusade det in 5–6 poliser i hennes hem. Min pappa blev nedbrottad och poliserna satte handbojor på honom. Jag satt i mammas knä, men två kvinnor från barnavården slet mig ur famnen på henne. Därefter blev jag transporterad i polisbil till ett barnhem. Jag har fått återberättat att jag var en frågvis och glad liten pojke innan, lite lillgammal. Efter omhändertagandet blev jag inbunden och slutet, var väl utsatt för posttraumatiska stresssymptom.

---

²³² Soraya Post (2005) ”Rätt till liv” i red. Jansson, Karl Axel & Ingemar Schmid, Ett fördrivet folk, antologi om förtryck och diskriminering av romer/zigenare/resande, sid 63.

²³³ Intervju med Singoalla Millon den 23 maj 2012. Dnr A2011/861/DISK.

Detta vändes emot mig och familjen, jag blev idiotförklarad. Läkaren som undersökte mig på barnhemmet sa att jag var "miljöskadad" eftersom jag var av "tattarfolk". Och att det var något medicinskt fel på mig i och med att jag skrek och grät. Senare har jag förstått att det stod i mina papper att vi var "tattare" och att min far var "arbetsskygg, svart och illvillig i blicken". Det var därför som jag blev omhändertagen. Jag kommer ihåg att jag blev kallad för "tattarpojke" av föreståndaren som kom och tog emot mig på barnhemmet. Då visste jag inte vad det betydde, men det fick jag ju lära mig under hela min barndom." Kurt Magnusson²³⁴

"När jag var tio år kom det mellan 6–7 personer till vår bostad. Det var läkare, poliser och företrädare för social- och barnavårdsnämnden. Mina yngsta syskon slets ur famnen på min mamma, som kom att befinna sig i ett chocktillstånd. Jag hade haft en fruktansvärd föraning innan. Och efter några timmar kom det en svart bil som körde upp på gården. Mamma skrek på romano: 'Spring och göm er, spring och göm er!' Alla kunde ju inte springa, flera av mina syskon var små, men jag sprang mot skogen. En polis hann upp mig och han skrek: 'Du tror din tattardjävul att du kan springa ifrån mig!' Vi kom först till en sjukstuga. Där mätte läkarna våra skallar och skrev ner detaljer om vårt utseende. Tvångsomhändertagandet skedde enbart för att jag och min familj var resande. På fosterhemmet bytte de namn på oss. Bara för att våra föräldrar inte skulle hitta oss. Tvillingarna separerades. Det tycker jag var det värsta. Jag förflyttades sedan flera gånger, ingen av fosterfamiljerna ville egentligen ha mig. I deras ögon var jag bara en "tattare". De visste ingenting om oss – vad vi var för människor egentligen. Vi resande var med och byggde upp landet, framför allt när det kommer till jordbruk och handel. Men i stället för att sätta sig ner och läsa på om vår historia så hatade de oss i stället. Många resande som jag träffar i dag, som liksom jag har varit tvångsomhändertagna, visste inte när de var barn om att de är resande. De känner i dag inte till vad det betyder eller innebär." Tommy Lindgren²³⁵

"Jag och min syster blev i och med omhändertagandet frånryckta från vårt sammanhang, tagna från våra rötter. Av journalanteckningar från barnavårdsnämnden framgår att jag och min syster inte kunde placeras hos min farmor och farfar. Det angivna skälet var att de var tattare. Mina farföräldrar hade ett hus och en optikerbutik.

²³⁴ Intervju med Kurt Magnusson den 1 juni 2013. Dnr A2011/861/DISK.

²³⁵ Intervju med Tommy Lindgren den 9 januari 2013. Dnr A2011/861/DISK.

Om vi hade placerats hos dem, hade våra liv fått en annan start och vi hade säkerligen inte varit så illa som vi gjorde genom att vi placerades så långt från våra rötter. Myndigheterna såg på oss som andra klassens medborgare som genom myndigheternas försorg skulle fostras till värdiga medborgare. Under hela min barndom utsattes jag för vanvård. Jag fick hela tiden veta att jag inte var någonting värd. Jag är glad över att Vanvårdsutredningen tillsattes och för att den beskriver vad som faktiskt hände med oss när vi placerades på fosterhem och institutioner. Den är 100 % sann. Under min barndom har jag bott på barnhem, fosterhem och sommarhem. Jag har även placerats på ungdomsvårdsskola. Den enda trygga punkten i mitt liv var min syster, som är två år yngre. Varje flytt innebar också att jag fick börja i en ny skola, det betyder att jag inte har fått en kontinuerlig skolgång. Det var inte lätt att få en bra start i livet med utbildning eller att få kompisar under sådana här förhållanden. Alla i klassen visste att jag var barnhemsbarn, det märktes om inte annat på mina kläder. Jag kommer fortfarande ihåg de andra barnens blickar och beteenden. Jag blev aldrig en i gänget. Jag var ju tattarungen som bodde på barnhem eller i fosterfamilj. Jag kände mig ofta vilsen. Jag accepterades inte för den jag är, det vill säga resande. Jag försökte spela ett spel för att passa in, för att bli tagen på allvar, för att bli behandlad som en människa.” Peter Johansson²³⁶

”I samband med att jag föddes blev min mamma ensamstående. Min mamma och min tre år äldre bror bodde då i tält. Vi tvingades flytta norrut i landet, där min mor hade släktingar som av kommunen hade tillstånd att slå upp ett läger för en kort tid. På grund av de svåra levnadsförhållanden, kunde min mor inte ta hand om mig, så jag placerades på ett barnhem i Stockholm. Där blev jag kärleksfullt omhändertagen, men vid nio månaders ålder blev jag förflyttad till ett annat barnhem i Stockholm. Besökstiden var endast ett par timmar på söndagar. Min mors ekonomi var sådan att det kunde ta ett par månader, om inte mer, mellan besöken. När jag var 18 månader gammal hade hon fått ihop tillräckligt mycket pengar för att ta tåget från en ort i norra Sverige till Stockholm. På barnhemmet möttes hon av ett biträde som bad att få tala med henne i enrum. Hon berättade att jag utsattes för tvångsmatning och badades i kallt vatten när jag inte var lydig. Ett par dagar senare blev jag befriad från min tortyr och fick komma hem till de mina i lägret.

---

²³⁶ Intervju med Peter Johansson den 14 december 2012. Dnr A2011/861/DISK.

Första tiden matstrejkkade jag och problemet blev hela lägrets angelägenhet. Efter ett par veckor lyckades min mor få mig att äta någorlunda normalt, men övergreppen gjorde att jag gallskrek vid åsynen för allt som var vitt. Vita handfat och vita förkläden var min största skräck. Mamma bad samtliga i lägret att undvika att ha något vitt på sig. Minnena från barnhemmet kom till mig i sömnen på nätterna ända upp i tonåren, jag hade mardrömmar och väcktes av mitt eget skrik och gråt.” Hans Caldaras²³⁷

”Jag har under hela min barndom vistats på barnhem eller uppfostringsanstalt. Jag har återkommande blivit kallad för ”jävla tattare” och ”tattar-rackel.” Örfilar och sparkar fick jag dagligen, helt utan anledning. Slag med käppar och ris, som hade doppats i saltvatten, var också vanligt förekommande. Det var väl för att jag är resande eller ”tattare” som vi kallades då. Jag blev också retad när jag gick i skolan. Både barnhemmet och skolan var otrygga platser för mig. Jag vet också att jag utsattes för tester. Någon gång under 1944, när jag var åtta år, togs jag till ett sjukhus i Vänersborg där mitt huvud mättes och jag fick rita olika figurer. De andra barnen som bodde på barnhemmet behövde inte göra den här typen av tester. Min mamma gick bort 1944. Först fyra år senare, 1948, fick jag veta att hon inte levde längre. När jag frågade personalen på barnhemmet om varför jag inte hade meddelats om hennes bortgång så att jag i alla fall kunde gå på hennes begravning, fick jag svaret att det inte hade varit bra för mig att träffa mina släktingar. Myndighetspersoner fattade på den här tiden beslut över huvudet på oss. Vi ansågs vara problemet, och genom att placera oss långt från våra släktingar så ville man utrota resandefolkets kultur.” Bror Sandberg²³⁸

”Jag har under hela min uppväxt fått höra att jag är värdelös och jag har i och med att jag som barn omhändertogs berövats mitt språk och min kultur. Det är tydligt att barnavårdsnämnden och fosterföräldrar ville att släktbanden skulle klippas och att jag skulle placeras långt bort från de mina. På barnhemmen och fosterhemmen fick jag lära mig att lyda klockan och fosterföräldrarna. Min barndom har varit fylld av krav, regler, rutiner och arbete. Stå i lång kö för att äta eller tvätta sig. Slag, luggningar och örfilar. Det var fosterfamiljens normer, rutiner och regler som skulle följas. Min

²³⁷ Spontanberättelse av Hans Caldaras med anledning av en intervju, 10 september 2012. Dnr A2011/861/DISK.

²³⁸ Intervju med Bror Sandberg den 23 november 2012. Dnr A2011/861/DISK.

bakgrund skulle utplånas, det var syftet med att jag och min bror omhändertogs. Det här påverkar mig, än i dag. I nya kontakter är jag alltid orolig för vad som kommer att hända om det kommer fram vem jag är. Jag är rädd för att de inte ska se mig för den jag är, att fördomarna ska drabba mig. Det här gäller även i relation till mina närmaste. Jag har ännu inte berättat för min svärmor eller svärfar att jag är resande. Inte heller min man vet om det. Marie Johansson Bergman ²³⁹

3.3 Steriliseringsfrågans sammanhang

I slutet av 1990-talet tillsattes en statlig utredning som fick i uppgift att belysa steriliseringsfrågan. En av utredningens uppgifter var att utforma ett system för ekonomisk ersättning till personer som hade steriliserats mot sin vilja eller på någon annans initiativ. En annan uppgift för utredningen var att belysa lagstiftningens utformning och tillämpning och att sätta in steriliseringsfrågan i sitt historiska sammanhang.²⁴⁰ En rad fristående rapporter beställdes och fogades in i slutbetänkandet som bilagor.²⁴¹

En av dessa rapporter innehåller en kartläggning av vilka personer som steriliserades utifrån ett urval om 2088 ansökningshandlingar för personer födda den 15:e varje månad.²⁴² Under tidsperioden 1941–1952 påträffades 22 akter med en ansökan om sterilisering där den sökande hade beskrivits som ”tattare” samt tre personer som hade benämnts som ”zigenare”. Två av de personer som hade benämnts som ”zigenare” och femton av de personer som betecknades som

²³⁹ Intervju med Marie Johansson Bergman den 23 maj 2012. Dnr A2011/861/DISK.

²⁴⁰ SOU 2000:20, Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning – kartläggning- intervjuer jämte bilagor. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning. Prop. 1998/99: 71, Ersättning av staten till steriliserade i vissa fall.

²⁴¹ SOU 2000:20, Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975. Historisk belysning – kartläggning- intervjuer jämte bilagor. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning.

²⁴² Bukowska Jacobsson, Monica (2000), ”En kartläggning” Bilaga 4 i SOU 2000:20 Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975, Historisk belysning – kartläggning – intervjuer jämte bilagor. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning.

”tattare” hade också betecknats som ”sinnesslöa”.²⁴³ I rapporten konstaterades att om dessa siffror tillämpades på hela antalet steriliseringsansökningar om drygt 62 000, så skulle antalet personer som betecknats som ”tattare” uppgå till mellan 600 och 800 personer och mellan 450 och 500 av dessa skulle också ha steriliserats.²⁴⁴

Utredningen kom mot bakgrund av den företagna undersökningen fram till att det saknades belägg för att romer skulle ha varit en särskild målgrupp för steriliseringspolitiken:

”I kartläggningen har särskilt undersökts om vissa underprivilegerade grupper som etniska minoriteter och andra sociala grupperingar utsattes mot sin vilja. I källmaterialet återfinns endast ett mindre antal personer, som direkt beskrivits med sådana uttryck som tattare, zigenare eller same.”²⁴⁵

I en annan rapport som också skrevs på uppdrag av steriliseringsutredningen återfinns följande slutsats:

”Några lagparagrafer som pekade ut tattare som särskild målgrupp för sterilisering fanns dock inte. Inte heller nämndes de i Medicinalstyrelsens Råd och anvisningar för tillämpning av steriliseringslagen. Däremot förekom, för att summera, en omfattande diskussion under 1920-, 1930-, och 1940-talen om behovet av rashygieniska åtgärder, inklusive sterilisering, riktad mot tattare. Det är också tydligt att tattarstämpeln – omgivningens kategorisering av personer som tattare – många gånger bidragit till ansökningar och utförda operationer, kanske i så mycket som 500 fall”.²⁴⁶

---

²⁴³ Bukowska Jacobsson, Monica (2000), ”En kartläggning” Bilaga 4 i SOU 2000:20 Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975, Historisk belysning- kartläggning- intervjuer jämte bilagor. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning.

²⁴⁴ Bukowska Jacobsson, Monica (2000), ”En kartläggning” Bilaga 4 i SOU 2000:20 Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975, Historisk belysning- kartläggning- intervjuer jämte bilagor. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning.

²⁴⁵ Bukowska, Jacobsson, Monica (2000) ”En kartläggning” Bilaga 4 i SOU 2000:20 Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975, Historisk belysning – kartläggning – intervjuer jämte bilagor. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning, sid 239.

²⁴⁶ Tydén, Mattias (2000) Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning, SOU 2000:22, sid 63.

Det går således att se två linjer som har lett till slutsatsen att det inte finns stöd för uppfattningen att romer var en särskild målgrupp för steriliseringspolitiken. Den ena linjen bygger sitt resonemang på en kvantitativ undersökning av steriliseringsakter som kan förknippas med romsk tillhörighet. Trots att de absoluta tal som framkom i stickprovsundersökningen framhölls som osäkra, kom steriliseringsutredningen fram till slutsatsen att det inte fanns stöd för att steriliseringar var särskilt riktad mot romer.²⁴⁷

Den andra linjen tar sin utgångspunkt i förhållandet att det inte fanns några uttryckliga förhållningsregler eller lagstiftning gällande sterilisering av romer. Att ha kategoriserats som "tattare" kunde dock påverka beslut om sterilisering, men endast under förutsättning att personen i fråga redan omfattades av de indikationer som var fastslagna i steriliseringslagstiftningen.²⁴⁸

Som framgår menar romer att sterilisering var en åtgärd som särskilt riktades mot dem, vilket föga överensstämmer med de forskningsresultat som hittills har varit vägledande. I en analys av steriliseringspolitikens innehåll och följder går det givetvis inte att fastställa en objektiv sanning, likväl måste en analys förhålla sig till vilka röster som kommer till tals och vilka föreställningar och problembilder som man belyser:

"Diskrepansen mellan gruppernas kollektiva minnen av steriliseringar och deras perifera position i steriliseringspolitikens officiella historieskrivning väcker många frågor. Hur kan diskrepansen förklaras? Hur kan dessa olika berättelser värderas? Vilka tystnader, osynliggöranden och uteslutningar håller berättelserna isär?"²⁴⁹

---

²⁴⁷ SOU 2000:20, Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975 Historisk belysning- Kartläggning- Intervjuer jämte bilagor. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning, sid 17; se de los Reyes, Paulina (2012) Ett olösligt problem, rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande, sid 19–20.

²⁴⁸ De los Reyes, Paulina (2012) Ett olösligt problem, rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande, sid 19–20.

²⁴⁹ Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Ett olösligt problem. Rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande, sid 21. Dnr A2012/1901/DISK.

En av slutsatserna i de los Reyes studie Ett olösligt problem? Rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande, är att den forskning som har bedrivits om steriliseringslagstiftningen i Sverige har bidragit till att skapa en missvisande bild av steriliseringspolitikens omfattning och konsekvenser för romer. Steriliseringsutredningens användning av absoluta tal samt dess underlåtenhet att definiera relevanta jämförelsepunkter eller precisera tidsperioder har medfört att det är oklart vad utredningens siffror om antalet romska personer egentligen belyser. Vidare menar de los Reyes att utredarens bruk av kvantitativa metoder haft till följd att viktiga aspekter inte fått det utrymme som de förtjänar för frågan om den romska tillhörighetens betydelse när personer har utsatts för sterilisering.²⁵⁰

En kvalitativ metod med analys av akterna, hade kunnat ge viktig information om de motiv som låg till grund för beslut om sterilisering och därmed bidragit till kunskap om hur den etniska sorteringen gick till. En kvalitativ analys hade kunnat ge ett mer tillförlitligt svar om den dessutom hade ställts i relation till relevanta jämförelsepunkter, skriver de los Reyes. Även journalisten Bo Hazell argumenterar för en annorlunda förståelse av steriliseringspolitikens effekter för romer:

”Statistiska beräkningar utefter den statliga utredningen 1997 visar att mellan 600 och 700 av de inskickade steriliseringshandlingarna kategoriserades gälla ”tattare”. Av dessa lär 450 och 500 medborgare ha steriliserats mot sin vilja med hänvisning till sitt etniska ursprung. Eftersom antalet ”tattare” efter myndigheternas rasregistrering 1944 ansågs vara 8 000 individer som bodde i 2 000 hushåll innebär det att minst var fjärde resandehushåll hade någon som blev tvångssteriliserad.”²⁵¹

---

²⁵⁰ De los Reyes, Paulina (2013); Ett olösligt problem. Rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande, sid 31. Dnr A2012/1901/DISK.

²⁵¹ De los Reyes, Paulina (2013), Ett olösligt problem. Rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande, sid 32, Dnr A2012/1901/DISK; Hazell, Bo (2011), Resandefolket. Från tattare till traveller, sid 132–133.

Omfattningen av antalet steriliseringar får således andra proportioner om siffrorna i stället för att analyseras som absoluta tal hade relaterats till en uppskattning av antalet romer i Sverige. Som Hazell visar hade en sådan beräkning också kunnat visa att en mycket hög andel romska hushåll drabbades.

Även steriliseringsutredningens analys av de tre fall som hade definierats som "zigenare" är missvisande, menar de los Reyes, som också menar att om utredningen hade relaterat de identifierade fallen till de uppgifter om antalet "zigenare" om 498, som Socialstyrelsens inventering kom fram till, hade man med en konfidensgrad om 95 % kommit fram till ett konfidensintervall som spänner mellan 28 och 210 fall.

Konfidensintervallet är, som de los Reyes framhåller, visserligen för stort för att kunna dra några slutsatser om hur många romer som utsattes för sterilisering. Likväl menar hon att siffrorna kan läsas som en indikation på att fler romer än vad som hittills har gjorts gällande kan ha varit utsatta för steriliseringsingrepp, framför allt i förhållande till den romska gruppens storlek på 1940-talet.

De los Reyes undersökning av steriliseringsakter inkomna under 1945, sammanlagt 1426 stycken, leder också fram till den slutsatsen. Hon menar att i 46 ansökningar förekommer benämningar av berörda personer som "tattare" och "zigenare". I 25 av ansökningarna återfinns kvinnor och i 21 män. Detta avviker från den totala könsfördelningen under året, 32,4 procent män och 67,7 procent kvinnor. Endast en av de ansökningar där orden "tattare" eller "zigenare" förekommer fick avslag av Medicinalstyrelsen. Detta kan jämföras med bifallsfrekvensen för hela året som var 94 procent.²⁵²

---

²⁵² De los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 9–10. Dnr A2013/1174/DISK.

3.3.1 1934 års steriliseringslag

Kapitlet om kartläggning av romer ger en bild av vilka föreställningar om romer som var vägledande för myndigheternas registreringar av romer. De arvshygieniska tankegångarna var i början av 1920-talet väl förankrade inom såväl vetenskapen som politiken. Tillkomsten av Statens institut för rasbiologi är ett exempel på det. År 1922 invigdes, med bred politisk uppslutning, Statens institut för rasbiologi i Uppsala. Ämbetsverket var det första statliga rasbiologiska institutet i världen.²⁵³

I början av 1900-talet intog den statliga utredningen Vanartade och i sedligt avseende försummade barns behandling, en rasbiologisk hållning mot romer. ”Tattare” ansågs vara en ”landsplåga” och de åtgärder som kommittén föreslog skulle bidra till att befria befolkningen från det ”samhällsonda”. Romer ansågs vara en grupp som inte lydde under samhällets lagar och var därmed såväl moraliskt som konstitutionellt förfallna, menade kommittén. Romer utgjorde en ”skräck för den fasta laglydiga befolkningen; att männen och kvinnorna för det mesta leva i konkubinät; samt att barnen uppväxa utan undervisning och kristlig tukt.”²⁵⁴

Kommittén menade att ett sätt att befria befolkningen från det ”samhällsonda” var att skilja barnen från sina föräldrar. Detta var dock förenat med svårigheter då ”tattarbarnen av sin natur har en djupt rotad benägenhet för att vandra och få hem eller anstalter är villiga åtaga sig tattarebarnens uppfostran”.²⁵⁵ Kommittén menade att ”zigenare” var ett vagabonderande folk, som till såväl utseende som levnadssätt skiljde sig från ”tattarna”. Det var särskilt bekymmersamt att barnen vanvårdades och försumrades. Barnen fick ingen kristendomsundervisning. Kom-

---

²⁵³ Broberg, Gunnar (1995), Statlig rasforskning. En historik över Rasbiologiska institutet, sid 11.

²⁵⁴ Kommittébetänkande nr II 1900. Betänkande och förslag angående vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling, sid 110–118.

²⁵⁵ Kommittébetänkande nr II 1900. Betänkande och förslag angående vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling, sid 110–118.

mittén menade dessutom att lösdriverilagstiftningen inte var tillräcklig för att komma åt vuxna romer.²⁵⁶

Ett annat exempel på att de rashygieniska idéerna hade ett inflytande och en bred politisk förankring är de äktenskaps-hinder som infördes i Sveriges lagstiftning 1915. I äktenskaps-lagen fastställdes att giftermål för personer som hade betecknats som ”sinnessjuka”, ”sinnesslöa” och hade ärftlig epilepsi var för-bjudet.²⁵⁷ I förarbeten till äktenskapslagen motiverades rashygien med dåtidens hotbilder:

”Av den nutida rashygien, eugeniken, framställas med växande styrka krav på lagstiftningsåtgärder till skydd för kommande släkten, till vidmakthållande och förbättrande av den mänskliga rasen. Denna rörelse avser bekämpande ej blott av de faror för folk-hälsan, vilka innefattas i företeelser som emigration, industrialismen eller befolkningens anhopande i de större städerna [...] Den vill sålunda, bland annat, förmå samhället till ett medvetet arbete av sina medlemmar som motverka de undermåligas fortplantning.”²⁵⁸

Rashygien ansågs således vara det moderna samhällets sätt att lösa de hotbilder som målades upp och som tolkades i biologiska termer. Målet med äktenskapslagen var att uppmuntra till relationer som kunde resultera i en förädling av folkmaterialet med ”duglig avkomma” men inte utestänga för många.²⁵⁹ Historikern Sheila Weiss menar att det fanns tre drivkrafter bakom rashygienens framväxt i Tyskland i början av seklet. Mattias Tydén menar att dessa drivkrafter också passar in i Sverige. Dels den sociala utvecklingen under industrialismen med dess hotbild av

²⁵⁶ Kommittébetänkande nr II 1900. Betänkande och förslag angående vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling, sid 110–118.

²⁵⁷ Den person som hade betecknats som ”sinnessjuk” eller ”sinnesslö” fick fram till 1969 respektive 1973 inte ingå äktenskap.

²⁵⁸ Lagberedningens förslag till revision av Giftermålsbalken och vissa delar av ärvdabalken, vol 1, med Förslag till lag om äktenskaps ingående och upplösning m.m, sid 131. Möjligheten att ställa steriliseringsvillkor för tillstånd i äktenskap framgick inte av någon lagparagraf, däremot av förarbete till en ändring av giftermålsbalken 1945.

²⁵⁹ Lagberedningens förslag till revision av Giftermålsbalken och vissa delar av ärvdabalken, vol 1. Förslag till lag om äktenskaps ingående och upplösning m.m; Taussi Sjöberg, Maria (1988) Skiljas, trolövnings, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-talet.

en växande och fattig arbetarklass och påstådd ökning av psykiska sjukdomar och asocialitet. Dels den medicinska professionaliseringen där vetenskap och läkarkår tillsammans ägnade sig åt att söka lösa uppkomna sociala problem. Dels också den evolutionära biologin och dess social-darwinistiska tolkningar.²⁶⁰

Rashygien växte således inte bara fram i Sverige eller var en "pseudovetenskap" utan den hade ett brett stöd i många länder och i skilda politiska läger. Politiken hämtade i många avseenden sin näring från rashygien. I Tyskland byggde den nazistiska raspolitiken vidare på en av rashygienens konsekvenser: individer betraktades som värdefulla eller mindervärdiga. För nazisterna hade individen inget värde annat än som Stéphane Bruchfeld och Paul A. Levine betonar, "ett verktyg för den rasistiska staten."²⁶¹

De politiska partier som fanns representerade i riksdagen anammade rashygieniska idéer. Rashygienikerna ville framför allt fästa uppmärksamheten på befolkningsfrågans kvalitativa aspekter och framhöll många gånger att det fanns en koppling mellan arv och miljö. Införandet av välfärd ansågs därför i många avseenden inte vara en tillräcklig åtgärd för att säkra underprivilegierade individers sociala utveckling.²⁶² Det fanns även förslag som syftade till att hindra vissa grupper av individer från att få barn och att därigenom minska de förmodade ekonomiska utgifter som var förenande med deras tillvaro.

År 1922 begärde en riksdagsledamot med en motion en utredning beträffande sådana fall där det av sociala skäl borde vara

---

²⁶⁰ Weiss, Sheila (1987), *Race, hygiene and national efficiency. The eugenics of Wilhelm Schallmayer* sid 7 ff och Tydén, Mattias (2000), *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning, SOU 2000:20*, sid 23.

²⁶¹ Bruchfeld, Stéphane och Levine A, Paul (2010), *Om detta må ni berätta. En bok om Förintelsen i Europa 1933–1945 – med ett nytt kapitel om Sverige och Förintelsen. Se Mattias Tydéns översikt av steriliseringslagar i 14 länder; Tyskland stiftade en steriliseringslag 1933, det vill säga ett år innan Sverige införde Lag om sterilisering. Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning, SOU 2000:20*, sid 38–52.

²⁶² Hirdman, Yvonne (1989), *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik.*

tillåtet att sterilisera människor. Motionären menade att en lag skulle kunna vidga möjligheterna till ingrepp gentemot psykiskt och fysiskt avvikande individer, vilket skulle kunna möjliggöras om sterilisering blev tillåten. Läkarna skulle stå i samhällets tjänst för att bota diagnoser som ställdes utifrån enskilda individers sociala levnadsförhållanden och sociala miljö. Det poängterades att sterilisering var en humanitär åtgärd, både för samhället i dess helhet och för ofödda barn till sjuka föräldrar. Det ansågs ogynnsamt för barn att växa upp med ”odugliga föräldrar” och det var en ekonomisk börda för samhället att stödja sådana föräldrar eller att ta hand om deras avkomma.²⁶³

Andra lagutskottets behandling av motionen visar att utskottet tog ställning för att steriliseringsfrågan skulle utredas, samtidigt som det tog ställning för steriliseringsingripanden. Utskottet betonade samhällsintresset som motiv till ingrepp och gav sitt stöd för ingrepp på social indikation. I utlåtandet framhölls att undermåliga individer inte var samhällsnyttiga och att de vanligtvis försörjdes av det allmänna:

”Ett vidmakthållande och förbättrande av den mänskliga rasen är givetvis ett betydande statsintresse. Förefintligheten av fysiskt och psykiskt undermåliga individer i större utsträckning är för samhället en börda i mer än ett hänseende. Dyliga individer äro i regel alls icke eller föga samhällsnyttiga samt måste merendels försörjas på det allmännas bekostnad och förorsaka därigenom samhället avsevärda kostnader. Genom den tillsyn och vård, varav de ofta äro i behov, binda de även mycken arbetskraft; och äro de även i övrigt på mångahanda sätt till tunga och obehag för omgivningen.[...] De olägenheter av olika slag, som ifrågavarande individer förorsaka samhället, inskränka sig så medelst ej enbart till deras egen livstid utan göra sig gällande för kommande slakten.”²⁶⁴

---

²⁶³ Första kammaren, motion nr 38, 1922, av Alfred Petren (s) med instämmande från A. Björkman (s), Edv. Björnsson (s), William Linder (s), Ivan Pauli (s), Knut Tengdahl (s), Einar J:son Thulin (s), Ernst Wigforss (s), Mauritz Hellberg (l), G.H von Koch (l), Ernst Lyberg (l), Nils Wohlin (bf).

²⁶⁴ Andra lagutskottets utlåtande nr 24, 1922 sid 12. Ingen reservation.

Riksdagens båda kamrar biföll, utan votering, utskottets förslag om att regeringen skulle utreda sterilisering.²⁶⁵ Efter två års utredning presenterades ett förslag till steriliseringslag (SOU 1929:14). I utredningen presenterades tanken att det svenska folket var utsatt för en degenerationsfara genom att, i biologiskt avseende, mindervärdiga personer tilläts föröka sig:

”Från samhällets synpunkt sett, måste det framstå som ett betydelsefullt önskemål att kunna förebygga födelsen av sådana individer, vilka genom arvsanlag äro predestinerade att måhända redan under barnåren eller senare under livets verksamma skeden förete dylika psykiska rubbningar och vilka därjämte kunna föra det ogynnsamma arvsanlaget vidare till sina efterkommande.”²⁶⁶

Utredningen föreslog att sterilisering enkom skulle kunna genomföras på en person som först hade lämnat sitt samtycke, ingen skulle heller kunna steriliseras som nekade eller gjorde motstånd, även om personen ifråga tidigare samtyckt.²⁶⁷ Det betonades särskilt att ”det icke är fråga om högre eller lägre samhällsklasser eller om ekonomiskt bättre eller sämre ställda” individer.²⁶⁸ Likväl framkom synpunkten att det fanns individer:

”som ur ärftlighetssynpunkt äro väl rustade och som samhället väl behöver, [...] å andra sidan individer, vilka ur samma synpunkt äro att betrakta som sjuka och i biologiskt avseende mindervärdiga och beträffande vilka det ligger i samhällets intresse, att de uppträda i så litet antal som möjligt.”²⁶⁹

Av Rasbiologiska institutets, Socialstyrelsens och Statens inspektör för fattigvård och barnavårds utlåtanden över betänkandet, framkom synpunkten att utredningens förslag inte var tillräckligt långtgående. De ansåg att lagen skulle utvidgas

---

²⁶⁵ Första kammaren, protokoll nr 42, sid 44–52; Andra kammaren, protokoll nr 48, sid 158–159.

²⁶⁶ SOU 1929:14, Betänkande med förslag till steriliseringslag, sid 7.

²⁶⁷ SOU 1929:14, Betänkande med förslag till steriliseringslag, sid 5 och 7, se särskilt § 2.

²⁶⁸ SOU 1929:14, Betänkande med förslag till steriliseringslag, sid 7.

²⁶⁹ SOU 1929:14, Betänkande med förslag till steriliseringslag, sid 7.

och ange under vilka förutsättningar sterilisering av rättskapabla skulle vara tillåten.²⁷⁰

Efter fem år, 1934, presenterade regeringen en steriliseringslag som antogs av riksdagen. Lagen specificerade de situationer där ett ingrepp fick ske utan samtycke. Grundkravet var att en person ”varaktigt saknar förmåga att lämna giltigt samtycke till åtgärden” och med det avsågs personer som inte var rättskapabla. Förutom detta krävdes specifika skäl för en operation, de s.k. indikationerna. En *eugenisk indikation* förelåg om någon kunde antas föra över ärftlig sinnessjukdom eller sinnesslöhet. Den *sociala indikationen* definierades som att någon var ”för framtiden ur stånd att handhava vårdnaden om sina barn.” I båda dessa fall var indikationerna kopplade till ”psykisk rubbning” som enligt lagen (och dåtidens synsätt) var en förutsättning för operation.²⁷¹

Steriliseringsingrepp som täcktes av lagen skulle prövas av Medicinalstyrelsen som var den centrala statliga medicinska myndigheten.²⁷² Varje ansökan skulle ske på särskilt formulär med bifogade intyg, bl.a. ett läkarintyg. För personer som hade betecknats som ”sinnesslöa” kunde två läkare i samråd efter samtycke av make/maka, föräldrar eller förmyndare själva fatta beslut om steriliseringsingrepp.²⁷³

Regeringen kom fram till att steriliseringslagstiftningen skulle reglera ingrepp på personer som saknar förmåga att lämna giltigt samtycke till sterilisering. Vidare menade regeringen att:

”I fråga om rättskapabla personer föreligger redan nu möjlighet att få sterilisering till stånd i alla sådana fall då det kan överensstämja med samhällets intresse. Förutsättningen är visserligen [...] bärande skäl av eugenisk, social, humanitär eller kriminalpolitisk natur – att vederbörande själv samtycker”.²⁷⁴

---

²⁷⁰ Utlåtandena återges delvis i proposition nr 103, 1934, sid 17, 20 och 21.

²⁷¹ Lag om sterilisering av vissa sinnessjuka, sinnesslöa eller andra som lida av rubbad själsverksamhet (SFS 1934:171).

²⁷² SFS 1934:171, § 3.

²⁷³ SFS 1934:171, § 3

²⁷⁴ Proposition 103, 1934.

Sådana ingrepp omfattades således inte av någon lagreglering mer än att de skulle rapporteras till Medicinalstyrelsen i efterhand. Under åren fram till och med 1941 utfördes fler steriliseringar på personer som inte omfattades av lagstiftningen.²⁷⁵

Riksdagens och regeringens hållning i steriliseringsfrågan från 1922–1934, speglad genom riksdagsmotioner, propositioner och inlägg i kamrar visar att sterilisering som idé eller metod inte var satt ifråga. Det går inte att finna att något parti i riksdagen eller någon företrädare för regeringen var tveksam eller kritisk mot att lagstiftningen öppnade för att individer skulle utsättas för steriliseringsingrepp.

3.3.2 Sterilisering med samtycke

Enligt 1934 års steriliseringslag var således sterilisering utan samtycke endast tillåten då en person, t.ex. på grund av psykisk sjukdom, inte ansågs ha förmåga att själv sätta sig in i vad en sterilisering innebar. Flera studier om sterilisering visar att under den tid som steriliseringslagen tillämpades kunde samtycke vara villkorat och det förekom påtryckningar och övertalningar från myndigheter och institutioner, vilka ofta stod för formuleringen av ansökningarna.²⁷⁶

En undersökning av vilka som tog initiativ till ansökan om sterilisering åren 1935–1939 visar att initiativ till sterilisering i de flesta fall togs av andra än dem ansökan gällde.²⁷⁷ Som framgår av tidigare avsnitt så var Fattigvårdslagstiftningskommitténs arbete under 1920-talet och Socialstyrelsens utlåtanden och ageranden tydliga exempel på att det fanns en önskan om att lösa ”tattar- och zigenarfrågan” med rashygieniska metoder. Grunden för

---

²⁷⁵ Tydén, Mattias (2000), Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning, SOU 2000:22, sid 54 f.

²⁷⁶ SOU 2000:20, Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975 Historisk belysning- Kartläggning- Intervjuer jämte bilagor. Slutbetänkande av 1997 års steriliseringsutredning.

²⁷⁷ Tydén, Mattias (2000), Från politik och praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975, rapport till 1997 års steriliseringsutredning, SOU 2000:22, sid 347.

kommitténs arbete och Socialstyrelsens verksamhet bestod i att kartlägga enskilda individer. De arbetssätt som kartläggarna (polismyndigheterna, länsstyrelserna, barnavårdsnämnderna, kyrkoherdar, fattigvårdsstyrelser) och kontrollanterna utvecklade medförde också att de såväl förstärkte som utvecklade arbetssätt som byggde på föreställningen att romer var ”icke-önskvärda” och innebar en belastning för samhället. Det var dessutom främst fattigvårdsstyrelser och barnavårdsnämnder som var pådrivande, tog fram och formulerade ansökningar om sterilisering. Samma myndigheter hade också en roll i beslut som rörde om barn skulle omhändertas för samhällsvård.

I det följande skildras en skrivelse från en barnavårdsnämnd till Socialdepartementet, Statens Fattigvårds- och Barnavårds-konsulent. Skrivelsen visar hur maktutövning, tvång och frivillighet kunde komma till uttryck i en steriliseringsansökan för en romsk kvinna runt 1940 och framförallt; under vilka omständigheter som en ansökan om sterilisering formulerades. Skrivelsen är en avskrift av en barnavårdsnämnds utlåtande till en läkare om att en person borde steriliseras. Skrivelsen överlämnades senare till Socialstyrelsen med medskicket att den kunde användas som underlag i samband med Socialstyrelsens ”tattarinventering” 1943.

Ansökan om sterilisering hade gjorts av ordförande i en barnavårdsnämnd som därmed formellt stod som sökande. Initiativ för att formulera ansökan togs således av en annan person än den person som berördes av ingreppet. Det krävdes dock ett samtycke från kvinnan, vilket nämnden var medveten om:

”[A]rvsanlagen äro starkare än miljön. Allt skäl talar för att sterilisation bör vidtagas under förutsättning av [namn] medgivande”.

Kvinnans egen vilja och inställning till sterilisering hade, enligt nämnden, kommit till uttryck i ett samtal med ett barnavårds-

ombud och föreståndarinna på ett förlossningshem, där hennes tredje barn föddes.

”[Namn] förklarade sig villig att gå med på sterilisation.”

I nämndens motivering för en operation framhölls såväl arvs-hygieniska som sociala argument. Hennes föräldrars livsvillkor belastade henne och blev i sammanhanget argument mot hennes framtida föräldraförmåga. Nämnden menade att kvinnan kom från en ”utpräglad tatarläkt” med föräldrar som haft ”typiska tatarsysselsättningar” och att de hade levt ett ”oregelbundet och kringflackande liv.” ”Inte kunna de arbeta och ingen arbetsgivare vill ha dem i sitt arbete.” Kvinnans syskons skolgång lyftes fram och utgjorde också argument för att hon skulle steriliseras. Syskonen ansågs vara ”svagt begåvade, närmast imbecilla” med ”synnerligen häftigt och oregerligt lynne”. Hennes lärare menade i ett utlåtande till barnavårdsnämnden att ”[namn] är det något fel på” och att hon hade ett ”stridigt och tjurigt lynne.”

Av skrivelsen framgår vidare att kvinnans tre barn hade omhändertagits med hennes medgivande och placerats på fosterhem när de var spädbarn. Fattiga levnadsomständigheter och tecken som kan förstås i termer av misär, hade tolkats till hennes nackdel. Kvinnans första barn hade omhändertagits med det angivna skälet att bostaden var bristfällig. Det andra barnet hade omhändertagits för att bostaden var bristfällig och att barnet inte hade några kläder. Det tredje barnet hade omhändertagits för att kvinnan inte kunde amma sitt barn. Nämnden menade att den inte kunde yttra sig om ”tattaranlagen hos barnen kommer att göra sig gällande”. Nämnden sammanfattade avslutningsvis sin mening i skrivelsen:

”Det förefinnes vissa asociala tendenser hos denna familj, svårigheter att komma tillrätta med i det lagbundna kultursamhället. De individer som komma till världen under sådana förutsättningar bliva icke till glädje för vare sig själva eller andra. Även om man skaffa dessa barn goda fosterhem, alltså förbättra miljön, torde man ha allt skäl att befara att arvsanlagen äro starkare än miljön. Allt skäl som

talat för att sterilisation bör vidtagas under förutsättning av [namn] medgivande.”²⁷⁸

Skrivelsen synliggör att sterilisering och omhändertagande av barn hanterades av kommunens företrädare i ett nära sammanhang samt att förställningar om ”tattare” påverkade åtgärder mot kvinnan och hennes barn. I motiven för sterilisering återfinns omständigheter hos modern och barnen som handlar om bostadsförhållanden och fattigdom. Dessutom är de motiv som föranledde skrivelsen definierade av en annan än den som ansökan gällde. Kvinnan omskrivs, bedöms och kategoriseras, är fråntagen möjligheten att göra sin röst hörd. Beslut och beskrivningar av henne och hennes familj fanns samlade hos barnavårdsnämnden, lärare och förlossningshem. Skrivelsen visar också att rätten till ”frivillig” sterilisering i praktiken kunde innebära att individen förmåddes, genom övertalning och påtryckningar, underkasta sig samhällets befolkningskvalitativa intressen.

3.3.3 1941 års steriliseringslag

Samtidigt som 1934 års steriliseringslag godkändes av riksdagen begärde densamma en ny utredning om en bredare reglering av sterilisering.²⁷⁹ Frågan hamnade året därpå hos Befolkningskommissionen som var parlamentariskt sammansatt.

1930-talet kan karaktäriseras som ett socialpolitiskt uppbyggnadsskede och utgångspunkterna för denna hade i många avseenden formulerats av Befolkningskommissionen. Kommissionen tillsattes 1935 och fram till 1938 presenterade den 16 utredningar. Åtgärder mot minskade födelsetal, vilket under den här tiden ansågs vara en befolkningskris, var högt

²⁷⁸ ”Skrivelse från Barnavårdsnämnd [...] till Statens Fattigvårds – och barnavårdskonsulent” den 23 november 1942, Socialstyrelsens arkiv, 5:e byrån, H 10:6, Riksarkivet.

²⁷⁹ I riksdagens skrivelse till Kungliga Maj:t den 8 maj 1934 (nr 228) hemställdes om en utredning och förslag rörande frivillig sterilisering av rättskapabla personer.

uppe på den politiska dagordningen. Kommissionen framhöll att det behövdes fler människor, men den återkommande frågan var, vad det var för sorts människor samhället behövde.²⁸⁰

I kommissionens betänkanden, som syftade till att dra upp linjerna för den framtida befolkningspolitiken, betonades behovet av ett expanderande näringsliv. Likaså betonades försörjnings- och socialpolitiska reformer som bosättningslån och mödrahjälp.²⁸¹

Dessutom föreslogs åtgärder som främjade den äktenskapliga fruktsamheten ”inom alla i arvsbiologiskt avseende värdefulla delar av befolkningen” och en förebyggande födelsekontroll bland grupper som:

”i arvshygieniskt avseende kunna betecknas som undermåliga, samt att man i fråga om svårare defekta individer bör kunna gå längre och genom sterilisering tillintetgöra dessas fortplantningsförmåga”.²⁸²

Kommissionen presenterade en utredning som så småningom, med vissa justeringar, ledde till 1941 års steriliseringslag.²⁸³ Befolkningskommissionen menade, i likhet med många i det omgivande samhället, att sterilisering spelade en roll i ett befolknings- och socialpolitiskt sammanhang. Historikern Anders Berge visar att socialpolitiken åtminstone fram till 1940-talet inte var generell utan att vissa grupper utestängdes från den.

²⁸⁰ Hatje, Ann-Katrin (1974), *Befolkningsfrågan och välfärden. Debatten om familjepolitik och nativitetsökning under 1930- och 1940-talen.*

²⁸¹ Vid det här laget har åtskilligt publicerats om 1930-talets befolkningsdebatt och det finns ingen möjlighet att presentera den utförligt, för den som vill läsa mer se till exempel Ann-Katrin Hatje (1974), *Befolkningsfrågan om välfärden. Debatten om familjepolitik och nativitetsökning under 1930- och 1940-talen*; Hirdman, Yvonne (1989), *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik*; Tyden, Mattias (2000), *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning*, SOU 2000:22.

²⁸² SOU 1938:57, *Slutbetänkande av befolkningskommissionen*, sid 107 f. Se även Hirdman, Yvonne (1989) *Att lägga livet till rätta. Studier i folkhemspolitik som beskriver befolkningskommissionens arbete.*

²⁸³ I ytterligare två betänkanden från kommissionen behandlades steriliseringsfrågan, SOU 1936:59, *Betänkande i sexualfrågan* och SOU 1938:57, *Slutbetänkande av befolkningskommissionen*, där det på sid 62 menades att sterilisering i ökad omfattning, av såväl arvshygieniska som sociala skäl var ”ett i hög grad önskvärt led i en positiv svensk befolkningspolitik.”

Två tydliga exempel på det återfinns i det dåvarande pensions-systemet och reglerna för rösträtt. Enligt 1935 års pensions-reform var personer som varaktigt erhöll medel av fattigvården uteslutna från det allmänna pensionssystemet och hade ingen rösträtt förrän 1945. Följande år, 1946, togs villkoret om att man inte varaktigt fick uppbara fattigvård för att få pension bort.²⁸⁴ Mattias Tydén menar att steriliseringsfrågan var en del i ett generellt tänkande som delade upp invånarna i kategorier och som pekade ut vilka grupper i samhället som skulle få tillgång till socialpolitiska reformer.²⁸⁵ År 1934 publicerades boken *Kris i befolkningsfrågan*, vilken framställde sterilisering som en av många tillgängliga metoder för att skapa ett bättre samhälle. Sterilisering fyllde en funktion i en befolkningspolitik som betonade åtgärder för att lösa sociala problem och syftade till att införa sociala reformer.²⁸⁶ Boken har både av sin samtid och efterföljande forskning betecknats som början på den social- och befolkningspolitiska debatt som drev fram den svenska socialpolitiken.

När det kom till vagabonder, vilka ofta betecknades vara synonyma med "tattare", framhöll Befolkningskommissionen att ett viktigt mål var att utjämna antalet födda barn mellan skilda befolkningskikt i samhället. Det var önskvärt att fler personer skulle steriliseras "i största möjliga utsträckning". Kommissionen hade följande motivering för sin inställning:

"Undermåliga kvinnor av ifrågavarande asociala typ hava sålunda enligt erfarenheternas vittnesbörd i stor utsträckning ett påfallande högt barnantal. [...] Då sådana individer som nu äro i fråga som regel äro oförmögna att taga hand om sina barn, är deras sterilisering helt i nuvarande lagstiftnings anda.[...]"

²⁸⁴ Berge, Anders (1996), *Medborgarrätt och egenansvar. De sociala försäkringarna i Sverige 1901–1935*, sid 25–28; Tydén, Mattias (2000), *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning*, SOU 2000:22, sid 128.

²⁸⁵ Tydén, Mattias (2000), *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning*, SOU 2000:22

²⁸⁶ Myrdal, Alva & Gunnar Myrdal (1934), *Kris i befolkningsfrågan*.

Mera tveksamt kan vid ett första övervägande synas, huruvida sterilisering av personer tillhörande förevarande kategori är önskvärd ur allmän eugenisk synpunkt. Undermåligheten är utan tvivel i vissa fall [...], till en viss grad betingad av ogynnsamma förhållanden. Ehuru det är omöjligt att framlägga säkert bevisade siffror, är det emellertid höjt över allt tvivel, att den grupp av ostridigt intellektuellt moraliskt och i övrigt socialt undermåliga människor, vilken det nu är fråga om, i genomsnitt utgör ett arvsbiologiskt väsentligt sämre material än befolkningen i övrigt. Förhindrande av sådana människors fortplantning måste således i stort sett medföra en viktig förbättring av folkmaterialet. En sådan förbättring kan ej väntas bli hastig men dess värde får därför ej underskattas. Ett grundligare övervägande leder sålunda till den slutsatsen att sterilisering av förevarande undermåliga grupp icke blott är befogad utan särskilt viktig ur eugenisk synpunkt.²⁸⁷

Kommissionen motiverade införandet av sterilisering också med ekonomiska skäl. Kommissionen menade att barn som under hela sitt liv skulle betunga staten respektive kommunen, ej skulle sättas till världen.²⁸⁸ Det var således en villkorad välfärd som kommissionen förordade:

”Hjälpverksamheten kräver som ett komplement, att i viss utsträckning sterilisering sker, när undermåligheten av sådant slag och sådan styrka finnes att denna åtgärd är befogad”.²⁸⁹

År 1941 antog riksdagen Lag om sterilisering som ersatte 1934 års lag. Den omfattade även rättskapabla personer som gav sitt samtycke. Den sociala indikationen vidgades till att omfatta begreppet ”asocialt levnadssätt”. En annan förändring var – enligt dåtidens synsätt – att den ”psykiskt rubbade” eller ”asociale” inte behövde vara ”ur stånd” att vårda sina barn, utan att de var ”uppenbart olämpliga” att sköta barnen. En medicinsk indikation infördes som gällde för kvinnor och knöts till situationen att en graviditet skulle hota hennes liv eller hälsa.

---

²⁸⁷ SOU 1936:46, Betänkande angående sterilisering, sid 27 f.

²⁸⁸ SOU 1936:46, Betänkande angående sterilisering sid 15 och SOU 1938:57, Slutbetänkande avgivet av Befolkningskommissionen, sid 62.

²⁸⁹ SOU 1936:46, Betänkande angående sterilisering, sid 16.

Även definition av rättsinkapacitet utvidgades då kravet på varaktig oförmåga att samtycka ersattes av endast oförmåga. En intygsskrivande läkare behövde inte längre göra sannolikt att den som skulle steriliseras var att betrakta som rättsligt inkapabel.

Fortfarande gällde dock att rättskapacitet var ett grundkrav för sterilisering utan samtycke. Det betyder att det enligt 1941 års steriliseringslag var förbjudet att sterilisera en person utan samtycke vid rent sociala eller medicinska skäl. Sådana och andra skäl behövde vara kombinerade med en ”psykisk rubbning” och rättsinkapacitet för att utgöra grund för operation utan samtycke.

Samtliga operationer skulle prövas av Medicinalstyrelsen efter en särskild ansökningsprocedur.²⁹⁰ Ordningen att två läkare själva kunde fatta beslut om sterilisering avskaffades. Vid medicinsk indikation krävdes eget samtycke och samråd med två läkare.

I riksdagsdebatten 1941 uttrycktes stöd för att regeringens förslag om steriliseringslag även omfattade den sociala indikationen. En av ledamöterna i riksdagen menade att:

”Jag är icke främmande för [...] att befolkningsfrågan befinner sig i ett ytterst ogynnsamt läge, och denna lagstiftning kan givetvis icke diskuteras, utan att man också berör befolkningsfrågan. Jag har emellertid, ehuru jag är en varm anhängare av varje åtgärd som kan befordra befolkningstillväxten, icke kunnat förstå, varför samhället i syfte att befordra nativiteten tillåter att människor av vilken kvalitet som helst få befolka landet. [...] Asocialt levnadssätt står ofta i ett visst samband med själsliga rubbningar. Jag tänker därvid på alkoholister, lösdrivare, tattare och återfallsförbrytare.[...] Jag förstår icke, varför dessa människor skola få sätta barn till världen. I de flesta större kommunerna känner man igen den där asociala typen, som generation efter generation, parasiterar på samhället.”²⁹¹

²⁹⁰ Medicinalstyrelsen var den myndighet som fram till 1967 ledde och utövade tillsyn över den svenska hälso- och sjukvården. Året därpå slogs Medicinalstyrelsen ihop med Socialstyrelsen och de bildade tillsammans en gemensam myndighet under beteckningen Socialstyrelsen.

²⁹¹ Andra kammarens protokoll, Nr 25, 1941, Verner Vilhelm Hedlund (s) sid 43.

En annan riksdagsledamot välkomnade också förslaget om att asocialt levnadssätt föreslogs som en självständig indikation, då dessa personer ansågs:

”[b]etunga den allmänna budgeten till ofrånkomlig skada för det mervärdiga människomaterialet.”²⁹²

Riksdagsledamoten framhöll steriliseringslagens långsiktiga effekt och motiven till varför den borde utvidgas:

”Är det icke vår plikt att i den mån, det är möjligt, medverka till, att barn med alltför dåliga arvsanlag ej födas, särskilt som den miljö av sociala element, i vilken de skola tillbringa sin barndom, saknar alla förutsättningar att giva dem de betingelser för en harmonisk och lycklig utveckling, som varje barn har rätt att kräva?”²⁹³

Ytterligare en annan riksdagsledamot underströk ”faran” med att ”icke önskvärt människomaterial ohämmat” förökade sig och parasiterade samhället, medan samhället inte hade råd att ge stöd till dem som skänkte landet önskvärda barn.²⁹⁴

En annan riksdagsledamot yrkade på polishandräckning och tvångsterilisering för att effektivisera lagen och menade dessutom att det var brutalare att genom polishjälp ta ifrån en kvinna hennes barn än att genom tvångsåtgärder beröva henne möjlighet till moderskap.²⁹⁵

I riksdagsdebatten betonade Chefen för Justitiedepartementet, tillika Statsrådet statsmaktens vilja att med den sociala indikationens utvidgning förebygga sociala problem genom en sanering. Ministern menade att utvidgningen innebar:

”ett betydelsefullt steg framåt i riktning av att sanera den svenska folkstammen, att befria den från fortplantning av arvsanlag, som

---

²⁹² Andra kammarens protokoll, Nr 25, 1941, Hildur Kristina Nygren (s).

²⁹³ Andra kammarens protokoll, Nr 24, 1941, Hildur Kristina Nygren (s).

²⁹⁴ Andra kammarens protokoll, Nr 25, 1941, sid 44.

²⁹⁵ Andra kammarens protokoll, Nr 25, 1941, sid 45. Motionen avslogs.

leda till att i framtida generationer det förekommer individer, som icke äro önskvärda medlemmar av ett sunt och friskt folk.”²⁹⁶

Medicinalstyrelsens arvsbiolog menade i ett yttrande om tvångsteriliseringar till riksdagen 1943 att ”en effektivare tillämpning av steriliseringslagen är utan tvivel önskvärd och möjlig”.²⁹⁷

Genomgången av riksdagens behandling av steriliseringsfrågan visar att den innehöll både arvshygieniska och moraliska argument för en bredare tillämpning av steriliseringslagen och för en praktisk förebyggande socialpolitik. Vidare är det tydligt att det i riksdagen rådde en enighet om att införa 1941 års steriliseringslag. Tvistefrågan rörde bland annat hur den sociala indikationen skulle formuleras, omfattningen av indikationen och vem som skulle fatta beslut om sterilisering.²⁹⁸

3.4 Mödrahjälpens kopplingar till sterilisering

Socialstyrelsen var en av de aktörer som drev linjen att den sociala indikationen borde utvidgas till att omfatta rättskapabla personer. I ett utlåtande som Socialstyrelsen gjorde 1940, med anledning av ett utredningsförslag om arbetsfostran, framhöll myndigheten att steriliseringslagen borde utvidgas och förordade dessutom bättre tillämpning av redan nu gällande steriliseringsbestämmelser, eftersom ”varje barnalstring hos detta klientel icke är önskvärd och därför bör förhindras i görligaste mån.”²⁹⁹ Socialstyrelsen menade dessutom att ”tattarna” utgjorde en undermålig grupp i samhället:

”Åtgärder för att åstadkomma en social anpassning av dessa individer äro merendels fruktlösa, därför att deras förhållande till andra människor i stor utsträckning bestämmes av deras släkt-

²⁹⁶ Justitieministern Karl Gustav Westman, Andra kammarens protokoll, Nr 25, 1941, sid 48.

²⁹⁷ Riksdagstrycket 1943, första lagutskottets utlåtande nr 41.

²⁹⁸ Första lagutskottets utlåtande nr 31, 1941, Första kammaren, protokoll nr 24, 1941, sid 24–29; Andra kammaren, protokoll, nr 25, sid 41–58.

²⁹⁹ Socialstyrelsen (1940), Sociala meddelanden 1940:10 B, s 8.

mentalitet och de ofta sakna psykologiska förutsättningar för en anpassning till gängse moralbildning och uppförandenormer. Både biologiskt och socialt utgöra de genomgående en belastningsfaktor för det svenska samhället. Då de ofta äro starkt fruktsamma och vanligen förete en eller flera av de indikationer för sterilisering, som äro angivna i steriliseringslagen, är det angeläget, att denna lag, konsekvent tillämpas på dessa oroliga, i det sociala livet merendels icke anpassningsbara och i betydande grad farliga element.”³⁰⁰

Samma år, 1940, bemyndigade riksdagen Socialstyrelsen att som tillsynsmyndighet över mödravården och barnavårdsnämnden ta fram enhetliga riktlinjer för mödravården. Den förebyggande mödra- och barnavården var under uppbyggnad och syftet med uppdraget var att få fram enhetliga riktlinjer för det praktiska arbetet.³⁰¹ Behörig att söka mödrahjälp var enligt lagen:

”Kvinna, som i anledning av havandeskap eller barnsbörd är i uppenbart understöd, där ej nedan annorlunda stadgas, tillerkänns mödrahjälp av statsmedel”.³⁰²

Socialstyrelsen tog fram en handbok som inledningsvis betonade mödrahjälps betydelse ur hälsovårdssynpunkt. Mödrahjälpen syftade till att förbättra situationen för mödrar och barn. Det var en behovsprövad hjälpform som utgick i naturaform och den skulle utgå till kvinna, som ”i anledning av havandeskap eller barnsbörd är i uppenbart behov av stöd”.³⁰³ I Socialstyrelsens handbok betonades att mödrahjälpen var villkorlig. Vid bedömning skulle nämnden bland annat beakta om beviljad mödrahjälp kunde innebära ”fortsatt icke önskvärd barnalstring.”

Efter samråd med Medicinalstyrelsen kom de två myndigheterna överens om vilka grupper som ej skulle tillerkännas mödrahjälp och som i handboken preciserades:³⁰⁴

³⁰⁰ Socialstyrelsen (1940) Sociala meddelanden 1940:10B, sid 806 f.

³⁰¹ Socialstyrelsen (1942) Handbok för mödrahjälpsverksamheten, med råd och anvisningar av Kungl. Socialstyrelsen, Förordet.

³⁰² Kungl. Maj:ts förordning den 11 juni 1937 om mödrahjälp, nr 339/1937.

³⁰³ Kungl. Maj:ts förordning den 11 juni 1937 om mödrahjälp, nr 339/1937.

³⁰⁴ Socialstyrelsen (1942), Handbok för mödrahjälpsverksamheten, med råd och anvisningar av Kungl. Socialstyrelsen, sid 23.

”Zigenare och tattare, som föra ett typiskt nomadliv, torde ofta vara att hänföra även till miljöbetingat asociala och böra då ej tillräknas mödrahjälp. Särskild utredning rörande asocialiteten bör sålunda förebringas.”³⁰⁵

I handboken framhölls att ”sterilisering, ofta är enda utvägen att undvika framtida komplicerade hjälpbehov” samt att barnavårds- och mödrahjälpnämnderna hade ett särskilt ansvar för att aktivt medverka till steriliseringsutredningar. Vidare menade Socialstyrelsen att övertalning och personligt samarbete mellan samhälleliga aktörer och läkare var nödvändigt för att oönskade grupper skulle steriliseras och ej komma i åtnjutande av mödravården.³⁰⁶ I handboken presenterades också utförligt motiven till att 1941 års steriliseringslag hade vidgats till ingrepp på personer som betraktades som ”sinnesslöa” och hade ett ”asocialt levnads-sätt”.³⁰⁷

Det här innebar att Socialstyrelsen tog fram en handbok som föreskrev att romer, för att de var romer, inte skulle ha rätt till mödrahjälp samt att om mödrahjälp ändå skulle komma i fråga skulle den villkoras med sterilisering. I Svenskt socialt lexikon med en redaktör som tillika var Socialstyrelsens generaldirektör, upprepades i slutet av 1940-talet att mödrahjälp inte var ovillkorlig till alla mödrar samt mödrahjälpens kopplingar till steriliseringsingrepp:

”Mödrahjälp får ej bli fortsatt uppmuntran till fortsatt icke önskvärd barnalstring... I samband med fråga om mödrahjälp kan det därför vara anledning ta upp till undersökning, huruvida ej sterilisering bör komma till stånd”.³⁰⁸

---

³⁰⁵ Socialstyrelsen (1942), Handbok för mödrahjälpverksamheten, med råd och anvisningar av Kungl. Socialstyrelsen, sid 24.

³⁰⁶ Socialstyrelsen (1942), Handbok för mödrahjälpverksamheten, med råd och anvisningar av Kungl. Socialstyrelsen, sid 24.

³⁰⁷ Socialstyrelsen (1942), Handbok för mödrahjälpverksamheten, med råd och anvisningar av Kungl. Socialstyrelsen, sid 107–114 samt sid 123–138 som återger 1941 års steriliseringslag och tillämpningsföreskrifter till steriliseringslagen.

³⁰⁸ Svenskt socialt lexikon (1949), Artikel om mödrahjälp.

De los Reyes genomgång av steriliseringsakter visar att sterilisering också i praktiken kom att ställas som villkor för att romer skulle få erhålla mödrahjälp. En ansökan om sterilisering från en barnavårdsinspektör rör en 28 – årig kvinna. Av ansökan framgår hur fattiga levnadsomständigheter och torftiga bostadsförhållanden, kopplat till kvinnans etniska tillhörighet motiverade att mödrahjälpen hade villkorats med sterilisering:

”Sökanden – även mannen – är av tatarsläkt och för alltjämt ett kringflackande liv. [...] Familjens bohag är det minsta möjliga och synnerligen torftigt. Hemmet slarvigt. Något hem för sina barn i egentlig mening kunna makarna aldrig giva i dessa oroliga levnadsförhållanden. Det kan icke anses önskvärt, att ytterligare barn föres in i detta hem. Familjen kommer alltid att vara föremål för fattigvård av olika slag. Mödrahjälp för det sist födda barnet har beviljats endast under förutsättning att steriliserande operation företages.”³⁰⁹

Medicinalstyrelsen tillstyrkte ansökan om sterilisering både på eugenisk och social indikation, vilket kan härledas till det läkarutlåtande som låg till grund för beslutet:

”Tycks veta vad hon vill, men man förstår väl, att hon måste behärska sitt sinne. Visar här inget humör, är ganska kort, tvär i sättet. Förefaller ej mycket obegåvad, men absolut ointresserad av allt annat som rör henne och familjen. Är frimodig och har lätt att uttrycka sig. [...] Hon förefaller mig vara absolut kapabel att bedöma innebörden av steriliserande operation. Psykotiska symptom saknas. Pat. är en affektlabil, ovederhäftig, relativt obegåvad psykopat av vagabonderande typ med omisskännliga tattardrag.”³¹⁰

I en annan ansökan om sterilisering som Medicinalstyrelsen tillstyrkte, framgår att de levnadsomständigheter som kom att belasta den 28 – åriga kvinnan och utgjorde grund för steri-

---

³⁰⁹ Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, Dnr A2013/1174/DISK.

³¹⁰ Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 24. Dnr A2013/1174/DISK.

liseringsingrepp också kom till uttryck i en ansökan om sterilisering av en 31 årig kvinna.

”Denna [familj], av tatarsläkt på båda sidorna [...] och bebor en mörk och tråkig lägenhet om två rum och kök i fastigheten [adress]. Alltsedan sin ankomst till staden har familjen åtnjutit fattigvård och de skolpliktiga barnen ha erhållit fullständig beklädnad av skolhjälp och fri bespisning i skolan. Även mödrahjälp har vid olika tillfällen utgått. För mödrahjälp vid senaste barnets födelse uppställdes villkoret, att modern skulle underkasta sig steriliseringsoperation, vilket hon dock vägrade- hon utfor i stället otidsenligheter mot tjänstemannen”.³¹¹

Kvinnans uttalade vägran att låta sig utsättas för steriliseringsingrepp gjorde inga avtryck på de tjänstemän som kom att hantera ansökan. Medicinalstyrelsen kom att tillstyrka ansökan om sterilisering på eugenisk och social indikation.

3.5 Sterilisering av romer

Som ovan konstaterats var det främst fattigvården och barnavårdsnämnden som tog initiativ till och formulerade ansökningar om sterilisering.³¹² Detta bekräftas av Paulina de los Reyes undersökning av steriliseringsakter från mitten av 1940-talet. Studien ger en bild av hur lagarna under en viss tid kom att omsättas i en praktik. En slutsats är att rätten till ”frivillig” sterilisering i första hand var ett krav från samhället där individen fick underkasta sig samhällets befolkningskvalitativa intresse. Hennes genomgång av akter visar att tillämpningen av steriliseringslagarna och barnavårdslagen hade många gemensamma beröringspunkter. Föräldrar som hade frångått vårdnaden om sina barn stod maktlösa inför en eventuell sterilisering och gemensamt för många av de kvinnor som akterna rör är att de

³¹¹ Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 24. Dnr A2013/1174/DISK.

³¹² Runcis, Maja (1998), Steriliseringar i folkhemmet, sid 223.

har erfarenhet av omhändertaganden under barndomen eller egna barn som hade eller var omhändertagna.

I en ansökan om sterilisering på en 31-årig kvinna framgår att Barnvårdsnämnden hade gjort en utredning, inte bara om henne, utan även om hennes närmaste släktingar där så många som sex barn var omhändertagna.

”Av syskonen äro systrar kända hos Barnvårdsnämnden, den ena gift med en bror till pat. man, han är alkoholist och f.n. intagen på Svartsjö, deras 3 barn äro omhändertagna och systemen för sedeslöst leverne. Den andra systemens hem står under övervakning av Barnvårdsnämnden. 3 av hennes barn har varit omhändertagna för skyddsuppfostran på grund av dåliga hemförhållanden.”³¹³

Av ansökan framgår också att ett av hennes sju barn var omhändertaget för skyddsuppfostran. Ansökan om sterilisering av kvinnan motiverades utifrån de omhändertaganden som redan hade förevisats i slakten samt antagandet att kvinnan inte hade de rätta förutsättningarna för att ”uppfostra sina barn till samhällsdugliga medborgare”.³¹⁴

De los Reyes framhåller i sin studie att det finns åtskilliga ansökningar om steriliseringar som visar att många av de personer, som lokala myndigheter ansåg skulle utsättas för steriliseringsingrepp, också hade livslånga erfarenheter av omhändertaganden. Kontakterna med de lokala myndigheterna hade ofta omfattat olika typer av ingripande beslut från myndigheter under en lång period innan steriliseringsansökan lämnades in.³¹⁵ Vidare menar de los Reyes att det i många ansökningar går att utläsa att både ansökan om sterilisering och själva operationen skedde mot den berördas vilja. Detta förhållande framträder tydligt i ansökningar som rör personer som vid ansökningstillfället var intagna på olika typer av anstalter.

³¹³ Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 18. Dnr A2013/1174/DISK.

³¹⁴ Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 18. Dnr A2013/1174/DISK.

³¹⁵ Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 17. Dnr A2013/1174/DISK.

En ansökan gällde en 19-årig man som var intagen på en anstalt för sinnesslöa. I läkarens svar till Medicinalstyrelsen, som i sin utredning om sterilisering skulle beviljas, efterlyste ett intyg från föräldrarna, menade att föräldrarna antagligen inte skulle ge sitt medgivande till ett steriliseringsingrepp:

”Jag har påmint pat:s föräldrar, men de vägra att sända advokaten (...) och krångla (...) på alla sätt. Modern var här igår hos mig och skrek högljutt så det hördes i hela (svårläst) att sonen skulle steriliseras. ’Ty det är icke fel hos honom.’ Förmodligen komma föräldrarna icke sända in någon bil.1. Advokaten vill helst icke ha med dem att göra”.³¹⁶

I Medicinalstyrelsens utredning finns en bilaga som beskriver 19-åringens föräldrar. Föräldrarnas negativa inställning till att deras son var på anstalten och att det fanns långtgående planer på att sonen skulle utsättas för sterilisering tolkades, till deras och sonens nackdel. Likaså synliggör utredningen att eländiga bostadsförhållanden och något som kan tolkas som trakasserier från grannar kom att vara viktig information i en utredning om mannen skulle utsättas för sterilisering:

”Föräldrarna enl. uppgift efterblivna, psykopatiska och farliga av tattersläkt. Modern har besökt sjukhuset och hon uppträdde då mycket egendomligt och hysteriskt. (...) Pat. är uppvuxen i ett hem där allt synes vara förfallet och vanskött. Ständiga bråk ha förekommit mellan föräldrarna. (...) Grannarna synes med förkärlek retat och ställt till förtret för patienten, varför detta jämte den usla hemmiljön bidragit till pat:s aggressiva uppträdande. Pat. synes alltid ha varit intellektuellt efterbliven, eljest ha intet av det under c) uppräknade kunnat konstaterat.”³¹⁷

De los Reyes menar att det som nämns i citatet med punkt c, avser bland annat förekomst av svårare sjukdomar eller missbruk.

---

³¹⁶Citat från de los Reyes, Paulina (2013) Romska och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 21. Dnr A2013/1174/DISK.

³¹⁷Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Romska och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 21. Dnr A2013/1174/DISK.

Inget av detta konstateras under punkt c. Däremot är det tydligt att 19-åringens motstånd mot steriliseringsingrepp tolkades till hans nackdel:

”Han gör ett ganska efterblivet intryck. (...) Omdömesförmågan (svårläst), kan icke förstå vad sterilisering ska tjäna till och vägrar absolut att underkasta sig sådan operation”.³¹⁸

Varken 19-åringens eller hans föräldrars vägran att acceptera ingreppet påverkade Medicinalstyrelsens beslut att tillstyrka sterilisering, vilket motiverades på eugenisk (”sinnesslöhet”) och social indikation (”sinnesslöhet” och ”asocialt levnadssätt”). I beslutet kom asocialt levnadssätt att förtydligas med ”det aggressiva uppträdandet”.³¹⁹ Operationen kom emellertid, enligt en notering i diariet, inte att genomföras då 19-åringen vägrade att bli utsatt för en operation.³²⁰

De los Reyes har funnit akter som visar att varken den berörda personens eller föräldrars vägran har lyckats hindra ett ingrepp. Ett sådant fall rör en 17-årig pojke som var intagen på en fostringsanstalt och där ansökan om sterilisering hade formulerats av föreståndaren på anstalten. Pojken kom att steriliseras, utan att medge sitt samtycke. I ansökan om sterilisering finns information om att pojken hade varit omhändertagen under långa perioder, hans arvshygieniska diagnos och om hans moder:

”Åtminstone modern är av tatarsläkt (...) På grund av dåliga hemförhållanden och moderns lösaktiga leverne är alla barnen omhändertagna för samhällsvård och skyddsuppfostran. Har varit utackorderad i olika hem men haft svårt att anpassa sig och intogs fördenskull å skolhemmet (...). På grund av sin intellektuelle undermålighet överfördes han härifrån till (uppfostringsanstalt).

³¹⁸ Citat från de los Reyes, Paulina (2013) Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 22. Dnr A 2013/1174/DISK.

³¹⁹ De los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 22. Dnr A 2013/1174/DISK.

³²⁰ Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, , sid 22. Dnr A 2013/1174/DISK.

Äger de för en tattare utmärkande själsegenskaper. Har deltagit i sinnesslöskola med relativt gott resultat (...) Den låga intelligensnivån döljes delvis av hans förmåga att prata och prata ihop historier. Hållningslös karaktär och i avsaknad av uthållighet. Tämligen renodlad tattartyp (...) Verkar sluten och tämligen otillgänglig, ger intryck av att icke intressera sig för sin omgivning men följer det ändå med spänd uppmärksamhet. Även fattningsförmåga och minne sämre. Omdömesförmågan likaså nedsatt”.³²¹

Ett brev från modern till Medicinalstyrelsen visar att modern hade ställts inför ett fullbordat faktum, och hon ville med brevet förmä Medicinalstyrelsen att ge en förklaring till ingreppet:

”Härmed vänder jag mig en förtvivlad moder till eder i anledning av att en mig tillhörig son (...) blivit steriliserad vilken är intagen å statens uppfostringsanstalt. Detta har skett utan min och min mans vetskap eller tillåtelse. Man kan fråga sig vems barnen egentligen är. Att sådan skall ske som vore de födda på anstalten och inte födda av sin moder. Ärade herrar i medicinalstyrelsen. Jag anhåller om en förklaring. Detta är för mig en stor förolämpning. Han är ju ingen brottslig natur”.³²²

Enligt ett rättegångsprotokoll som finns i ansökan hade föräldrarna efter genomgången skilsmässa inte ansetts lämpliga att ha vårdnaden om sina fyra barn. Det var därför som en särskild förmyndare och inte föräldrarna hade tillstyrkt ansökan om operation.³²³

Medicinalstyrelsen tillstyrkte operation på eugenisk och social indikation. I den sociala indikationen åberopades såväl ”sinnesslöhet” som ”asocialt levnadssätt”. De los Reyes menar att den detaljerade beskrivningen av moderns bakgrund kan ha byggt upp den sociala indikationens belastning av en ”hereditet”. Likaså menar de los Reyes att hänvisningarna till själsegenskaper

³²¹ Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 23. Dnr A 2013/1174/DISK.

³²² Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 22. Dnr A2013/1174/DISK.

³²³ Citat från de los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 23. Dnr A2013/1174/DISK.

som utmärker ”tattare” eller en ”renodlad tattartyp” förstärkte en argumentation ”vars premisser är att socialt beteende inte bara kan utläsas av människors utseende utan också är predestinerat att överföras mellan olika generationer”.³²⁴

I samband med att en steriliseringsansökan företogs var läkaren skyldig att samtidigt göra ett intelligenstest. Testet var läkarens verktyg för att fastställa intelligensålder och därmed rättskapacitet. I steriliseringsutredningen kritiserades intelligenstesterna för att de inte mätte intelligens, utan något annat.³²⁵ Wåhlens intelligenstest, som användes flitigt i mitten av 1940-talet, innehåller frågor som: ”Vilket är mest värt – god armstyrka, god hälsa eller ett vackert ansikte?” ”Vilket är mest värt – att göra en god gärning, att tänka, att man skall göra en god gärning eller att säga, att man skall göra en god gärning?” ”Vad skall man göra innan man företar sig något viktigt – skall man tvätta sig ren, tänka sig för eller ge något till de fattiga?” Likaså diskuterar Steriliseringsutredningen risken för att människor som testades skattades för lågt.³²⁶ De los Reyes menar att det i de undersökta akterna finns åtskilliga exempel på att ofullständig skolgång i kombination med låga resultat från intelligensmätningar, också har resulterat i att personer som har betecknats som ”sinnesslöa”, vilket har anförts som grund för sterilisering. I akterna framkommer uppfattningen att en av orsakerna till att personer har ofullständig skolgång handlar om att de har levt ett ”vagabonderande liv”. Andra orsaker är att personerna i fråga har lämnat skolan enligt den så kallade paragraf 48 eller där den berörda hade gått i hjälpklass.³²⁷ Utmärkande är att skol-situationen i många ansökningar om sterilisering beskrivs som

³²⁴ De los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 23–24. Dnr A2013/1174/DISK.

³²⁵ SOU 2000:20, Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning, bilaga 4.

³²⁶ SOU 2000:20, Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning, sid 193; De los Reyes, Paulina (2013), Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 13. Dnr A2013/1174/DISK.

³²⁷ Se i vitbokens kapitel om romers tillgång till utbildning som beskriver vad paragraf 48 i folkskolestadgan innebar.

ett problem, men inte bara för de personer som berörs i ansökningarna, utan även för andra familjemedlemmar. I en akt som rör en ansökan om sterilisering av en 31-årig kvinna uppges hennes son vara oönskad i skolan:

”Han måste nu helt förbjudas i skolan, då han utgör en farlig smittokälla. Även hans uppträdande i staden har det senaste året fått en alltmer ’skandalös karaktär’”.³²⁸

De los Reyes återger en akt som visar att egenskaper som gott sifferminne och verbal förmåga relaterades till egenskaper som ansågs vara vanliga ”hos personer av tattaresläkt” och därför ”inte motsvara någon större intellektuell utveckling” Akten rör en knappt 20-årig kvinna som hade goda betyg i skolan. Trots det är ”sinnesslöhet” en av anledningarna till att sterilisering tillstyrks.³²⁹

En 30-årig kvinna som var intagen på ett sjukhus beskrevs inte bara utifrån en bedömning av kvinnans intellektuella prestationer, utan också utifrån andra antaganden från uppgiftslämnaren:

”På grund av föräldrahemmets fattigdom tidigt utackorderad till främmande. Ansågs obegåvad i skolan och fick sluta i 5te klassen enl. § 48 folkskolestadgan. Ej konfirmerad på grund av att hon måste försörja sig. [...] Pat verkar tillgjord, posrande, falsk och förljugen och gör ett högdraget opålitligt intryck. Hon söker på allt sätt lägga sakerna till rätta för sig men hennes advokatyr lider av djupgående brist på logisk sammanhållning, vilket hon dock inte själv märker och knappast går att göra medveten om. Hennes samhällsattityd är aggressiv, oförstående och klart asocial. Hon gör ett barnsligt, primitivt intryck. Hennes prat är ytligt och schablonmässigt och vittnar om torftig begreppsutrustning. Hennes affekt-

---

³²⁸ Citat från de los Reyes, Paulina (2013) Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 14. Dnr A2013/1174/DISK.

³²⁹ De los Reyes, Paulina (2013) Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 15. Dnr A2013/1174/DISK.

uttryck äro överdrivna men tomma och ihåliga. [...] Imbecill psykopat med allvarliga brister inom vilja- och känslsfären”.³³⁰

3.6 Kritik mot steriliseringslagarna?

Genomgången av steriliseringslagarnas tillkomst visar att lagarna stiftades i politisk enighet. Det går således inte att peka på något motstånd mot att steriliseringslagar skulle införas och lagens syften. Någon diskussion om missförhållanden, om att det kunde finnas ett otillbörligt tvång som utövades mot enskilda personer, har inte kunnat spåras i propositioner eller riksdagstryck. Inte heller Justitieombudsmannens (JO) kritik 1947 om hur steriliseringslagarna tillämpades medförde att lagstiftningen omprövades.

Bakgrunden till JO:s kritik var att personer hade vänt sig till JO och klagat över att de blev ställda inför val om sterilisering eller fortsatt kvarhållande på anstalter och sinnessjukhus. I en skrivelse till regeringen presenterade JO en analys av lagstiftningen och fall som visade att så gott som samtliga personer som var intagna på vissa anstalter och sinnessjukhus, blev ställda inför detta val. JO menade att det inte var förenligt med lagens princip om frivillighet att en praxis hade utvecklats, som innebar att sterilisering var en förutsättning för utskrivning från anstalter och sinnessjukvården.³³¹ Skrivelsen hamnade, genom att den återgavs i JO:s ämbetsberättelse, på riksdagens bord. I riksdagsdebatten 1947 försvarade riksdagen både lagstiftningen och tillämpningen och menade att den var såväl lämplig som laglig.³³² Justitiedepartementet skickade JO:s skrivelse på remiss. Av remissvaren är det tydligt att endast de tre myndigheter, som

³³⁰ Citat från de los Reyes, Paulina (2013) Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet, sid 14. Dnr A 2013/1174/DISK.

³³¹ JO (1947) ”Framställning angående spørsmålet huruvida utskrivning eller permission från sinnessjukhus eller annan anstalt må förbindas med villkor om sterilisering m.m. Justitieombudsmannens ämbetsberättelse angiven till lagtima riksdag 1947.

³³² Första lagutskottets utlåtande 1947, nr 1 Andra kammarens protokoll, 1947, nr 7; Andra kammarens protokoll 1947, nr 25.

själva hade tagit initiativ till och drivit utvidgning av steriliseringsingrepp, ansåg att steriliseringsvillkor var önskvärt och rättsenligt: Sinnessjuknämnden, Socialstyrelsen och Medicinalstyrelsen. Detta var centrala förvaltningar som tillämpade steriliseringslagstiftningen och de myndigheter som såväl utvecklade som upprätthöll praxis på området. Övriga remissinstanser framhöll behov av utredning och justeringar i lagstiftningen.³³³

Knappt tio år efter JO:s skrivelse, 1955, väcktes en motion i riksdagens båda kamrar med en begäran om översyn av steriliseringslagen. I motionen finns inget spår av kritik mot lagens tillkomst eller tillämpning. Syftet med motionen var i stället att begära en utvidgning av lagen och justera den så att den i större utsträckning skulle underlätta kvinnors situation och öka deras möjlighet att själva bestämma över ingreppen.³³⁴ Motionen avslogs.³³⁵ Samma krav restes i motioner fem år senare, men de avslogs av riksdagen.³³⁶ Ytterligare tio år senare, 1970, begärdes i en motion en översyn av steriliseringslagen. Riksdagen biföll motionen och begärde översyn av steriliseringslagen.³³⁷

---

³³³ Framställningen av remissyttrandena är hämtad ur Mattias Tydén's rapport till 1997 års steriliseringsutredning, *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*, SOU 2000:22, sid 271–272.

³³⁴ Första kammaren motion, nr 77, 1955 av Annie Wallentheim (s), Per Bergman (s), Ingeborg Carlqvist (s), Nancy Ericsson (s), Anna Lisa Lewén (s), Georg Pettersson (s), Dagmar Ranmark (s), Anna Sjöström. Bengtsson (s) Tekla Torbrink (s) och Gerda Svensson (bf) Andra kammaren, motion, nr 97 (likalydande), 1955.

³³⁵ Första lagutskottet avstyrkte motionen, med tre reservationer för motionen, första lagutskottets utlåtande nr 23, 1955. Båda kamrarna biföll utskottsförslaget och avslag reservationerna och motionerna utan votering, första kammaren protokoll nr 14, sid 55–59, 1955, andra kammarens protokoll nr 14, 72–82.

³³⁶ Första kammaren motion nr 309; 1960 av Olof Palme (s) och Elisabeth Sjövall (s). Andra kammaren motion, nr 385, 1960 (likalydande). Första lagutskottet avstyrkte motionen, med sex reservationer för motionen första lagutskottets utlåtande nr 24, 1960, riksdagen biföll utskottsförslaget om avslag av motionen, första kammarens protokoll, nr 13, sid 26–34, 1960, andra kammarens protokoll nr 13, sid 69–79, 1960.

³³⁷ Första kammaren motion nr 509, 1970 av Annie Wallentheim (s), Frida Berglund (s), Iris Ekroth (s), Nancy Ekroth (s), Tage Hansson (s), Torsten Hansson (s), Maj-Lis Landberg (s), Lisa Mattson (s), Yngve Nyquist (s), Erik Olsson (s), Sture Palm (s), Georg Pettersson (s) och V. Wikner (s). Första lagutskottet tillstyrkte motionen. Ingen reservation. Första lagutskottets utlåtande nr 60, 1970. Båda kamrarna biföll utskottsförslaget utan votering, första kammaren protokoll nr 35 42–43, andra kammaren protokoll nr 35, sid 61, 1970.

Efter utredning och beredning i regering infördes 1975 en ny steriliseringslag. I propositionen till 1975 års steriliseringslag betonade dåvarande justitieministern att den gällande steriliseringslagen var baserad på ”helt andra värderingar och förhållanden än dem som råder i dagens samhälle.”³³⁸ Varken i betänkandet med förslag om fri sterilisering, i regeringens lagförslag eller i riksdagens behandling av förslaget uttrycks emellertid en medvetenhet eller kunskap om att människor utsattes för de missförhållanden och övergrepp som steriliseringslagen bidrog till. Inte heller fanns det något avståndstagande mot hur myndigheter på central eller kommunal nivå hade agerat med stöd av steriliseringslagen.³³⁹ Statens moraliska ansvar för tidigare missförhållanden och tanken att ursäkta och ersätta personer som under otillbörligt tvång steriliserades mot sin vilja kom först att präglade 1990-talets debatt och statliga utredningar.

3.7 Avslutande kommentarer

Steriliseringslagstiftningen gav till mitten av 1970-talet utrymme för sterilisering i samhällets intresse. Gemensamt för många av de personer som har intervjuats är att de vittnar om att sterilisering och omhändertaganden av barn har varit en del av samhällets åtgärder mot dem.

Steriliseringslagstiftningen tillkom i första hand i vad man trodde var samhällets befolkningspolitiska intresse och sterilisering var ett ingrepp, som skulle bidra till att höja befolkningens kvalitet. Idén om rasförbättring motiverades tydligt med syften som nationens och samhällets bästa. Individen granskades utifrån ett socialt sammanhang som också inbegrep en bedömning av hennes möjligheter att leva upp till en föreställd normalitet. Ett genomgående drag i offentliga uttalanden om romer var att gruppen framhölls som oönskad och som en belastning.

---

³³⁸ Justitieminister Lennart Geijer, proposition 1975: 18, sid 54.

³³⁹ SOU 1974:25, Fri sterilisering. Betänkande av steriliseringsutredningen, sid. 9. Proposition 1975:18, Förslag till ny steriliseringslag; Socialutskottet 1975:14.

Beslut om att formulera en ansökan om sterilisering och uppdraget att verkställa ingreppet, låg framförallt hos den offentliga byråkratin, med andra ord hos andra än de personer som gjordes till föremål för sterilisering. Lagstiftningen föreskrev att myndigheter hade omfattande möjligheter att bestämma om individer skulle utsättas för kroppsliga ingrepp som innebar att de inte skulle få eller få fler barn. Lagstiftningen blev också en utgångspunkt i Socialstyrelsens bedömning av vilka personer som skulle komma i åtnjutande av vissa socialpolitiska reformer som till exempel mödrahjälp och vilka som skulle ställas utanför. Socialstyrelsen menade i början av 1940-talet att för romska kvinnor gällde en särskild ordning som innebar att de inte skulle ha en självklar tillgång till mödrahjälpen. Det innebär att Socialstyrelsen föreskrev att kommuner inte hade en generell skyldighet att trygga alla kvinnors och barns levnadsförhållanden. Socialstyrelsen uppmanade dessutom kommuner att särskilt verka i syfte att få till stånd fler steriliseringar i förebyggande socialpolitiskt syfte.

Genomgången av steriliseringsakter från mitten av 1940-talet visar att personer med romsk tillhörighet var föremål för en omfattande problematisering och utsattes för steriliseringsingrepp. Framträdande är likaså att romer missgynnades i många olika situationer. Av akterna framgår att man kartlade enskilda personers livssituation, släktförhållanden och villkor som fattigdom, hemlöshet och trångboddhet. Många av de berörda personerna hade livslånga erfarenheter av myndighetskontakter och också av omhändertaganden av barn.

I ansökningar om sterilisering finns omdömen om personer, som följer Fattigvårdslagstiftningskommitténs och Socialstyrelsens stigmatiserande beskrivningar av romer. Andra bärande motiv för sterilisering utgjordes av fattigdom och trångboddhet. Genomgången av akter från mitten av 1940-talet bekräftar många romers erfarenheter av att ansökan och beslut om sterilisering och omhändertagande av barn, hanterades i ett nära sammanhang. De personer som blev föremål för sterilise-

ring fick kroppsliga skador. Dessutom inskränktes deras rätts-
säkerhet, integritet och handlingsfrihet på flera plan.

4 Inreseförbud och reglerad invandring

4.1 Inledning

Det råder i dag i stort sett enighet om att rasbiologi i början av seklet inte var en isolerad forskarteori om raser och ärftlighet. Föreställningen om den nordiska rasens renhet och överlägsenhet var en allmänt accepterad uppfattning och hade få kritiker under början av 1900-talet. Rasbiologi var en vedertagen vetenskap och den sammanföll, var en del i, de reformer som formulerades i Sverige under mellankrigstiden. En av de åtgärder som vidtogs under 1900-talet och som i många avseenden tog sin utgångspunkt i rasbiologiska uppfattningar om den svenska befolkningens kvantitativa och kvalitativa aspekter, är förbudet mot romsk inresa, som gällde mellan 1914 och 1954.

”I Sverige gällde ett inreseförbud för romer åren 1914–1954. Vi ansågs vara en föraktad och mindervärdig ras. Romer som överlevde nazisternas förföljelse fick inte komma in i landet förrän långt efter att andra världskriget hade tagit slut. Romer fick ingen hjälp och inget stöd som överlevande. Inreseförbudet säger också något om hur oönskade vi romer som befann oss innanför landets gränser var. Det är upprörande att det egentligen inte har hänt så mycket med de antiziganistiska och negativa uppfattningarna om romer sedan den tid då vi i Sverige hade ett inreseförbud för romer. Hur är det möjligt, att romer, ännu i dag, är oönskade?” Rosa Taikon³⁴⁰

---

³⁴⁰ Intervju med Rosa Taikon den 23/8 2013. Dnr A 2011/861/DISK.

Detta kapitel beskriver den normgivande maktens hållning att hindra och reglera romsk invandring från slutet av 1800-talet till slutet av 1970-talet. Kapitlet inleds med en översiktlig genomgång av hur den normgivande makten motiverade inreseförbudet. Vidare behandlas med ledning av Ludvig Wiklanders studie, Invandringsförbudet 1914, motiv och konsekvenser, hur inreseförbudet tillämpades. Det följs av en beskrivning av vilka motiv som drev fram politikområdet organiserad överföring av vissa ”zigenare” i syfte att synliggöra om den politik som tog vid efter att inreseförbudet upphävdes 1954 innebar ett skifte i sin syn på romer från andra länder.

4.2 Inreseförbud mot romer

Historikern Norma Montesino Parra menar att det finns en koppling mellan de normer som var vägledande för lösdriverilagstiftningen vid sekelskiftet och framväxten av restriktiva invandringslagar i början av 1900-talet.³⁴¹ I 1885 års lösdriverilag konstaterades att lösdrivare var en person som saknade försörjningsmöjligheter och territoriell anknytning samt levde på ett sätt som inte stämde överens med den då rådande moraliska och politiska ordningen:

”Hvar, som sysslolös stryker omkring från ort till annan utan medel till sitt uppehälle, må der omständigheterna ådagalägga, att han söker arbete, behandlas såsom lösdrivare på sätt i denna lag sägs. Till enahanda behandling vare ock den förfallen, hvilken eljest, utan att ega medel till sitt uppehälle, underlåter att efter förmåga söka ärligen försörja sig och tillika förer ett sådant lefnadssätt, att våda deraf uppstår för allmän säkerhet, ordning eller redlighet. Barn under femton år må ej såsom lösdrifvare behandlas. Den anhållne skall registreras utifrån identitet, hemort, lefnadssituation och utseende”.³⁴²

---

³⁴¹ Montesino, Norma (2010), Romer i svensk myndighetspolitik – ett historiskt perspektiv, sid 16–17.

³⁴² SFS 1885:27

År 1886 infördes i lösdriverilagen en bestämmelse om utländska lösdrivare:

”Angående behandlingar av utlänningar hvilka här i riket beträdas med lösdrifveri eller genom betlande, eller qvinna här i riket beträdes med lösdrifveri, eller genom betlande, eller annan förseelse gör sig förfallen till behandling såsom lösdrifvare, må i händelse det land till hvilket den ifrågavarande personen står i undersåtligt förhållande är så beläget att han eller hon kan dit befordras utan att under vägen behöfva uppehålla sig å annat landsområde”.³⁴³

Tjugo år senare, år 1906, begärde en riksdagsledamot en lagstiftning mot oönskad invandring. En sådan reglering skulle motverka skadlig invandring av ”folkelement som befunnits mindre nyttiga” och den ”moraliska deprevation” som denna innebar. De positiva effekterna av en sådan reglering kunde inte underskattas för den svenska befolkningens kvalitet då ”slödder av hvarjehanda slag” som ”mestadels verka som ett moraliskt gift i samhället” därmed inte skulle träda innanför landets gränser. En sådan reglering skulle dessutom, menade riksdagsledamoten, hindra romsk invandring och på sikt skulle det hindra en ökning av antalet ”af de ej alltför väl renommerade tattarkolonier vi redan äga”.³⁴⁴ Följande år, då riksdagen behandlade en likalydande motion, begärde riksdagen att regeringen skulle lägga fram ett förslag om en lagstiftning mot oönskad invandring. I sin motivering framhöll riksdagen befolkningskvalitativa aspekter. En lag som angav när polismyndigheter under eget ansvar kunde utvisa en utlänning skulle hindra utländska personers moraliska och ekonomiska skadliga inverkan på det svenska folket:

”Enda möjligheten att befria landet från sådan immigration torde vara att genom polismyndigheterna i rikets gränsstationer hindra

---

³⁴³ SFS 1886:33.

³⁴⁴ Första kammaren, motion nr 30, 1906, av Per Lithander, Första kammarens protektionistiska parti, sid 1–5.

dessa för trefnaden inom samhället menliga, oftast medellösa individer att inkomma.”³⁴⁵

En förmodad effekt med en sådan lagstiftning var att ”dugande och behövliga” inte sållades bort. Ett problem som identifierades var vilket land en utvisad person skulle skickas tillbaka till. Det skulle enligt riksdagen leda till att myndigheterna stod:

”maktlösa mot alla zigenaresällskap, positivspelare och många andra.”³⁴⁶

Regeringen anmodade länsstyrelserna att yttra sig över riksdagens skrivelse. Drygt hälften av länsstyrelserna, 14 av 25, uttryckte negativa uppfattningar om romer som låg till grund för uppfattningen om att det fanns behov av åtgärder.³⁴⁷ Historikern Tomas Hammar, som i sin avhandling belyser Sveriges invandringspolitik i början av 1900-talet, konstaterar att den fråga som främst kom att behandlas i länsstyrelsernas yttranden över riksdagens skrivelse år 1907 var ”vilka grupper av utlänningar som man inte ansåg vara önskvärda i landet”.³⁴⁸ Kommerskollegium, som sammanfattade länsstyrelsernas yttranden, menade att länsstyrelserna hade förordat en sträng lagstiftning mot romer:

”Några utaf de af Kollegium hörda myndigheterna hafva förordat strängare speciallagstiftning rörande förstnämnda slags utlänningar, en (Befallningshafvanden i Hallands län) ifrågasätter till och med ovillkorligt invandringsförbud för sådana utlänningar, hvilkas yrke göra de icke bofasta, såsom positivspelare, zigenare, sågfilare, försäljare af korgvaror och dylikt.”³⁴⁹

³⁴⁵ Riksdagens skrivelser till Konungen N:o 33, 1907, sid 5–8. Uppläst och godkänd hos Första kammaren den 19 mars 1907. Uppläst och godkänd hos Andra kammaren den 20 mars 1907. Lagutskottets utlåtande n:o 19.

³⁴⁶ Riksdagens skrivelser till Konungen N:o 33, 1907, sid 5–8.

³⁴⁷ Wiklander, Ludvig (2012), Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser, sid 12. Dnr A2012/3952/DISK.

³⁴⁸ Hammar, Tomas (1964), Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932, sid 139.

³⁴⁹ Kungl. Maj:ts proposition nr 42, 1913, sid 23; Wiklander, Ludvig (2012), Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser, sid 10.

Kommerskollegium ansåg att det var påkallat med en lagstiftning:

”Kollegium finner värdet af en del av de folkelement, som söka sig hit till landet, vara sådant, att det synes högt angeläget att snarast möjligt erhålla stadganden, som möjliggöra afvisande redan vid rikets gräns.”³⁵⁰

Regeringen tog fram ett antal förslag till lagstiftning som syftade till att reglera invandringen, men de gick inte igenom. En genomgång av förarbetena visar att tvistefrågan inte var huruvida romer skulle pekats ut, utan frågan gällde framför allt synen på arbetskraftsinvandring.³⁵¹ Gemensamt för de förslag som togs fram och bearbetades var att de innehöll en bestämmelse som föreskrev att romer skulle avvisas under vissa förutsättningar.³⁵² Regeringen menade att det ”befolkningselement” som kallades ”tattare” och ”zigenare” hade utgjort ett samhällsproblem i drygt fyra sekler. Romer var en samhällsfara och därför en målgrupp för avvisning vid rikets gräns. Åtgärder som myndigheterna hittills hade vidtagit för att få stopp på gruppens ”kringstrykande” hade, enligt regeringens mening, inte fått någon avsedd effekt. Inte ens plakatet från 1637 eller senare tids åtgärder ”hafva förmått göra slut på zigenarens kringstrykande i riket.”³⁵³ Det plakat som regeringen åsyftade var en kunglig förordning från 1642, ”Placat om Tartarnes fördrifwande af landet”. Plakatet ålade myndigheter att ”Sikeiner eller Tartare” skulle innan den 8 november lämna Sverige och de svenska provinserna. Om de därefter påträffades i riket skulle männen, utan någon rättegång upphängas och ”til lifwet straffa.” Alla kvinnor och barn skulle

³⁵⁰ Bihang till Riksdagens protokoll år 1913, Kungl. Maj:ts propositioner nr 35–50, proposition nr 42, sid 23.

³⁵¹ Wiklander, Ludvig (2012), Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser, sid 12. Dnr A2012/3952/DISK.

³⁵² Wiklander, Ludvig (2012), Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser, sid 9 ff. Dnr A2012/3952/DISK.

³⁵³ Kongl. Maj:t:d Placat om Tartarnes fördrifwande af landet; Se också Montesino Parra, Norma(2002) Zigenarfrågan, intervention och romantik, sid 41.

fördrivas ut ur landet. Placatet föreskrev också straff för romers beskyddare bland myndighetspersoner och allmänhet. Personer som gav romer skydd hotades med böter och att bli ersättnings-skyldiga för de skador som romer kunde göra sig skyldiga till.³⁵⁴ Regeringen menade dessutom att de uppgifter om romer som kom med statistiska femårsrapporten 1886-1890 var allvarlig. Rapporten visade, menade regeringen, att romer lever i "konkubinat" och "kristlig otukt" och var en "skam och skräck för det kristligt ordnade samhället":

"Med den karaktäristik, som här gifvits av tatarne och deras förhållande, torde i allt väsentligt gälla äfven i fråga om de utifrån hit inkomna zigenarne av ren ras; och lärer såsom visst kunna antagas, att de sistnämnde, på grund af sina egenskaper och sitt lefnadssätt, äro ännu mindre än tatarne ägnade att ingå som element i ett ordnat samhälle."³⁵⁵

Regeringen menade att "i flere kommuner hade öfverens-kommelse träffats att icke gifva dem natthärberge." Samtidigt framhölls att regler om mantalskrivning inte kunde tillämpas på romer "hvilka helt hastigt komme fram än i den ena än i den andra kommunen samt efter några dagar åter begåfve sig af".³⁵⁶

År 1914 trädde Lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas i kraft. Bestämmelsen som pekade ut och föreskrev ett förbud mot romsk invandring fastslogs i lagens första paragraf:

"Utländsk zigenare även som utlänning, som uppenbarligen har för avsikt att söka sitt uppehälle genom bettlande eller att under vandring från ort till annan vinna sin utkomst genom utförande av musik, förevisande av djur eller annan dylik sysselsättning, må vid ankomsten till riket eller omedelbart därefter av polismyndigheten avvisas". (SFS 1914:196)

---

³⁵⁴ Kungl. Maj:ts proposition nr 42, 1913, sid 18.

³⁵⁵ Kungl. Maj:ts proposition nr 42, 1913, sid 17.

³⁵⁶ Kungl. Maj:ts propositioner nr 42, 1913, sid 16.

1914 års lag ersattes 1927 med lagen Rätt att här i riket vistas (SFS 1927:333). Hammars genomgång av lagens innehåll och motiv synliggör emellertid att det inte var en rättighetslagstiftning. Förhållandet var i många avseenden det motsatta – det vill säga begränsningar av rättigheter för vissa. Hammar understryker att de väsentligaste motiven bakom 1927 års lagstiftning var dels att skydda den svenska arbetsmarknaden från utländsk konkurrens, dels att skydda Sveriges enhetliga ras. ”Värdet av att vårt lands befolkning är av en sällsynt enhetlig, oblandad ras kan knappast överskattas” menade regeringen i sin proposition.³⁵⁷ I och med 1927 års lagstiftning kom passtvänet och Kungl. Maj:ts befogenhet att kräva visering i vissa fall. Vid landets större infartsvägar och hamnar måste alla inresande genom en passkontroll. De som saknade pass blev avvisade, liksom alla som borde ha, men inte hade visering enligt 1927 års lagstiftning.³⁵⁸ I dess fjärde kapitel, första paragraf återkommer bestämmelsen om förbud mot romsk invandring.³⁵⁹ Lagen Rätt att här i riket vistas (SFS 1927:333) var provisorisk och riksdagen skulle pröva förutläggningarna igen efter fem år. Riksdagen och alla remissinstanser var 1932 överens om att lagen från 1927 skulle fortsätta att gälla. Socialstyrelsen framhöll följande i sitt yttrande över 1927 års lagstiftning:

”Samtliga de skäl, som år 1927 föranledde lagens antagande, göra sig icke blott fortfarande gällande, utan hava i väsentlig mån vunnit i styrka”.³⁶⁰

Riksdagen menade att lagen hade fungerat tillfredsställande och att den inte kunde undvaras. Det uppfattades som nödvändigt i Sveriges politik – till skydd för arbetstillfällen, bostäder och ras-

³⁵⁷ Hammar, Tomas (1964), Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932, sid 199.

³⁵⁸ Hammar, Tomas (1964), Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932, sid 210–216.

³⁵⁹ SFS 1927:333.

³⁶⁰ Hammar, Tomas (1964), Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932, sid 225.

hygien – att lagen hade fastställt kontrollmekanismer och definerat grupper som var oönskade att invandra till Sverige.³⁶¹ Den nya utlänningslag som antogs 1937 och som med små justeringar kom att gälla till och med 1954, ändrade inte på bestämmelsen som pekade ut romer.

4.3 Inreseförbudets effekter

En effekt av inreseförbudet var att romer som bodde i Sverige inte kunde vara säkra på att de fick komma in i landet igen om de reste utomlands. Som framgår av kapitlet om romers tillgång till bostad var det många romer som långt in på 1960-talet inte var mantalsskrivna och därmed inte heller hade tillgång till de rättigheter som följde med att vara mantalsskriven. En följd av många kommuners ovilja att mantalsskriva romer var att många romer i Sverige var statslösa, och således kunde de inte heller styrka sin hemvist, om de skulle ha lämnat Sverige. Likaså påverkade lagen romers möjligheter att upprätthålla relationer med släktingar och vänner i andra länder:

”Mina ryska släktingar åkte in och ut i Sverige, men plötsligt stängdes gränserna. Det var katastrofalt för oss. Våra släktband klipptes av. Inreseförbudet i Sverige förstörde min familjs möjligheter att träffa sina släktingar. När inreseförbudet började gälla, åkte en släkting till mig tillbaka till Ryssland. I Sverige fanns då en del av slakten och hans barn kvar. Han återsåg dem aldrig igen.”
Mikael Demetri Taikon³⁶²

”Vi har förlorat så många släktband på grund av inreseförbudet. Hur ska man kunna återta sådana lösa knutar? Det handlar om flera generationer. Vi har förlorat vårt språk ryska också. Vi vågade inte använda ryskan. Om vi hade åkt till slakten på andra sidan Öster-

---

³⁶¹ Hammar, Tomas (1964), Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932, sid 225–228.

³⁶² Intervju med Mikael Demeter Taikon den 15 april 2012. Dnr A 2011/861/DISK.

sjön, hade vi inte släppts in igen. Vi skulle ha splittrats igen.”
Angelina Dimiter Taikon ³⁶³

Sofia Taikon överlevde koncentrationsläger i Tyskland och hon kom till Sverige med de Vita bussarna.³⁶⁴ Det var dock ingen självklarhet att hon skulle få tillstånd att stanna i Sverige:

”Medan myndigheterna utredde vart i Polen de skulle skicka mig flyttades jag runt mellan olika flyktingförläggningar.” ³⁶⁵

När romer i Sverige hade letat rätt på Sofia Taikon och informerat berörda myndigheter att de var släkt med henne, fick hon stanna i Sverige.

”Är det kriget som skapar ondska, eller är det ondska som skapar krig? Hur kan vanliga människor låta bli att protestera när andra utför grymheter?”³⁶⁶

Sofia Taikons frågor sätter förbudet mot romsk invandring in i kontexten att det gällde samtidigt som förföljelse och utrotning av romer pågick under andra världskriget, och ända fram till 1954. Genomgången av förarbetena visar att det inte fördes någon diskussion om att ta bort förbudet.

Trots att förintelsen har fått stort genomslag i Europas historieskrivning, har de brott som begicks mot romers mänskliga rättigheter under andra världskriget inte haft en självklar plats i berättelsen. I litteratur som berör Sveriges syn på flyktingar nämns antingen villkoren för romer inte alls eller endast i svepande ordalag. Förintelsen och förföljelsen av romer under andra världskriget har endast i liten omfattning funnits med i diskussionen. I (SOU 1956:43) Zigenarfrågan; framhölls

³⁶³ Intervju med Angelina Dimiter Taikon den 15 april 2012. Dnr A 2011/861/DISK.

³⁶⁴ Svenska Röda Korsets räddningsaktion genomfördes med de Vita bussarna och har skildrats i olika böcker, uppsatser och skrifter, se Svenska Röda Korset (2000), Svenska Röda Korsets räddningsaktion till Tyskland under Andra världskriget; Svanberg, Ingvar & Mattias Tydén (2005), Tusen år av invandring, En svensk kulturhistoria.

³⁶⁵ Lundgren, Gunilla & Sofia Taikon (2006), Zofi Z-4515, sid 29.

³⁶⁶ Lundgren, Gunilla & Sofia Taikon (2006), Zofi Z-4515, sid 36.

följande förhållanden som utmärkande för romers levnadsförhållanden i Tyskland:

”För dessa mer polisiära metoder [att hindra romsk vandring och att kontrollera dem] har Tyskland gått i spetsen. För att där få vandra från ort till annan måste zigenarna länge ha särskilda vandringstillstånd. I de större städerna fick zigenarna röra sig endast inom vissa områden. Av alla zigenare över sex år skulle också tagas fingeravtryck.”³⁶⁷

I dag råder det ingen tvekan om att förföljelsen och utrotningen av romer under andra världskriget var rasistiskt och socialt motiverad. Lokala förvaltningar drev på förföljelsen. Rasbiologer avgjorde vilka romer som hade ”rasblandat” blod (vilket var de flesta) och därför inte ansågs vara fullvärdiga människor. Det fick till följd att de deporterades till judiska getton och koncentrationsläger. Redan i slutet av 1800-talet hade tyska myndigheter kartlagt den romska gruppens antal och levnadssätt, samt placerat gruppen i läger. Oftast var det på initiativ av lokala myndigheter.³⁶⁸ Signalen från den nationella nivån var tydlig. År 1934 förbjöds till exempel äktenskap mellan tyskar och personer av ”främmande raser” och kort därefter infördes ett förbud mot äktenskap mellan ”zigenare” och personer av ”tyskt blod”.³⁶⁹

En uttolkning är att romers öde ofta berodde på lokala förhållanden, eftersom en enhetlig nazistisk politik inte utformades. Romer sköts i skogar eller utanför byar. Än i dag är det inte helt klarlagt hur många romer som mördades av nazisterna i Tyskland och i andra europeiska länder under tysk ockupation. Forskning bedrivs i dag, men alltjämt råder det brister i källor och ovisshet beträffande antal. Olika uppskattningar visar tydligt att det råder brist på tillförlitlig kunskap om hur romer drabbades av andra världskriget. Omkring en halv miljon romer

---

³⁶⁷ SOU 1956:43, Zigenarfrågan, sid 24.

³⁶⁸ Wiklander, Ludvig (2012), Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser, sid 17f. Dnr A 2012/3952/DISK.

³⁶⁹ Bruchfeld, Stéphane och Levine, A, Paul (2010), Om detta må ni berätta. En bok om förintelsen i Europa 1933–1945 – med ett nytt kapitel om Sverige och Förintelsen, sid 20.

dödades, enligt vissa uppgifter. Det skulle vara närmare hälften av Europas dåvarande romska befolkning. Uppskattningarna av antalet romska offer varierar dock kraftigt och det finns forskare som hävdar att det både var fler och färre romer som var offer för nazismens gärningar.³⁷⁰

I slutet av 1930-talet ökade antalet läger dit romer placerades. Romer utsattes likaså för regelrätta förföljelser och arresteringar. Bakgrunden var ett dekret som hade formulerats av Himmler och där romer nämndes som "ett rasproblem". Staten fick kontroll över romer genom att så gott som alla till slut var registrerade och internerade i läger, vilket fick katastrofala följder.³⁷¹ Tyskland placerade oönskade grupper i Polen. I oktober 1939 beordrades att ingen romsk person fick lämna sin uppehållsort då samtliga inom ett år skulle deporteras till Polen. Deportationer av romer genomfördes. Många romer som hade placerats i läger kom också att vara kvar i dessa läger, vilka sedermera kom att fungera som koncentrationsläger. Efter 1941 var möjligheten för romska personer att lämna Tyskland i princip omöjlig. I Auschwitz-Birkenau placerades många romer och tusentals romer mördades i gaskamrarna natten till den 3 augusti 1944.³⁷² Det är en händelse som kallas för Zigenarnatten.

---

³⁷⁰ Liégois, Jean-Pierre (2007), *Roma in Europé*, sid 114 ff; Svanberg, Ingvar & Mattias Tydén (2005), *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria*, sid 354; Wiklander, Ludvig (2012), *Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser*, sid 12. Dnr A2012/3952/DISK; Kendrick, Donald och Puxon, Gratton (1973), *The destiny of Europe's gypsies*, sid 183–184.

³⁷¹ Wiklander, Ludvig (2012), *Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser*, sid 20. Dnr A2012/3952/DISK

³⁷² Wiklander, Ludvig (2012), *Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser*, sid 20. Dnr A2012/3952/DISK; Bruchfeld, Stéphane & Paul A Levine (2010) *Om detta må ni berättas. En bok om förintelsen i Europa 1933–1945 – med ett nytt kapitel om Sverige och Förintelsen*, sid 45; Kalander, Berith (1996), *Min mor fånge Z-4517*.

4.3.1 60 romska personer avvisades vid Sveriges gränser

Hammar konstaterar att det inte går att få ett exakt svar på hur många personer som blev direktavvisade vid Sveriges gränser.³⁷³ Till bilden hör att antalet personer som sökte sig till Sverige inte enkom går att finna genom att se hur många personer som avvisades. Sveriges gränser upprätthölls också av beskickningarna utomlands, vilka hade ett visst utrymme att självständigt avgöra fall. I en allmänt hållen formulering utsänd av UD 1935 angavs när beskickningarna utomlands självständigt kunde ge avslag, och det var när det för viseringsmyndigheten var uppenbart att ansökningarna inte borde bifallas. Som exempel nämndes att enligt utlänningslagens bestämmelser om av- och utvisning ”synes visering i allmänhet böra förvägras zigenare”.³⁷⁴

Wiklander har som ett led i sin studie om invandringsförbudets motiv och konsekvenser gått igenom avvisnings-, förpassnings-, viserings- och utvisningsbeslut under tidsperioden 1914–1954. Wiklander menar att 60 romska personer återfinns i materialet. I förhållande till det totala antalet personer som berörs i ärendena kan antalet 60 anses vara få. Men, om antalet 60 romska personer i stället sätts i relation till den här tidens uppfattning om att nationen måste skyddas från gruppen och de fåtal personer som enligt Fattigvårdslagstiftningskommittén hade registrerats som ”zigenare”, framstår antalet romska personer som avvisades vid Sveriges gränser i en annan dager.

Förfarandet med avvisning måste också förstås mot bakgrund av vilka instruktioner som gällde för passkontrollerna vid gränsen. Passkontrollörerna, som i huvudsak var polismän, lydde under de lokala polischeferna (polismästare, landsfiskaler). Dessa stod under länsstyrelserna. Socialstyrelsen hade uppsikt över passkontrollen, meddelade råd och anvisningar rörande dess ut-

---

³⁷³ Hammar, Tomas (1964), Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932, sid 215–216.

³⁷⁴ Lindberg, Hans (1973), Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941, sid 307, 310.

övande m.m. I passkontrollens huvuduppgift ingick i slutet av 1930-talet att övervaka att:

”endast med behöriga legitimationshandlingar och viseringar försedda utlänningar inkomma i riket, förhindra utvisade och medellösa utlänningar, zigenare m.fl. att inkomma”.³⁷⁵

Wiklander menar att förbudet mot romsk invandring aldrig åberopades i de 60 ärendena. Ett ofta använt skäl för att avvisa romska personer var att de ”saknade legitimationshandlingar”,³⁷⁶ vilket kan förstås mot bakgrund av de anvisningar som fanns i instruktionen.

I det följande återges några av de ärenden som Wiklander beskriver i sin studie. Gemensamt för många av de personer som avvisades var att de sökte sig till Sverige från Danmark och Norge. Komplicerade turer på lokal och nationell nivå framträder. Tjänstemän och politiker ägnade mycket tid och energi åt att romska personer under inga omständigheter skulle ges möjlighet att komma in i landet.

En romsk kvinna från Finland avvisades 1936 vid Sveriges gräns. Det angivna skälet till avvisning var att ”det skäligen kunde misstänkas att hon ämnade lifnära sig genom spådom.” Kravet på att kunna försörja sig ”ärligt” fanns i samma paragraf som också reglerade förbud mot romsk invandring.

En romsk familj utvisades 1912 från Danmark och sökte sig till Sverige, men avvisades. Familjen reste därför till Holland, men nekades inresa. Familjen sökte inresa till andra europeiska länder, men förvägrades och kom till sist att söka inresa till Norge. Hösten 1915 kom familjen åter till Sverige. Familjen blev även denna gång omedelbart avvisad. Grannländerna Norge och Danmark vägrade att låta familjen resa in. Ärendet kom därför att hamna i Sverige – och nu på regeringens bord. Under 1916

³⁷⁵ Citat Lindberg, Hans (1973), Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941.

³⁷⁶ Wiklander, Ludvig (2012) Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser, sid 22. Dnr A2012/3952/DISK;

var ärendet uppe i konselj vid tre tillfällen. Regeringens kontakter visade att Danmark, där många av familjemedlemmarna var födda, alltjämt vägrade låta dem träda innanför landets gränser. Norge, dit familjen hade kommit efter långa omvägar, vägrade också att ta emot familjen. Sverige vände sig till Frankrike, ett land där fadern i familjen var född, men där han aldrig hade levt. Frankrike gav inresetillstånd till familjen. Familjen kom emellertid att på grund av praktiska problem som regeringen inte lyckades lösa trots inblandning på detaljnivå, stanna i Sverige och 1935 fick familjen svenska främlingspass.³⁷⁷

Hösten 1930 avvisade Sverige ett romskt sällskap från Tyskland – en kvinna och man, deras två barn och en medföljande syster med ett barn – med motiveringen att de inte hade viserade pass. Sverige hade vid den här tidpunkten viseringsfrihet för tyska medborgare. Sällskapet kom emellertid att skickas tillbaka till Tyskland med båt, samma dag som de hade anlänt till Sverige. En släkting i Sverige protesterade mot beslutet i ett brev till Utrikesdepartementet. I brevet informerade han Utrikesdepartementet att hans släktingar hade tyska pass, var välsituerade och att de enkom avsåg att med besöket i Sverige besöka en släkting som var svårt sjuk. I brevet underströk han att det inte fanns någon risk för att de skulle stanna i Sverige en längre tid.³⁷⁸

Utrikesdepartementet upprättade regelbundet hemliga listor över personer som hade blivit "svartlistade" och inte skulle ges visering. För romer synes det ha räckt med att de en gång hade blivit nekade inresa, för att de skulle hamna på listan. Listan uppdaterades en gång om året och skickades ut till Sveriges ambassader utomlands. Listan från mars 1937 innehöll till exempel 3 000 namn och beskickningarna uppmanades att noggrant kontrollera varje viseringsansökan mot listan. Några av de personer som skickades tillbaka till Tyskland med båt kom att

---

³⁷⁷ Wiklander, Ludvig (2012), *Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser*, sid 22, 22–24. Dnr A2012/3952/DISK.

³⁷⁸ Wiklander, Ludvig (2012), *Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser*, sid 23–24. Dnr A2012/3952/DISK.

hamna på listan med beteckningen ”zigenare (tysk)”. Av de sex personerna hamnade minst fyra i Auschwitz.³⁷⁹

4.4 Förbud mot romsk inresa upphävs 1954

Efter mindre och tillfälliga justeringar samt förlängningar av utlänningslagen (eftersom regeringen ville avvakta tills utvecklingen i omvärlden hade stabiliserats), tillsattes Utlänningskommittén 1949. I betänkandet konstaterades att diskriminering utifrån etnisk tillhörighet var oförenlig med den svenska rättsuppfattningen:

”En dylik, allenast på tillhörigheten till viss ras grundad diskriminering av en utlänning kan enligt kommitténs mening icke anses överensstamma med svensk rättsuppfattning, och kommittén har därför icke medtagit denna avvisningsgrund i sitt förslag. [...] Några särregler skola alltså icke gälla för zigenare utan de skola behandlas på samma sätt som andra utlänningar. Finnes det skälig anledning antaga att en zigenare ej kommer att försörja sig genom ärligt arbete utan t.ex. genom spådom, signeri e.d., kan avvisning ske enligt förevarande stadga.³⁸⁰

”Zigenare” togs bort som grund för avvisning men av förarbetena framgår att kommitténs uppfattningar om romer vägledades av en uppfattning om att det fanns en koppling mellan ”zigenare” och vilka som ärligen kunde försörja sig. En inte obetydlig del av diskussionen inför den nya lagstiftningen handlade om vilka åtgärder som skulle bidra till att ”utlänningars bosättning” skulle vara till ”gagn för samhället”. I den debatt som föregick riksdagens antagande av 1954 års Utlänningslag (SFS 1954:193) framhölls att det är ”angeläget att i görligast mån hindra icke-önskvärda, medellösa utlänningar att komma in i landet för att här ägna sig åt dagdriveri.”³⁸¹

³⁷⁹ Wiklander, Ludvig (2012), Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser, sid 23–24. Dnr A 2012/3952/DISK.

³⁸⁰ SOU 1951:42, Betänkande med förslag till utlänningslag m.m, sid 191.

³⁸¹ Kungl. Maj:ts propositioner 1954:41, sid 81–93.

4.5 Organiserad överföring av vissa "zigenare"

Som redan konstaterats råder det ingen tvekan om att det var en stor andel romer som utplånades och mördades under andra världskriget. Många av de romer som överlevde nazisternas koncentrationsläger var statslösa. Inget land erkände att romer hade utsatts för förföljelse och utrotning. Det är svårt att få uppgifter om det överhuvudtaget var något europeiskt land som förde en politik som tillgodosåg romers rättigheter. Gemensamt för många av de europeiska länderna var att de inte tog ansvar för de övergrepp som romer hade utsatts för under andra världskriget och att de fortsatte, utifrån en stereotyp föreställningar om romer, bedriva en politik som åsidosatte romers mänskliga rättigheter och sociala behov. Många romer placerades som en följd av att de inte hade några identitetshandlingar eller tillgång till en bostad, i uppsamlingsläger och många romer fördrevs i Europa.³⁸²

Det var utifrån uppfattningen att många romer var hemlösa och flyttade i Europa som det i Europarådet 1967 väcktes ett förslag om att utreda romers villkor i Europa. I förslaget menades att de snabba förändringarna i samhället påverkade den romska befolkningens möjligheter att försörja sig. Migration framhölls som en faktor som var utmärkande för romer samt ett förhållande som krävde en utredning:

"Många av dem förlorar sina möjligheter att fortsätta sitt traditionella hantverks- och yrkesarbete. Deras handikapp i fråga om bristande läs- och skrivkunnighet samt yrkesutbildning förvärras. Successivt minskade gränskontroller och arbetskraftens ökande rörlighet nödvändiggör en ny syn på denna traditionellt nomadiserande befolkningsgrupps problem".³⁸³

---

³⁸² Taikon, Katarina (1979) Zigenare; Kendrick, Donald och Puxon, Gratton (1973) The Destiny of Europes gypsies; Liegois, Jean-Pierre (2007), Roma in Europe; Janos Barsony & Agnes Daroci (2008) Pharrajimos, The Fate of the Roma During the Holocaust.

³⁸³ Stencil In 1969:1 Om organiserad överföring av vissa zigenare, återger på sid 11 ff förslag om utredning av "zigenarbefolkningens" situation i Europarådet.

År 1969 antog Europarådet en rekommendation där medlemsstaterna uppmanades att förhindra diskriminering av romer, att vidta adekvata åtgärder för att förbättra romers möjligheter att tillägna sig en skolundervisning och en yrkesutbildning. Medlemsländerna uppmanades också att skapa förutsättningar för romsk delaktighet och egen organisering i frågor som rör dem.³⁸⁴ I Sverige utformades ett politikområde som syftade till att i organiserade former ta emot romer från andra europeiska länder. Politikområdet med organiserad överföring fick sin form under en tid då arbetskraftsbristen var omfattande i Sverige och då många personer från övriga Norden och andra europeiska länder kom som arbetskraft. Senare under 1970-talet ersattes den tidigare arbetskraftsinvandringen av en flyktinginvandring, som är det som fortfarande dominerar i Sverige.³⁸⁵

Hur den organiserade överföringen skulle utformas formulerades av en arbetsgrupp som verkade inom Inrikesdepartementet. Regeringen menade i sitt direktiv till arbetsgruppen att följande förhållanden skulle beaktas:

”Det finns inga säkra uppgifter om antalet zigenare, men man har beräknat att det finns ca 7 milj. totalt, varav flera hundra tusen i Europa. Många tecken tyder på att i varje fall de europeiska zigenarna ser Sverige som ett av de mest attraktiva invandringsländerna, en uppfattning som även här bosatta zigenare synes sprida bland zigenare ute i Europa. Mot denna bakgrund finns det anledning att räkna med ett ökande invandringstryck på Sverige från zigenare som f.n. befinner sig i olika europeiska länder, vare sig sina hemländer eller länder som de av olika skäl har begett sig till”.³⁸⁶

Regeringen anförde också att många romer i Europa ”torde leva under svåra förhållanden” och med en omfattande diskriminering. Regeringen menade emellertid i sitt direktiv till arbets-

³⁸⁴ Recommendation 563 on the situation of Gypsies and other travellers in Europe; Se även Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 11 & Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige. Redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder av Expertgruppen för vissa zigenarfrågor, sid 28.

³⁸⁵ Boguslaw, Julia (2012) Svensk invandringspolitik under 500 år: 1512–2012,

³⁸⁶ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 6.

gruppen att följande synpunkt också skulle beaktas av arbetsgruppen:

”Men det finns samtidigt skäl att ifrågasätta om inte en bidragande orsak också kan vara att zigenare på grund av sina ofta särpräglade levnadsförhållanden möjligen kan ha svårare än andra befolkningsgrupper att acceptera och anpassa sig till det etablerade samhället.”³⁸⁷

”Zigenarnas problem” menades ta lång tid att lösa och krävde europeiskt samarbete:

”Zigenarnas problem i Europa kan inte lösas genom att ett enda land erbjuder dem en fristad och tar på sig hela ansvaret för deras framtid. Lösningen måste sökas inom ramen för i varje fall europeiskt samarbete med utgångspunkt i ett klarläggande av zigenarnas aktuella situation.”³⁸⁸

I direktiven framhölls också att vid en bedömning av hur många romer som skulle omfattas av den organiserade överföringen skulle man beakta möjligheten att inordna och anpassa gruppen:

”Vilket antal som skall överföras bör bestämmas på grundval av våra möjligheter att inordna zigenarna i det svenska samhället. Med hänsyn till det livsmönster som zigenarna i allmänhet har erbjuder anpassningen till de väsentliga huvudlinjerna i vårt samhällsliv speciella svårigheter och tar lång tid. Detta bör beaktas när antalet bestäms”.³⁸⁹

En fråga som arbetsgruppen fick i uppgift att utreda var att se på vilket sätt som humanitärt motiverad invandring skulle ersättas av en organiserad, kollektiv överföring av romer:

---

³⁸⁷ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 6, sid 5–9 återger direktivet till arbetsgruppen.

³⁸⁸ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 6.

³⁸⁹ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 8, sid 5–9 återger direktivet.

”Genomförs en organiserad kollektiv överföring hit av zigenare blir en konsekvens att utrymme saknas för enskild humanitärt motiverad invandring hit vid sidan av rena asylfall. Enskilda ansökningar från zigenare med uppehållstillstånd av sådana skäl bör i regel avslås. Under inga sådana förhållanden bör ansökningar bifallas från personer som redan rest till Sverige illegalt eller under sken av turistbesök eller andra tillfälliga besök i Sverige”³⁹⁰

Arbetsgruppen kom i sin utredning fram till att romer var en grupp som var behäftad med omfattande problem och kostnader. Genomgående beskrivs att romer, oberoende av om de nyligen hade kommit till Sverige eller inte, hade omfattande ”anpassningsproblem”. Stockholms stads socialnämnd, Skolöverstyrelsen och pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet framförde i en hearing som arbetsgruppen anordnade, att utmärkande för ”utländska zigenare” var ”anpassnings- och inpassningsproblem.”³⁹¹ Skolöverstyrelsen menade att det var denna problembild som var bakgrunden till utformningen av vuxenundervisningen av romer:

”Vuxenundervisningen måste inriktas på mycket som ligger utanför själva inhämtandet av kunskaper. Zigenarnas hela föreställningsvärld måste i stort sett beröras vid undervisningen.”³⁹²

Förslag om romsk invandring skulle, enligt arbetsgruppen, ses i ljuset av följande problembild:

”Frågorna angående zigenarna och deras förhållande i Sverige utgör egentligen flera problem. Det första avser de svenska zigenarna och deras i kapitel 3 beskrivna anpassning till det moderna samhället. Det andra avser de zigenare från länder utanför Norden, som under ca 10 års tid invandrat i Sverige och vilkas anpassningsproblem i stort sett är olösta [...]. Den zigeniska invandringen från utom-

---

³⁹⁰ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 8, sid 5–9 återger direktivet.

³⁹¹ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 99, 100 och 102.

³⁹² Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 102.

nordiska länder har i stor utsträckning skett i strid mot gällande föreskrifter.³⁹³

Arbetsgruppen föreslog en försöksverksamhet under två till tre år för att romer i organiserade former skulle överföras till Sverige inom ramen för den redan organiserade flyktingöverföringen.³⁹⁴ För ”planläggningen” var det nödvändigt att bestämma det årliga antalet:

”Det antal handikappade zigenare skall överföras som på ett tillfredsställande sätt kan tas om hand”.³⁹⁵

Den årliga kvoten föreslogs vara mellan 40 och 50 och omfatta personer över 16 år. Arbetsgruppen ansåg att romska familjer var barnrika och att barn under 16 år inte skulle räknas in i kvoten. Årliga utvärderingar skulle däremot beakta om kvoten skulle komma att justeras med hänsyn till hur många romska personer som de facto kom att beröras av den organiserade överföringen.³⁹⁶ Ett bärande motiv till att genomföra ett system med organiserad överföring av romer, var att det underlättade möjligheten att kontrollera och stävja invandringen³⁹⁷ och att den skulle ersätta humanitärt motiverad invandring av romer. En sådan ordning menades underlätta möjligheten att i förväg planera de åtgärder som var nödvändiga för romers ”mottagande och anpassning”.³⁹⁸ Arbetsgruppen framförde också vilka romer som skulle omfattas av den organiserade överföringen.

”Den organiserade överföringen bör [...] väsentligen avse sådana zigenare, som på grund av sitt sociala handikapp har begränsade möjligheter att emigrera. Det torde härvid främst bli fråga om zigenare, som saknar nämnvärd skolutbildning och inte heller har

³⁹³ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 84.

³⁹⁴ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 117.

³⁹⁵ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 125 och 130.

³⁹⁶ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 126. Se även sid 116 där det målas upp en hotbild om att ”anförvanter” till personer som omfattades av förslaget skulle kunna söka sig till Sverige under åberopande av släktskap.

³⁹⁷ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 130.

³⁹⁸ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 114 f.

sådan erfarenhet av arbete att den är gångbar på den svenska arbetsmarknaden. I många fall torde de vara analfabeter. Dessa zigenare är alltså i hög grad handikappade i ett industrialiserat samhälle och kan lämpligen betecknas som zigenska handikappfall.”³⁹⁹

För att den organiserade överföringen skulle bli lyckad krävdes kunskap och att den var rimlig i förhållande till vilka insatser som skulle krävas:

”En organiserad överföring av zigenska handikappfall förutsätter kännedom om arten och omfattningen av för deras anpassning erforderliga åtgärder och uppkommande svårigheter.”⁴⁰⁰

”Det är [...] mycket angeläget att en organiserad överföring av utländska zigenare inte får större omfattning än att uppkommande problem kan bemästras [...]”.⁴⁰¹

Arbetsgruppen betonade att det var angeläget att få till stånd utbildningsresurser och anpassningsåtgärder som bidrog till att romer själva skulle kunna försörja sig. Det var viktigt att personer som blev föremål för uttagning skulle få utförlig information om svenska förhållanden och svensk arbetsmarknad samt om de hjälpåtgärder som planerades för dem. Som framgår av följande citat var en utgångspunkt att romer levde utifrån en självvald situation och en följd av det var att också ansvaret för situationen menades ligga hos romerna själva:

”Det måste med skärpa betonas att de traditionella zigenaryrkena inte kan ge dem någon utkomst här i landet och att ett kringresande levnadssätt skulle medföra stora problem för dem att ordna sin försörjning. I detta sammanhang bör också understrykas att kringföringshandel inte är tillåten utan särskilt tillstånd”.⁴⁰²

År 1975 presenterade expertgruppen för vissa zigenarfrågor en redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare

---

³⁹⁹ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 115.

⁴⁰⁰ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 116.

⁴⁰¹ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 117.

⁴⁰² Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 119.

samt förslag till åtgärder. Av expertgruppens redogörelse framgår att år 1971 bemyndigades Arbetsmarknadsstyrelsen att i samråd med Socialstyrelsen, Statens invandrarverk och nämnda expertgrupp överföra högst ett 50-tal ”socialt handikappade zigenare över 16 år jämte deras barn från Italien till Sverige”. Året därpå fick myndigheterna ett bemyndigande om att överföra ett 10-tal personer över 16 år jämte deras barn. 1973 angavs inte en siffra, utan myndigheterna bemyndigades att överföra ”ett mindre antal socialt handikappade utomnordiska zigenare”.⁴⁰³ Sammanlagt 185 romska personer kom under åren 1971 och 1974 att omfattas av den organiserade överföringen.⁴⁰⁴

En slutsats som expertgruppen kom fram till var att en reglerad organiserad överföring av utomnordiska romer borde tillämpas även fortsättningsvis. Det viktigaste argumentet för denna hållning, var att det genom detta var möjligt att i förväg planera lämpliga åtgärder för romers mottagande. Huruvida de åtgärder som hittills hade vidtagits hade gett önskvärt resultat, var med hänsyn till det ”komplexa handikapp” som antogs utmärka romer, svårt att avgöra.⁴⁰⁵ Ytterligare ett argument för organiserad överföring var att:

”Sverige kommer med säkerhet att vara ett attraktivt invandrarland för utomnordiska zigenare under lång tid framöver.”⁴⁰⁶

Den organiserade överföringen av romer möjliggjorde att myndigheter kunde följa och styra var dessa romer bosatte sig, hur de försörjde sig och i vilken mån som de fick ta del av

⁴⁰³ Ds A 1975:8 Zigenare i Sverige. Redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder av Expertgruppen för vissa zigenarfrågor, sid 79.

⁴⁰⁴ Ds A 1975:8 Zigenare i Sverige. Redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder av Expertgruppen för vissa zigenarfrågor, sid 80.

⁴⁰⁵ Ds A 1975:8 Zigenare i Sverige. Redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder av Expertgruppen för vissa zigenarfrågor, sid 98.

⁴⁰⁶ Ds A 1975:8 Zigenare i Sverige. Redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder av Expertgruppen för vissa zigenarfrågor, sid 98.

vuxenutbildning.⁴⁰⁷ Utmärkande för den vuxenutbildning som erbjöds romer som kom till Sverige genom den organiserade överföringen var att den var försöksbetonad. Vuxenutbildningen var dessutom anpassad för personer med fysiska och psykiska nedsättningar.⁴⁰⁸ En omfattande organisering för utplacering skedde med representanter för socialförvaltning, skolförvaltning, länsarbetsnämnd, arbetsförmedling, AMU-center, bostadsförmedling, bostadsföretag, fastighetsförvaltning, familjepedagogiska verksamheten och en lokal kontaktman på Socialstyrelsen.⁴⁰⁹

I samband med att romer ”utplacerades” startade flera kommuner en familjepedagogisk verksamhet. Det var en kommunal verksamhet som Socialstyrelsen fördelade medel till. En av verksamheterna återges i Expertgruppens utvärdering av den organiserade överföringen. Den aktuella familjepedagogiska verksamheten kallades för ”hemma-hos-verksamhet” och de anställda kallades för ”hemma-hosare”.⁴¹⁰ En arbetsgrupp med representanter från kommunens socialförvaltning och barnstuga, förtroendemän, lärare från vuxenskola samt en representant från Socialstyrelsen träffades var fjortonde dag. ”Hemma-hosarna” hade dessutom möjlighet att erhålla handledning av en psykolog en heldag varannan vecka. Arbetsgruppen som arbetade med den familjepedagogiska verksamheten var enig om att den hade en ”profylaktisk effekt” som påverkade romers anpassning i rätt riktning. I expertgruppens utvärdering konstaterades att verksamheten var ett ”värdefullt instrument” och framledes borde stå till förfogande för zigenare som är i behov av detta stöd.⁴¹¹

Försöksverksamheten utvidgades år 1976 respektive 1977 och kom att omfatta även romer från Norden och romer som hade

⁴⁰⁷ Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige, Redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder av Expertgruppen för vissa zigenarfrågor sid 10.

⁴⁰⁸ Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige, Redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder av Expertgruppen för vissa zigenarfrågor sid 170.

⁴⁰⁹ Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige, sid 107 f.

⁴¹⁰ Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige, sid 111.

⁴¹¹ Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige, sid 119 f.

sökt uppehållstillstånd på andra grunder än flyktingskap.⁴¹² I början av 1980-talet togs statsbidrag till insatser för romer och insatser för ”socialt handikappade utomnordiska romer” bort och ersattes av ett annat bidrag.⁴¹³

I regeringens direktiv 1969 till arbetsgruppen konstaterades att romer från Finland kom till Sverige inom ramen för den nordiska arbetsmarknaden och den nordiska passkontroll-överenskommelsen från 1954. Denna invandring låg helt vid sidan om ”vår kontrollerade och organiserade invandring”.⁴¹⁴ Samtidigt framhölls synpunkten att ”invandring av finska zigenare till Sverige är ett separat problem som inte bör tas upp i detta sammanhang.”⁴¹⁵

Nordiska rådet hade 1969 antagit en rekommendation om att regeringarna i Finland och Sverige skulle förbättra romers levnadsförhållanden och möjligheter till ”anpassning”. I förslaget framhölls att ”zigenarnas samhällsanpassning” var en gemensam fråga för Finland och Sverige med hänsyn till den rörlighet mellan dessa länder som förekommer bland romer.⁴¹⁶ En arbetsgrupp för frågor rörande finska zigenare tillsattes 1974 i syfte att kartlägga de finska zigenarnas förhållanden. Redan 1970 hade man genomfört en kartläggning av 460 finska romers förhållanden. Det totala antalet romer från Finland uppskattades vara omkring 1000.⁴¹⁷ Stockholms stad befarade att en human behandling av finska romer skulle leda till en ökad ström av romer från Finland. Det var också detta som motiverade att Zigenarsektionen, som var en kommunal verksamhet i

---

⁴¹² Socialutskottets betänkande 1983/84:28, om ersättning till kommunerna för hjälp till utländska medborgare, flyktingar m.m. sid 4.

⁴¹³ Prop. 1979/80:1 Om Socialtjänsten, sid 476; Ds S 1981:20 Förändring av nuvarande statsbidrag till familjepedagogisk verksamhet bland flyktingar och zigenare, sid 20.

⁴¹⁴ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 5.

⁴¹⁵ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 7.

⁴¹⁶ Stencil In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare, sid 146. Nordiska rådets rekommendation Nr 23/1969; se även Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige, sid 30 berör vilka motiv som föranledde Nordiska rådets rekommendation.

⁴¹⁷ Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige, sid 61.

Stockholm, hade en policy att inte rikta särskilda åtgärder till gruppen.⁴¹⁸

4.6 Avslutande kommentarer

Under första hälften av 1900-talet gällde ett förbud för romer att invandra till Sverige. Förbudet gällde från 1914 och ända fram till 1954.

Förbudet motiverades utifrån föreställningen att romer inte passade in i samhället och därför var oönskade. Rasbiologiska föreställningar som grundade sig i antaganden om att det fanns ett samband mellan utseende, karaktärsegenskaper och förmåga att vara en del av samhället, vägledde den normgivande maktens syn på åtgärder. Förbudet mot romsk invandring kretsade således kring samma hotbilder och hierarkiska människosyn som också steriliseringslagstiftningen kom att utgå från. Med förbudet menade den normgivande makten att romer inte skulle bli fler eller för många i landet.

Genomgången av politikområdet organiserad överföring av vissa "zigenare" tydliggör att politiken i slutet av 1960-talet och en bit in på 1970-talet i många avseenden tog sin utgångspunkt i uppfattningen att romer inte skulle bli för många. Inresa skulle ske under kontrollerade former. Romer utanför landet gränser definierades som "socialt handikappade" och de menades leva ett kringströvande liv. Även om diskrimineringen av romer var en aspekt som beskrevs så har föreställningen om att romers situation var självvald varit seglivad och utmärkande för många av åtgärderna. Många av de romer som kom till Sverige med den organiserade överföringen fick sin livssituation granskad och behandlad med hjälp av terapeutisk behandling. Insatser företogs för att "in- och anpassa" gruppen och med passande medel erbjuda en annan föreställningsvärld som tänktes bryta mot romers delvis självvalda isolering och på så sätt ge dem plats i

---

⁴¹⁸ Ericsson, Lena (2012) Vem får bli stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 24. Dnr A 2012/1448.

samhällsgemenskapen. Den profylaktiska effekten bedömdes utifrån tankefiguren att oönskade tankemönster och handlingar skulle behandlas bort och ersättas med tanke- och handlingsmönster som kännetecknar samhällstillvända medborgare.

Parallellt med den organiserade överföringen av vissa "zigenare" bedrevs det ett arbete för att fastställa antalet finska romer i Sverige. Den arbetsgrupp som hade till uppgift att formulera hur den organiserade överföringen av romer i början av 1970-talet skulle utformas, menade att det i Sverige vid den tidpunkten fanns 1000 finska romer. Zigenarsektionen i Stockholm menade att finska romer skulle lämnas utan åtgärder för att på så sätt hindra att de skulle bli alltför många i landet. Målsättningen, att romer inte skulle bli för många i Sverige, var också en av huvudfrågorna i politiken om den organiserade överföringen. Åren 1971–1974 bestämdes att 184 personer under kontrollerade former fick komma till Sverige. Den nordiska passkontrollöverenskommelsen medförde att romer från Finland inte lika lätt kunde kontrolleras och hindras från att komma till Sverige.

5 Romers tillgång till bostad

5.1 Inledning

Bostadspolitiken beskrivs ofta som en viktig del i den generella välfärden. Statliga åtgärder för samhällets bostadsförsörjning har motiverats utifrån olika utgångspunkter beroende på under vilken period de har införts. Det har handlat om familjepolitiska skäl, rättviseaspekter, sysselsättningsskäl eller välfärdsambitioner för att få bort bostadsbrist och höja bostadsstandard. Det har också handlat om sanitära eller ”hygieniska” frågor där politiken syftat till att få bort osunda och hälsovådliga bostäder och boendemiljöer.⁴¹⁹ De statliga ambitionerna för bostadspolitiken har satt minimivärden och har i många avseenden byggt på tanken att ingen ska behöva bo i en undermålig bostad eller boendemiljö.

Detta kapitel synliggör emellertid att många romer har utestängts och inte omfattats av den generella välfärden när det gäller bostäder. Romer har förvägrats bostad, fördrivits från plats till plats och när romer väl har fått tillgång till en bostad har boendet villkorats. Som framgår har förföljelsen och utestängningen varierat i tid och rum, och den har många gånger motiverats utifrån en fördomsfull hållning mot gruppen. Den här föreställningen kom till uttryck redan i Fattigvårdslagstiftningskommittén i början av 1900-talet:

”Då zigenarnas inordnande i samhället hos oss syntes vara ett olösligt problem och att enda utvägen vore att på ett eller annat sätt

---

⁴¹⁹ Boverket (2007), Bostadspolitiken, Svensk politik för boende, planering och byggande under 130 år.

få zigenarna ur landet. Då de flesta av dem torde vara svenska undersåtar och i allt fall deras medborgarrätt i annat land svårligen låte sig bevisas, kunde deras försvinnande ur landet icke nås på annat sätt, än att så starka inskränkningar lades på deras rörelsefrihet, att de funne med sig egen fördel förenligt att lämna landet och utvandra till ett land med för dem gynnsammare förhållanden.”⁴²⁰

Kapitlet bygger i huvudsak på studierna *Vem får bli stockholmare?* Romer i den stockholmska bostadsmarknaden under 1900-talet av Lena Ericsson, *Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924* av Martin Ericsson och *Polisen och antiziganismen – en studie av Jönköpingshändelserna 1948 och Ludvikafallet* av Jan Selling samt på intervjuer med romer. Sammantaget ger dessa delar en bild av vilka förhållanden som har påverkat romers villkor för att få och behålla en bostad.

5.2 Bosättningsvillkor i Halland på 1920-talet

Historikern Martin Ericsson har analyserat kommunala åtgärder som vidtogs i Hallands län under perioden 1880–1924 i syfte att försvåra eller omöjliggöra romers bosättning eller geografiska rörlighet. Ericsson menar att åtgärder mot romers bosättning och rörlighet existerade som praktik långt tidigare än 1880. De åtgärder som vidtogs under 1900-talet och som synliggörs i studien, var snarare en fortsättning på en kommunal tradition med anor långt tillbaka i tiden.⁴²¹

5.2.1 Vitesförbud

Svenska landsbygdskommuners verksamhet i början av 1920-talet reglerades genom 1862 års förordning om kommunal-

---

⁴²⁰ SOU 1923:2, Förslag om lag om lösdrivares behandling, sid 89.

⁴²¹ Ericsson, Martin (2012), *Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924*, sid 9. Dnr A2012/1310/DISK.

styrelse i landet. Förordningen gav kommunerna rätt att utfärda viten under förutsättning att syftet var att upprätthålla ”sedlighet, helsowård, samt ordning och säkerhet inom kommunen”. Hur de vaga begreppen ”ordning och säkerhet” skulle tolkas gav förordningen emellertid ingen antydning om. Varje vitesförbud skulle dessutom översändas till länsstyrelsen för prövning, vars godkännande var nödvändigt för att förbuden skulle äga laga kraft.⁴²² De vanligast förekommande åtgärderna för att förhindra romers närvaro i de halländska kommunerna var vitesförbud, allmoseförbud och förbud mot försäljning av fastigheter. Vitesförbud var vanligast och innebar att kommuninvånare som hade ekonomiska eller sociala kontakter med romer, tvingades betala böter till kommunen. Den vanligast förekommande formen av vitesförbud kallades för hysningsförbud och innebar att kommunalstämman utfärdade förbud mot att låta romska personer övernatta på gårdar och andra fastigheter inom kommunen. Ericssons genomgång av protokoll under nämnda undersökningsperiod visar att kommuner i Halland har utfärdat 43 hysningsförbud – det första utfärdat 1880 och det sista 1923. Förbud mot att låta romer övernatta i befintliga fastigheter kombinerades emellanåt med förbud mot att skänka matvaror till romer. Protokollen synliggör även att det fanns ett system för belöning för angiveri och löften om anonymitet. Invånare som lät romer bo hos sig fick däremot sina namn uppropade i kyrkan för att med skam beläggas inför hela socknen.⁴²³ Ericsson har även funnit ett vitesförbud mot försäljning av fastigheter till romer. Det verkställdes i Vinberg 1913 när kommunalstämman utfärdade ett hot om böter på 1000 kronor till den som ”inom församlingen afyttrar fastighet till s.k. tattare [så] att de inom församlingen blifva bofasta.”⁴²⁴

Ericsson har även funnit att det i 34 halländska kommuner har utfärdats någon typ av vitesförbud, vilket motsvarade en

⁴²² Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 18. Dnr A2012/1310/DISK.

⁴²³ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 10 Dnr A2012/1310/DISK.

⁴²⁴ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 11, citat från rapporten. Dnr A2012/1310/DISK.

tredjedel av länets alla kommuner. Siffran är hög, men bör ses som en minimisiffra, eftersom källmaterialet inte är helt komplett, uppger Ericsson, som också menar att olika typer av vitesförbud runt förra sekelskiftet var en vedertagen, väl spridd och relativt vanligt förekommande kommunal teknik i syfte att förhindra romers rörlighet och bosättning i Halland.⁴²⁵ För att förbuden skulle få avsedd effekt gav flera kommuner polisen i särskilda uppdrag att övervaka förbudens efterlevnad. Vidare har Ericsson funnit att kommuner inrättade polisstyrkor, vilka fick i uppdrag att arbeta för att förbuden skulle följas.⁴²⁶ En metod som slog hårt mot romers möjligheter att bosätta sig i de halländska kommunerna var att kommunen med skattemedel köpte privata fastigheter som den befarade skulle säljas till romer eller köpte fastigheter från romer i syfte att fördriva dem från kommunen. På så sätt kunde kommunen sälja fastigheten till någon ur majoritetsbefolkningen eller, vilket Ericsson funnit i ett fall, förstöra de byggnader som fanns på fastigheten i syfte att för all framtid förhindra romsk bosättning i kommunen.⁴²⁷

Två motiv var, enligt Ericsson, vägledande för kommunernas utestängning av romer. Dels att inflyttning av en romsk familj befarades leda till inflyttning av fler oönskade personer och familjer. Dels att inflyttning av romer riskerade att öka kommunernas utgifter för fattigvård. I Rolfstorp framkom uppfattningen att romer som bosatte sig i kommunen ”anses kunna falla fattigvården till last”, och i Veddige motiverades ett beslut att köpa en fastighet där ”en eller flera barnrika tattarefamiljer” nyss flyttat in med risken för att om ingenting gjordes ”kommunen kunde [...] ådraga sig oerhörda fattigvårdsomkostnader.”⁴²⁸

---

⁴²⁵ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 11. Dnr A2012/1310/DISK.

⁴²⁶ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 11–12. Dnr A2012/1310/DISK.

⁴²⁷ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 13. Dnr A2012/1310/DISK.

⁴²⁸ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 14. Dnr A2012/1310/DISK.

5.2.2 Vitesförbud utfärdades i strid med gällande ordning

Vitesförbud skulle, enligt den formella gången, sändas till länsstyrelsen för godkännande, vilket var nödvändigt för att vitesförbuden skulle äga laga kraft. Av de 43 halländska vitesförbuden har så få som tolv överlämnats till länsstyrelsen. Det innebär att 31 av förbuden utfärdades utan att ha följt den rådande ordningen. För de tolv vitesförbud, som prövades av länsstyrelsen blev det avslag i samtliga fall, konstaterar Ericsson, som också menar att avslagen inte kom att ändra den kommunala praktiken. Avslagen motiverades framför allt på formalistiska grunder, t.ex. att indrivna viten skulle tillfalla kommunens fattigkassa, vilket inte var tillåtet. Länsstyrelsen kunde också peka på det orimliga i så generella förbud mot allmosor som i praktiken stred mot den lokala ordningen att rädda människor från att dö av undernäring.⁴²⁹

För Hallands länsstyrelse, som hade ett statligt uppdrag att säkerställa att lagar i Halland tolkades på ett likartat sätt som i hela Sverige och att godtyckligheten i tillämpningen blev så liten som möjligt, var definitionsfrågan viktig i en del fall som prövades. Länsstyrelsen konstaterade således att det på grund av den diffusa och osäkra innebörden i begreppet "tattare" var omöjligt att objektivt veta vilka människor det skulle vara förbjudet att ge mat och husrum till.⁴³⁰

Intressant i sammanhanget är att regeringsrätten i en dom från 1915 fastslog att vitesförbud mot personer som hyste romer var olagliga. Bakgrunden till fallet var att Lerbo kommun i Södermanland 1914 hade utfärdat ett vitesförbud som i många avseenden var utformat på samma sätt som de vitesförbud som hade upprättats i Halland. Länsstyrelsen godkände inte kommunens beslut. Ärendet överklagades och utan närmare motivering meddelade regeringsrätten att det inte fanns någon anledning att ändra länsstyrelsens avslagsbeslut. Även om de

⁴²⁹ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot "tattare" 1880–1924, sid 19. Dnr A2012/1310/DISK.

⁴³⁰ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot "tattare" 1880–1924, sid 19. Dnr A2012/1310/DISK.

halländska vitesförbuden i stort verkar ha upphört strax före regeringsrättens dom, har Ericsson funnit hysningsförbud, som utfärdades efter domen i regeringsrätten. Ett utfärdades i Våxtorp 1923 och löd: ”de personer inom socknen som hyser tattare hos sig, för hvarje gång bötar 25 kronor”.⁴³¹

Ericsson menar mot bakgrund av ovan att inte ett enda av de utfärdade förbudena har varit förenliga med gällande lagstiftning på nationell nivå.⁴³² Exemplet från halländska Våxtorp var dessutom inte unikt. Inte mindre än tre av de vitesförbud, vilka har påträffats i övriga Sverige, har utfärdats efter regeringsrättens dom: i Hajoms kommun i Älvsborgs län år 1916, i Vebomarks by i Lövångers kommun i Västerbottens län år 1919 och i Ambjörnarps kommun i Älvsborgs län år 1922.⁴³³ Ericsson har funnit att varken vitesförbud, riktad polisiär övervakning eller preventiva fastighetsköp var unikt för Hallands kommuner utan också förekom i andra delar i Sverige.⁴³⁴

Vitesförbud och preventiva fastighetsköp tillämpades alltså även i andra delar av landet vilket innebär att den praktik som tillämpades i Halland var en åtgärd som också hade utvecklats i andra delar av landet. Vitesförbud utfärdades i minst tretton kommuner utanför Halland.⁴³⁵ Ericsson menar att preventiva fastighetsköp i övriga landet inte har påträffats i lika stor omfattning som i Hallands län förutom ett i Älvsborgs län från tidigt 1920-tal.

Av polismyndigheternas svar till Fattigvårdslagstiftningskommittén (SOU 1923:2) framgår att de kommunala utestängningsstrategier, som Ericsson visar i sin studie, tillämpades av flera kommuner samt var åtgärder som kommuner också önskade att staten skulle sanktionera. I betänkandet formu-

⁴³¹ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 19. Dnr A2012/1310/DISK.

⁴³² Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 19. Dnr A2012/1310/DISK.

⁴³³ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 22. Dnr A2012/1310/DISK.

⁴³⁴ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 20. Dnr A2012/1310/DISK.

⁴³⁵ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 20. Dnr A 2012/1310/DISK.

lerades, utifrån svaren från landets polisdistrikt, slutsatsen att ”det kringstrykande levnadssätt, som särskilt en stor del av tattarna föra, innebär en verklig samhällsfara” och ”deras levnadssätt är ett typiskt lösdriveri”.⁴³⁶ I betänkandet underströks att ”landsstrykarens samhällsfarlighet beror därpå, att han varken har medel för sitt uppehälle eller skaffar sig sådana genom olovlig verksamhet”.⁴³⁷ Uttolkningen av detta var att man inte ”tog hänsyn till medel som förvärvats genom det samhällsskadliga levnadssättet”.⁴³⁸ Det betydde med andra ord att romers näringar definierades som oärlig utkomst och inte räknades. ”[T]attare och zigenare, trots äganderätt till fastigheter och späckade plånböcker, icke äro skyddade för lagens tillämpning, då avkastning av dessa fastigheter eller kapital icke är deras levnadsbröd, utan detta anskaffas genom bettleri, bedrägligt förfarande o.s.v.”⁴³⁹ Den rekommendation som kom från Fattigvårdslagstiftningskommittén skiljde sig således inte från den kommunala praktik som redan hade utvecklats för att förhindra romers bosättning. En av de frågor som Fattigvårdslagstiftningskommittén ville att landets polismyndigheter skulle svara på var hur romers bostadsförhållanden såg ut. En sammanställning av svaren visar att majoriteten av de resande som hade identifierats av polisen ägde en egen bostad, ofta i form av ett hus tillsammans med ett stycke mark. Lika vanligt förekommande var att man ägde ett hus utan mark och i mindre förekommande fall ett mindre hus.⁴⁴⁰ Enligt uppgift bodde också resande i lägenheter i företrädesvis större tätorter som Göteborg, Jönköping och Malmö. Knappt en tredjedel bodde i hyrd bostad, oftast i mindre hus eller en lägenhet. Flera bodde inneboende, inte sällan hos andra resande. Värt att notera är att familjer som bodde i fattighus eller i bostäder som tillhandahölls av kommuner endast utgjordes av två hushåll i hela landet.

⁴³⁶ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 84 och 86.

⁴³⁷ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling sid 80.

⁴³⁸ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling sid 82; rättsfall härom Nytt Juridiskt arkiv (NJA) 1902, sid 365; NJA 1909, sid 325; NJA 1922, sid 599; NJA 1924, sid 81.

⁴³⁹ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling sid 81.

⁴⁴⁰ Mindre hus är en sammanfattande benämning på ”backstuga”, ”stuga”, ”mindre bostad” eller i något enstaka fall ”koja”.

En av kommitténs slutsatser var att romer inte kunde lagföras och att romer medvetet undandrog sig myndigheter i syfte att komma undan från polisen. Det som också gjorde det svårt att ingripa var att det rörde sig om hela familjers levnadssätt, menade kommittén. Lösningen stod därför att finna i ett paket av samhällsingripanden som riktade sig mot romska familjer och romers uppehälle genom att enligt gällande lösdriverilagstiftning angripa deras möjligheter till försörjning. Barnen skulle omhändertas av barnavårdsnämnderna för att placeras på barnhem eller fosterhem.⁴⁴¹ Trots att många romer de facto hade egna fastigheter och bostäder kom betänkandet att föreslå åtgärder för ökad bofasthet genom koloniområden där resande skulle erbjudas andra bostäder och familjeförsörjaren kunde ta anställning hos lantbrukare i trakten.⁴⁴²

Förslag om koloniområden fick inget gehör. Däremot fortsatte en kommunal praktik som organiserades efter tankefiguren om ett skiktat samhälle. Regler tolkades och metoder utarbetades för att peka ut och fördriva romer ut ur kommuner.

5.3 Fördrivning av romer

I det följande skildras tre exempel som ger en bild av hur fördrivning av romer kunde gå till under första hälften av 1900-talet. Det första exemplet är från Ystad och är hämtat från ett yttrande som polismyndigheten i Ystad skickade till Fattigvårdslagstiftningskommittén.

5.3.1 Ystad 1920-talet

När polismyndigheten i Ystad 1922 på förfrågan lämnade uppgifter till Fattigvårdslagstiftningskommittén om antalet ”tattare”

⁴⁴¹ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 86–88. Kommittén diskuterade också här finansieringen av olika kostnader som skulle uppstå om kommunerna genom barnavårdsnämnderna skulle omhänderta resande barn. Tillvägagångssättet i Norge nämndes som förebild.

⁴⁴² SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 89.

och ”zigenare”, framgår det att det endast bodde en ”tattarfamilj” kvar i Ystad. Några år tidigare hade förhållandet varit ett annat menade polismyndigheten i Ystad:

”Inom Skivarps församling intill Ystad, bo och vistas en massa tattare med familjer, vilka översvämma staden och vid tiden för åren 1912–1915 bosatte sig i Ystad till stort obehag för stadens invånare. Såsom en omedelbar följd härav blev att tattare från andra delar av landet ofta gjorde besök i staden, stölder, bedrägeri, hästaffärer, bettleri och osedlighet hörde till ordningen för dagen. På den grund blev de strängt efterhållna på alla sätt icke minst med tillhjälp av lösdrivarlagen, vilket visade sig vara det bästa. En del förskaffade sig billiga, små ruckel till gårdar i staden och med dessa blev det rätt svårt att komma till rätta. Genom en konsekvent genomförd, långvarig uppmärksamhet, ständigt anhållande för varje förseelse med ty åtföljande polisförhör och häktning eller varning för lösdriveri, hava samtliga tattare numer, med undantag av en familj, funnit för gott att lämna staden.”⁴⁴³

Polismyndigheten i Ystad hade således haft kontinuerlig uppsikt över romska familjer med lösdriverilagen som främsta redskap, vilket hade medfört att så gott som samtliga romska personer hade lämnat staden.

Ericssons genomgång av lösdrivarprotokoll visar att polisen i Ystad inledde flera protokoll med att omnämna personer som ”tattare”. Vidare har Ericsson funnit att stadsfiskalen i Ystad beordrade poliskåren att ”hålla noggrann uppsikt” över ”tattarfamiljer”.⁴⁴⁴ Målet med de åtgärder som tillämpades i Ystad, var, enligt Ericsson, det samma som för de halländska kommunalstämmorna. Romers bosättning och närvaro i kommunen skulle begränsas och de romer som var bofasta skulle förmås att själva lämna kommunen.

---

⁴⁴³ HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet; Ericsson, Martin (2012) Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 23.

⁴⁴⁴ Ericsson, Martin (2012), Svenska kommuners utestängningsstrategier mot ”tattare” 1880–1924, sid 24. Dnr A 2012/1310/DISK.

5.3.2 Jönköping 1948

Historikern Jan Selling har genom en närläsning av förhörprotokoll samt pressens och domstolens skildring av de så kallade "tattarkravallerna" i Jönköping 1948, analyserat händelseförloppet utifrån frågeställningarna om resande utsattes för en negativ särbehandling av polis och rättsväsende samt hur polisens agerande påverkade händelseförloppet i Jönköping. Selling menar att det bedrevs en kollektiv hetsjakt mot resande som av majoritetsbefolkningen uppfattades som avvikande och icke önskvärda. Händelsen i Jönköping var möjlig genom att press, polis och allmänheten tillsammans målade upp och förstärkte en negativ uppfattning om resande som bodde i staden. Ett rykte, eller en enstaka händelse satte igång en kedja av våld som drabbade resande. Journalisten Bo Hazell har, enligt Selling, träffande beskrivit en viktig omständighet i händelseförloppet:

"En egendomlighet under kravallerna var att polisen till en början förhöll sig så passiv. Deras insatser koncentrerades inledningsvis på att i möjligaste mån undsätta de resande, och det var först när kravallerna pågick ett tag som de började rikta sig mot upptagsmakarna. Men bara för att hålla dem stången, inte för att gripa våldsverkarna."⁴⁴⁵

Händelseförloppet utgjordes av en rad sammanhängande incidenter 1948 där polis och rättsväsende ingrep i konflikter mellan "tattare" och "icke-tattare". Selling menar att i ett flertal av fallen dömdes de romer som varit inblandade till fängelse eller böter alternativt togs inte på allvar när de var utsatta för rasistiskt våld. Även om icke romska personer också dömdes var det inte sällan de förseddes med förmildrande omdömen, menar Selling. Inte sällan blev domen förargelseväckande beteende för de icke romska personer som varit inblandade i upploppen.⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ Citat från Selling, Jan (2012), *Polisen och antiziganismen. En studie av Jönköpingshändelserna 1948 och Ludvikafallet 1956*, sid 22. Dnr A2012/1803/DISK; se även Hazell, Bo (2011), *Resandefolket. Från tattare till traveller*, sid 203.

⁴⁴⁶ Selling, Jan (2013) *Polisen och antiziganismen. En studie av Jönköpingshändelserna 1948 och Ludvikafallet 1956*, sid 22. Dnr A2012/1803/DISK.

Selling belyser att den "rasistiska diskursen" hos polis och rättsväsende låg inom ramen för rådande samhällsordning, dvs. yttranden med rasistiskt innehåll ansågs rimliga och acceptabla i en svensk domstol 1948.⁴⁴⁷ Selling framhåller att polisens agerande i Jönköpingshändelserna aldrig har granskats samt att pressens och polisedningens rasistiska diskurs slog an på strängar hos befolkningen att utgöra medborgargarde mot "tattarna". I samband med Jönköpingskravallerna publicerades i juli 1948 en "hjälte-dikt" i Smålands Allehanda:

"De placerar en näve i tattarens trut, utan spisning och vidare prat, de bär ej uniform som en vanlig snut men på tatarbråk de gjort slut."⁴⁴⁸

Dikten kan ses som ett uttryck för beundran inför det medborgarengagemang man ansåg fanns i frågan om att fördriva "tattarplågan" från Jönköping.

Förföljelsen av romska personer i Jönköping 1948 har påverkat många romers tillit till myndigheter. Två systrar, Barbro Gustavsson och Birgitta Hellström, som var barn när förföljelsen ägde rum, har tydliga minnesbilder från sommaren 1948.

"Vi var små då. Jag glömmer aldrig hur jag låg och höll om mina syskon under bordet. Vi låg tätt, tätt ihop. Jag försökte lugna mina syskon med en saga. Mamma och pappa var nere på gården. Vi hörde hur de blev slagna av okända män. Vi låg och skakade av rädsla. När mamma kom tillbaka hade hon bara underklänningen på sig. Det är konstigt med minnen, med det har etsats sig fast, att hon var blåslagen, rufsigt i håret och kom tillbaka i bara underklänningen. Birgitta Hellström.⁴⁴⁹

---

⁴⁴⁷ Selling, Jan (2013) Polisen och antiziganismen. En studie av Jönköpingshändelserna 1948 och Ludvikafallet 1956, sid 9. Dnr A2012/1803/DISK.

⁴⁴⁸ Selling, Jan (2013) Polisen och antiziganismen. En studie av Jönköpingshändelserna 1948 och Ludvikafallet 1956, sid 18–19. Dnr A2012/1803/DISK.

⁴⁴⁹ Intervju med Barbro Gustavsson och Birgitta Hellström den 13/9 2012. Dnr A2011/861/DISK.

Barbro Gustavsson, Birgittas Hellströms syster fortsätter:

”Jag sprang ut på balkongen och såg då hur mamma och pappa blev slagna av mobben. Om och om igen. När pappa såg mig skrek han att jag skulle gå in. Han var rädd att vi barn också skulle bli misshandlade. Efteråt gick jag och min pappa till min farmor. När vi kom fram till henne såg vi att mobben också hade gett sig på henne. Det första vi såg när vi anlände var att ytterdörren var förstörd. De hade tagit sig in till henne och min farbror, som då var 20 år. Han hade blivit så rädd att han hade hoppat ut ur lägenheten. Han bröt båda benen. Min farmor hade blivit illa misshandlad med batongslag. Min farmors möbler hade slagits sönder, dörrar hade märken efter knivhugg och på tapeterna och dörrarna fanns blodfläckar. Min bror blev också misshandlad. Han hade skyddat sig med en fotskrapa. I den efterföljande rättsliga processen fick han fängelse för misshandel. Det är helt otroligt att han fick fängelse när han egentligen bara skyddade sig. I rättegången togs det ingen hänsyn till det ojämlika maktförhållandet som präglade det som hände i Jönköping den här sommaren.”⁴⁵⁰

Barbro Gustavsson och Birgitta Hellström fortsätter:

”Polisen gjorde ingenting för att skydda oss. Inte heller kyrkans män gjorde något för att stoppa trakasserierna eller förföljelsen. Vi gick i söndagsskola, men vi har inget minne av att fröknarna frågade oss om vad som hänt. Kyrkan låg vid torget, mitt i stan. Prästen borde därför ha anat vad som var på gång; för den folkmassa som attackerade oss, hade innan de tog sig till våra hem, samlats där, på torget.”⁴⁵¹

Många romer flydde Jönköping efter den här sommaren, men inte Barbro och Birgittas familj. De kunde inte flytta från huset. Det pratades aldrig om händelsen i familjen. Händelsen tystades ner, samtidigt som deras föräldrar påtalade att de var tvungna att leva ett liv som inte på något sätt väckte uppmärksamhet. De var medvetna om att det som hände sommaren 1948 kunde hända

---

⁴⁵⁰ Intervju med Barbro Gustavsson och Birgitta Hellström den 13/9 2012. Dnr A2011/861/DISK.

⁴⁵¹ Intervju med Barbro Gustavsson och Birgitta Hellström den 13/9 2012. Dnr A2011/861/DISK.

igen. Familjen slöt sig. De levde isolerat och umgicks aldrig med andra än sina närmaste släktingar.

”Vi levde för oss själva efter den här händelsen. Vi gjorde absolut inget väsen. Vi höll oss för oss själva. Vi ville vara ifred.”⁴⁵²

Barbro Gustavsson har först på senare år berättat för omgivningen att hon är resande. Inte ens hennes man visste i början av deras förhållande, att hon är resande. Barbro berättar att det inte har varit ovanligt att hon i olika sammanhang hörde nedlåtande kommentarer om ”tattare” och ”zigenare”:

”Inom mig sjöd det av ilska när det pratades illa om mitt folk. Men, jag kunde inte avslöja vem jag är. Jag kunde inte det. Jag ville inte associeras med alla de negativa föreställningar och innebörder som var förknippade med ”tattare”. Jag ville bli accepterad för den jag är. Jag har levt ett liv med två identiteter, eller tre. Med min syster och hennes man, då var jag mig själv. Med min man, var jag en annan. På mitt arbete, var jag en annan. När jag tänker tillbaka på mitt liv så sörjer jag att jag har tvingats leva på det här sättet för att undgå kränkningar. Jag önskar att jag hade kunnat leva ett liv som resande.”⁴⁵³

5.3.3 Ludvika 1956

I det följande beskrivs ytterligare ett exempel på en kommunal praktik som omöjliggjorde romers möjligheter till fast bosättning.

År 1956 blev ett sällskap om 11 personer avhysta från en badplats i Ludvika, där de hade slagit upp sitt tält.⁴⁵⁴ Polisen avhyste dem till en grusplan utanför Borlänge där markägaren inte blivit tillfrågad. Romerna lämnades med allt sitt bohag på en plats där det inte gick att sätta upp tält. Motiveringen var att de

⁴⁵² Intervju med Barbro Gustavsson och Birgitta Hellström den 13/9 2012. Dnr A2011/861/DISK.

⁴⁵³ Intervju med Barbro Gustavsson och Birgitta Hellström den 13/9 2012. Dnr A2011/861/DISK.

⁴⁵⁴ Selling, Jan (2013), Polisen och antiziganismen. En studie av Jönköpingshändelserna 1948 och Ludvikafallet 1956, sid 28. Dnr A2012/1803/DISK

”osnyggat” på den tidigare platsen och stört övriga gäster och kringboende. Polisen stödde sitt agerande på en allmän polisinstruktion som föreskrev att polisen hade i uppdrag att upprätthålla ordning och säkerhet på allmän plats.⁴⁵⁵ En artikel i Dala-Demokraten i juni 1956 rubricerade incidenten som ett övergrepp från polisen. De poliser som var inblandade i avhysningen fälldes av Svea Hovrätt för tjänstefel 25 april 1959⁴⁵⁶. Selling menar att anonyma klagomål och förutfattade meningar var det främsta skälet till att romerna avhystes. Polisernas agerande på lokal nivå präglades av godtycklighet och personlig maktutövning. Selling menar att Ludvikafallet kastar ljus över ett antal frågor om fördomars betydelse för lokal maktutövning och polisiär praktik.⁴⁵⁷

Några år innan händelsen i Ludvika uppmärksammades, hade Zigenarutredningen från 1954 påbörjat en undersökning om romers bostadsförhållanden. Inventeringen av bostadsförhållandena visade att av de 740 romska personer som hade registrerats i landet, hade endast 220 personer fast bostad. De övriga 520 personerna bodde i tält, bussar och husvagnar. Utöver det bodde 15 barn i foster- eller barnhem. Majoriteten av de romska personer som hade tillfrågats om hur de ville bo, svarade att de ville ha en fast bostad.⁴⁵⁸

I en beskrivning av det regelverk som omgärdade mantals-skrivningsfrågan konstaterade utredningen att ”obefintligheten” hade ödesdigra konsekvenser för enskilda familjer. Undersökningar som utredningen hade vidtagit visade att inte heller de romer som var mantalsskrivna i en kommun hade lika tillgång till grundläggande ekonomiska eller politiska rättigheter på samma villkor som andra invånare i Sverige. Regelverket konstaterades vara komplicerat och utgick från majoritetsbefolkningens bostadsförhållanden. Utredningen menade dessutom att romers

⁴⁵⁵ Selling, Jan (2013), Polisen och antiziganismen. En studie av Jönköpingshändelserna 1948 och Ludvikafallet 1956, sid 3. Dnr A2012/1803/DISK

⁴⁵⁶ Selling, Jan (2013), Polisen och antiziganismen. En studie av Jönköpingshändelserna 1948 och Ludvikafallet 1956, sid 29. Dnr A2012/1803/DISK

⁴⁵⁷ Selling, Jan (2013), Polisen och antiziganismen. En studie av Jönköpingshändelserna 1948 och Ludvikafallet 1956, sid 46. Dnr A2012/1803/DISK.

⁴⁵⁸ SOU 1956:43, Zigenarfrågan, sid 13.

möjligheter att bevaka sina intressen påverkades av att 70 procent av den vuxna romska populationen var analfabeter. Utredningen menade även att rättspraxis visade att det många gånger var ovilja eller obetydligheter som avgjorde om en romsk familj blev kyrkobokförd i en kommun eller inte.⁴⁵⁹ I det följande presenteras utredningens genomgång av regelverket samt vilka följder det fick för romers levnadsvillkor.

5.4 Mantalsskrivning och kyrkobokföring på 1950-talet

Bestämmelser för rätt kyrkobokförings- och mantalsskrivningsort fanns i 1946 års folkbokföringsförordning. *Kyrkobokföringen* var en löpande folkbokföring som avspeglade, allt efter att det inträffade förändringar, det aktuella befolkningsläget. I församlingsboken redovisades de kyrkoförda personerna. Församlingsskriveren innehöll personakter för alla kyrkobokförda personer i församlingen och i boken över obefintliga antecknades de personer som hade bott i församlingen men som av olika anledningar hade en okänd hemvist. *Mantalsskrivning* var en periodisk och återkommande registrering av befolkningen i landet. Den utfördes mellan den 15 oktober och den 20 december och hade som mål att bestämma befolkningsläget den 1 november varje år. Huvudregeln om rätt kyrkobokföringsort var att alla personer skulle bokföras i församlingsboken där personen i fråga var bosatt.⁴⁶⁰ Dessutom skulle bokföringen innehålla uppgifter om den fastighet där personen var bosatt. Om en person inte var bosatt i en fastighet skulle vederbörande skrivas på en fastighet som myndigheterna bestämde eller blott som ”å församlingen skrivna.” Med ”bosatt i” menades där personen i fråga regelbundet vistades eller om personen bytte bostad, där vederbörande ”regelmässigt vistas under nattvilan eller motsvarande vila.”⁴⁶¹

⁴⁵⁹ SOU 1956:43, Zigenarfrågan, sid 16.

⁴⁶⁰ Folkbokföringsförordningen 1946 (FBF), § 13, mom 1.

⁴⁶¹ FBF, §13, mom 2.

Det fanns några undantag från huvudreglerna i folkbokföringen. En av dem var att varje nyfött barn skulle bokföras i barnets födelsehemort. Med födelsehemort menades den församling där modern var skriven när barnet föddes, eller om modern saknade bokföringsort, i den församling där barnet föddes.⁴⁶² Ett annat undantag var att den som saknade hemvist skulle föras över till boken om "obefintliga".⁴⁶³ Frågan om personers möjligheter att få en mantalsskrivnings- och kyrkobokföringsort blev föremål för utredning då det inte alltid var givet var eller hur personer skulle folkbokföras. Vägledande för en bedömning av var en person var kyrkobokförd, behövde inte alltid vara var en person faktiskt var kyrkobokförd, utan var vederbörande borde vara skriven.⁴⁶⁴

Romer sökte i slutet av 1940-talet och under 1950-talet få rätt till mantalsskrivning och hade i ett antal fall väckt frågan om rätt till folkbokföring i fattigvårdsstyrelsen, vilket ett antal gånger kom att leda till prövning i Kammarrätten. Rätten kom i ett fåtal fall fram till att romers vistelse i en viss kommun hade varit tillräckligt stadigvarande med tanke på att personerna i fråga hade anställning som inte var begränsad i tid, eller på annat sätt stadigvarande anknytning till orten, för att föranleda kyrkobokföring och därmed mantalsskrivning. Ett exempel på det gällde en familjs rätt att kyrkskrivas i Frysände socken efter att familjen bott i husvagn där en vinter. Rätten kom fram till att de skulle kyrkskrivas där då familjen hade en stadigvarande anknytning till socknen.⁴⁶⁵ Ett annat utslag gällde en romsk musiker som bott i tält i två månader i en kommun, vilket inte ansågs tillräckligt för att kyrkskrivas i kommunen. En annan romsk familj bodde i Västervik under juli till november 1951. Fadern i familjen arbetade med handel och förtenning av kopparkärl, vilket krävde att han emellanåt var borta från Västervik. Kammarrätten kom fram till att familjen inte hade rätt att

⁴⁶² FBF, § 14, mom 7.

⁴⁶³ FBF, § 14 mom 8.

⁴⁶⁴ Zigenarutredningen 1954, "PM angående rätt kyrkobokförings- och mantalsskrivningsort" YK 506, vol. 2, Riksarkivet.

⁴⁶⁵ SOU 1956:43, Zigenarfrågan, bilaga 3, sid 146; PM till 1954 års zigenarutredning av kammarrättsrådet Erik Hedelius den 12/5 1955, YK 506, volym 4, Riksarkivet.

kyrkoskrivas i Västervik med motiveringen ”något godtagbart förvärvsarbete knappast förelåg”.⁴⁶⁶

5.4.1 ”Obefintlighetens” konsekvenser

Att många romer nekades att bli folkbokförda i Sverige fick påtagliga konsekvenser. Inte bara ekonomiska följder i form av uteblivet barnbidrag eller folkpension, utan det påverkade också andra socialpolitiska och demokratiska förhållanden. Inom familjerätten hade kyrkobokföringen betydelse för möjligheten att ingå äktenskap. Man lyste i regel i den församling där man var skriven. För mannen gällde vidare att om han var kyrkobokförd i en annan församling än sin trolovade, så skulle han visa intyg från den församling där han var skriven. Intyget gav honom behörighet att ingå äktenskap. Detta medförde att personer som hade noterats som ”obefintliga” hade svårt att ingå äktenskap. Barn till föräldrar som hade noterats som obefintliga, betraktades som utomäktenskapliga. Utomäktenskapliga barn skulle alltid förordnas en barnavårdsman och om den som hade vårdnaden om barnet inte var kyrkobokförd i landet skulle barnavårdsnämnden i församlingen där vårdnadshavaren bodde, utse en barnavårdsman. Utomäktenskapliga barn ärvde i regel bara efter modern.⁴⁶⁷

För att få tillgång till barnbidrag gällde att barnet skulle vara bosatt i riket. Socialstyrelsen, som i sina råd och anvisningar meddelade hur förordningar på det socialpolitiska området skulle tolkas, menade att med rekvisitet ”bosatt i riket” menades där barnet var kyrkobokfört. Barn som var förda till obefintlighetsboken var inte att betrakta som kyrkobokförda och föräldrarna var alltså inte berättigade till barnbidrag. Undantagsvis kunde kommunen ge barnbidrag till föräldrar vars barn tillfälligt hade förts över till obefintlighetsboken, men bidraget var ”icke avsedd

⁴⁶⁶ Zigenarutredningen 1954, ”PM till 1954 års zigenarutredning” den 12/5 1955, YK 506, volym 4, Riksarkivet.

⁴⁶⁷ Zigenarutredningen 1954, ”PM: Obefintlighetens verkningar”, sid 2–3, YK 506, volym 2, Riksarkivet.

att gälla för sådana barn, som fört ett kringflackande liv och på grund därav äro förda över obefintliga.”⁴⁶⁸

Ett krav för att en person skulle berättigas ersättning från den allmänna sjukförsäkringen, yrkesskadeförsäkringen och mödrateljpen var att vederbörande hade en bosättning, vilket i sin tur relaterades till mantalsskrivning.⁴⁶⁹ Särskilda barnbidrag till änkors och invaliders barn samt bidragsförskott krävde att ansökan skulle behandlas i mantalsskrivningsorten, eller i andra hand, där barnet stadigvarande vistades, vilket i allmänhet betydde att barnet hade vistats så länge i kommunen att barnet hade kyrkobokförts i kommunen.

På det bostadspolitiska området fanns olika bidrag och lån, såsom bosättningslån, egnahemslån, förbättringslån, familjebostadsbidrag och bränslebidrag, men också de var avsedda för personer i kommunen som hade fast hemvist. En genomgång av de bestämmelser som gällde för lånen och bidragen har det inte gått att finna några principiella hinder för att romska personer som önskade bli bofasta kunde söka dessa bidrag eller lån. Däremot var bestämmelserna utformade så att den sökande skulle vara känd för sin skötsamhet, ekonomiska förtänksamhet och sparvilja för att komma i fråga om att bli beviljad.⁴⁷⁰ Mot bakgrund av ovanstående finns det därför mycket som talar för att personer som hade en fast anknytning till lokalsamhället och levde i enlighet med dess normer hade möjlighet att göra sig känd för sådana egenskaper. En rad regler för fattigvård gjorde det också svårt för personer som inte var mantalsskrivna att få fattigvård i den ort som personen i fråga vistades i.⁴⁷¹

---

⁴⁶⁸ Zigenarutredningen 1954, ”PM: Obefintlighetens verkningar”, sid 2–3, YK 506, volym 2, Riksarkivet.

⁴⁶⁹ Zigenarutredningen 1954, ”PM: Obefintlighetens verkningar”, sid 6–11, YK 506, volym 2, Riksarkivet.

⁴⁷⁰ Zigenarutredningen 1954, PM: ”Obefintlighetens verkningar”, s 11–13, YK 506, volym 2, Riksarkivet.

⁴⁷¹ Zigenarutredningen 1954, PM: ”Obefintlighetens verkningar”, s 13–19, YK 506, volym 2, Riksarkivet.

5.4.2 Hinder för att romer skulle mantalsskrivas

1954 års Zigenarutredning vände sig till lokala och regionala myndigheter för att få kunskap om hur dessa hade hanterat romers möjligheter att bli mantalsskrivna samt om de hade förslag på hur frågan borde hanteras. I det följande presenteras svaren i syfte att synliggöra vilka hinder som påverkade romers möjligheter att få mantalsskrivas och därmed få tillgång till de förmåner som var förknippade med det.

Länsstyrelsen i Värmlands län pekade på några orsaker som också framfördes av andra länsstyrelser. Länsstyrelsen i Värmland menade att romers levnadsvanor skiljde sig avsevärt från den övriga befolkningen. Romer hade inte skaffat sig ett arbete i ”egentlig mening”, vilket påverkade deras anseenden. Romers levnadsvanor hade dessutom medfört ett ”lokalt motstånd” mot att mantalsskriva romer.⁴⁷²

Ett skäl som angavs av flera myndigheter var att det förelåg formella hinder för att mantalsskriva eller kyrkobokföra romer i kommunerna. Häradshövdingen i Skövde fögderi påpekade exempelvis att folkbokföringsförordningen krävde att varje person skulle skrivas där personen ifråga var bosatt. Häradshövdingen menade att eftersom många romer inte var bosatta, så skulle de mantalsskrivas där de befann sig den 1 november. Om dessa personer sedan inte fanns kvar i kommunen den följande mantalsskrivningsperioden, då avfördes de ur mantalslängden.

Ett annat skäl som flera myndigheter framförde var att romerna själva hade en skuld i att de inte var mantalsskrivna. Länsstyrelsen i Skaraborgs län hävdade att romers ”ambulerande tillvaro och kortvariga vistelse å olika orter i tält och husvagn hade lagt hinder i vägen för [...] mantalsskrivning i viss kommun”, även om personerna den 1 november vistades i kommunen.⁴⁷³ Även Vara fögderi menade i sitt svar till Zigenarutredningen att skuld till situationen låg hos romer. Om romer

⁴⁷² Svar från Länsstyrelsen i Värmlands Län till 1954 års Zigenarutredning den 16/4 1955, YK 506, volym 7, Riksarkivet.

⁴⁷³ Svar på cirkulärskrivelse från Skaraborgs Län den 13/4 1955, till 1954 års Zigenarutredning, YK 506, Volym 7, Riksarkivet.

bara ”vill inordna sig i ett normalt svenskt liv” skulle folkbokföring av dem lösa sig.⁴⁷⁴

Ett tredje skäl som myndigheter angav var ekonomiskt. Anledningen påstods vara ”de ekonomiska och sociala vådor, som anses kunna bli följden av sådan mantalsskrivning”.⁴⁷⁵

Komministern på Möja framhöll att det inte fanns en enda bofast på Möja som skulle hyra ut en lägenhet till romer och om vintern skulle ingen romsk person klara sig i tält:

”Dessutom finns ingen möjlighet för dem att skaffa sig en utkomst. Huvudnäringen äro fiske och jordgubbsodling. I förra fallet torde mark, i det senare fallet båt, redskap och helst båthus. Någon mark torde icke finnas att arrendera och såvitt jag har mig bekant är fiske knappast en sysselsättning, som skulle tilltala zigenare.”⁴⁷⁶

I flera svar från kyrkliga och kommunala företrädare inom Stockholms län går det att se en liknande argumentering som Komministern på Möja hade.⁴⁷⁷ Pastorsämbetena i Lagga och Östuna lämnade följande besked om varför romer inte blev kyrkobokförda:

---

⁴⁷⁴ Svar på cirkulärskrivelse från Häradsskrivaren i Vara den 31/3 1955 till 1954 års Zigenarutredning, YK 506, volym 7, Riksarkivet. Se också Länsstyrelsen i Värmlands län till 1954 års zigenarutredning den 16/4 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet; Kyrkobokföringsinspektören i Karlstads stift till Länsstyrelsen i Värmlands län den 4/4 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet; Häradsskrivarens i Lidingö-Täby fögderi yttrande till Länsstyrelsen i Stockholms län den 30/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet; Häradsskrivarens i Svartsjö fögderi yttrande till Länsstyrelsen i Stockholms län den 5/4 1955; YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

⁴⁷⁵ Barnavårdsassistenten i Mariestad till Landskontoret i Skaraborgs län den 1/4 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet. Se även svar från Kyrkobokföringsinspektören i Skaraborgs stifts 3:dje inspektionsområde till Länsstyrelsen i Skaraborgs län den 29/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

⁴⁷⁶ Komministerna på Möja yttrande till Häradsskrivaren i Värmdö fögderi den 26/3 1955, YK 506, volym 7, Riksarkivet.

⁴⁷⁷ Se även Häradsskrivarens i Värmdö fögderi yttrande till Länsstyrelsen i Stockholms län den 2/4 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet; Häradsskrivarens i Lidingö-Täby fögderi yttrande till Länsstyrelsen i Stockholms län den 30/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet; Pastorsämbetet i Järfällas norra kyrkobokföringsdistrikts yttrande till Häradsskrivaren i Sundbybergs fögderi den 30/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet; Häradsskrivaren i Sundbybergs yttrande till Länsstyrelsen i Stockholms län den 5/4 1954, YK 506, vol. 7, Riksarkivet; Kontraktsprestens i Seminghundra och Ärlinghundra kontrakt yttrande till Häradsskrivaren i Svartsjö fögderi den 24/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

”De oftast korta intervaller mellan zigenarnas flyttningar mellan olika församlingar omöjliggör deras fasta inlämnande i den allmänna folkbokföringen. Härtill bidrager givetvis även den av ålder gällande uppfattningen såväl bland kommunalmän som bland befolkningen i allmänhet att zigenarna äro blivande fattigvårdsfall, som man helst vill slippa taga befattning med.”⁴⁷⁸

Häradsskrivaren i Lidköping fögderi tog upp de kommunala myndigheternas strategi för att inte behöva kyrkobokföra romer:

”I regel torde de kommunala myndigheterna se till, att ingen av det vandrande folket är bosatt inom myndighetens område under sådan tid, att mantalsskrivning kan ifrågasättas”.⁴⁷⁹

Den lokala skattemyndigheten menade således att de kommunala myndigheterna medvetet såg till att romer inte stannade så lång tid i en viss ort så att de skulle tvingas att kyrkobokföra dem i församlingen.

Ett annat svar som också var tydligt i sin syn på romer hade formulerats av Kyrkoherden i Valö, som menade att det var otänkbart att romer skulle kunna leva med ”svenska jordbruksarbetare i en jordbruksbygd”. Jordbruksarbete var en syssla som, enligt kyrkoherdens förmenande, inte var ämnat för romer. Följden av om romer skulle mantalsskrivas i Valö skulle bli ”förvecklingar” och förvandla romerna till ”notoriska fattigvårdsfall”. Företrädaren för Valö församling menade dessutom att romers psyke var sådant att ”de icke kunna trivas och bo på en plats, ännu mindre stanna där och arbeta hårt för sitt uppehälle, som vi svenskar få göra”.⁴⁸⁰ Efter att ha avfärdat ytterligare några alternativ till vad romer kunde tänkas syssla med, kom kyrkoherden fram till hur han ansåg att romernas mantalsskrivning och sysselsättning skulle lösas. Romer skulle anvisas till ett

⁴⁷⁸ Pastorsämbetet i Lagga och Östunas yttrande till Länsstyrelsen i Stockholms län den 26/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet. Liknande uppfattning anförs från pastorsämbetet i Länna i yttrande till Häradsskrivaren i mellersta Roslagens fögderi den 25/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

⁴⁷⁹ Häradsskrivaren i Lidköpings fögderi till Länsstyrelsen i Skaraborgs län den 24/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

⁴⁸⁰ Yttrande från pastorsexpeditionen i Valö till Häradsskrivaren i norra Roslags fögderi den 28/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

lämpligt landområde och där komma igång med tillverkningsindustri i mindre skala. Vidare ansåg han att de då kunde kyrkoskrivas i den upprättade kolonin. Kolonin skulle vara avskärmad från omvärlden:

”De böra aldrig sammanblandas och aldrig ingå äktenskap med svenska män och kvinnor! Ty de äro ett folk för sig med egen heminredning, egen mat, egen livsföring, egen religion.”⁴⁸¹

Kyrkoherden kom i sitt svar att förfasa sig i princip över alla grupper som hade kommit till Sverige:

”Släpp aldrig ihop några människor av olika nationaliteter i samma samhälle! Tänk Er: Här är ett samhälle med 10 belgare, 30 zigenare, 40 fransmän, 25 polacker och 50 flyktingar från Estland? Tänken Eder in i det helvetet, som då skulle kunna uppstå. Dessa hade intet med varann att göra, icke samma historia, icke samma livsprinciper, ingen hade samma språk, utan var och en pladdrade sitt tungomål. Vilket samhälle! Vilken osämja och strid skulle inte råda dagen i ände!?”⁴⁸²

I några yttranden går det att se en form av rastänkande som är förknippat med en föreställning om att allmänheten hade ett särskilt rättighetsmedvetande som svårligen kunde förenas med att romer mantalsskrevs på orten. Häradsskrivaren i Vara fögderi förklarade exempelvis att bosättningsbegreppet i kyrkobokföringen var fast förankrat i folkmedvetandet i synnerhet på landsbygden och att ”befolkningen reagerar mycket kraftigt emot, att personer, som sakna fast bostad kyrkoskrivas i en församling eller mantalsskrivas i kommunen”.⁴⁸³ Häradsskrivaren i Vara visste vad han talade om då en präst inom fögderiet hade låtit skriva en romsk familj i församlingen. Konsekvensen blev att kyrkoherden hade fått utstå:

---

⁴⁸¹ Yttrande från pastorsexpeditionen i Valö till Häradsskrivaren i norra Roslags fögderi den 28/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

⁴⁸² Yttrande från pastorsexpeditionen i Valö till Häradsskrivaren i norra Roslags fögderi den 28/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

⁴⁸³ Häradsskrivaren i Vara till Länsstyrelsen i Skaraborg den 31/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

”mycken och hård kritik från befolkningen och kommunala myndigheter för att han av humanitära skäl – dels för att legalisera ett äktenskap och dels för att vederbörande skulle få komma i åtnjutande av sociala förmåner såsom barnbidrag – kyrkobokfört zigenare.”⁴⁸⁴

Vice pastor i Vidbo och Husby-Långhundra församling menade också att romer inte kunde beredas plats i det svenska samhället. Enligt pastorns synsätt borde ”zigenare- och tattareproblemet” tagits upp samtidigt, eftersom ”det för svenska folket ter sig tämligen lika”.⁴⁸⁵ Han ansåg att kommunerna drog sig för att mantalsskriva romer eftersom de betraktades som ”presumptiva fattigvårdsfall”. Men orsaken enligt pastorns förmenade låg på en strukturell nivå:

”Tyngre väger nog den erfarenhet de [kommunerna] ha av deras menliga inflytande på folket särskilt på ungdomen beträffande moral och livsföring. Om zigenare- eller tattareblod kommer in i en svensk släkt, vållas en oerhörd skada och svåra lidande i flera generationer framåt. Problemet med zigenare bör lösas så, att ej något bör göras för dem att intränga i den svenska folkroppen. Detta bör ej ske av något rashat eller rasdiskriminering utan i överensstämmelse med båda folkgruppernas egen önskan och till deras eget bästa. Vissa reservat med goda bostäder och med samma samhällsförmåner som för andra svenska medborgare bör tilldelas dessa rasgrupper. Från dessa kunde de företaga sina strövtåg, som de ej tyckas kunna undvara, men de hade då en fast punkt, dit de alltid kunde återvända. Att organisera särskilda för rasen väl avpassade bosättningsförhållanden förekommer ju i många länder, men att bana väg för en rasblandning, som visat sig farlig och ödesdiger för landets sunda utveckling måste ju avböjas av dem, som känna ansvar för kommande släktens framtid”.⁴⁸⁶

---

⁴⁸⁴ Häradskskrivaren i Vara till Länsstyrelsen i Skaraborg den 31/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

⁴⁸⁵ Yttrande från Vidbo och Husby-Långhundra pastorsexpedition till Häradskskrivaren i Svartsjö fögderi den 29/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

⁴⁸⁶ Yttrande från Vidbo och Husby-Långhundra pastorsexpedition till Häradskskrivaren i Svartsjö fögderi den 29/3 1955, YK 506, vol. 7, Riksarkivet.

1954 års zigenarutredning visade genom sina enkätundersökningar att kommunala och kyrkliga företrädare behandlade romerna i strid med gällande regelverk om mantalsskrivning. Som ovan framgår låg negativa föreställningar om romer till grund för beslut och åtgärder som syftade till att romer inte bokfördes i den aktuella kommunen. Vidare framgår att länsstyrelser, kyrkliga företrädares ageranden och ställningstaganden var drivande i exkluderingen av romer. Sådana åtgärder var inte förenliga med regelverket och ett uppföljningsarbete påbörjades för att se till att alla romer som dittills saknat mantalsskrivningsort fick en sådan. Även om mantalsskrivningsfrågan så småningom löstes i början av 1960-talet och alltfler romer blev bofasta med en lägenhet, kom de uteblivna rättigheterna som obefintligheten innebar att påverka en stor del av mellankrigsgenerationens och den tidiga efterkrigsgenerationens livssituation. Mantalsskrivningsfrågan fick långsiktiga effekter i form av uteblivna rättigheter till rösträtt, generella bidrag och pension, som bidrog till försvårade försörjningsmöjligheter.

Diana Nyman ger sin bild av vilka långsiktiga effekter som exkluderingen fick för hennes mor.

”Min mamma och pappa träffades i Finland och flyttade till Sverige på 1960-talet. De ingick inte äktenskap i kyrkan, utan de ingick äktenskap i enlighet med romsk kultur och traditioner. Det fanns inte i deras föreställningsvärld att de skulle vända sig till Svenska kyrkan för att bli vigda. Mina föräldrar levde med en omgivning som signalerade att de inte var välkomna. De levde med en omgivning som inte öppnade sina armar och välkomnade dem. För något år sedan dog min far. Det här fick konsekvenser för min mors möjligheter att försörja sig och i kontakter med myndigheter fick vi klart för oss att hon inte hade rätt till änkepension, då hon inte hade gift sig med min pappa i enlighet med den svenska lagstiftningen. Hon gick miste om änkepension. Exkluderingen har fått konsekvenser som vi alltjämt får betala för genom uteblivna rättigheter.” Diana Nyman⁴⁸⁷

---

⁴⁸⁷ Intervju med Diana Nyman den 29 augusti 2013. Dnr A2011/861/DISK.

Singoalla Millon ger en bild av romers bostadsförhållanden under första hälften av 1900-talet och vilka följd effekter fördrivningen har fått.

”Tälten var inte hemtrevliga. Det var fattigt. Det var inte praktiskt att ha alltför många prylar, för vi fick inte stanna länge på de platser vi kom till. Vi blev ständigt bortjagade av landsfiskaler, markägare, bönder och privatpersoner. Därför hade vi bara plats för det allra nödvändigaste, såsom kokkärl, musikinstrument och attiraljer för förtenning och matlagning. Jag vet inte hur många gånger som jag har varit med om att bli bortkörd. Som längst bodde vi kanske ett halvår på ett ställe, men oftast var det bara ett par dagar. Ibland bara några timmar. Och varje gång uppstod det praktiska problem. Vart skulle vi ta vägen? Att packa ihop gjordes inte i en handvändning, vilket vi inte fick någon förståelse för. Ingen av de som fördrev oss tog hänsyn till att det också bodde barn i tälten. Det var inte ovanligt att vi blev bortkörda på nätterna, då fick barnen väckas och vi fick dra vidare. Det var heller inte ovanligt att vi blev störda av privatpersoner som kom till lägret och hotade oss eller för att se hur vi hade det. Vi var oönskade och vana med diskrimineringen. Vi förväntade oss inget annat. Vi blev utkörda från platser som andra invånare tog för givna. Caféer, tågstationer, gator och sjukhus. Vi var oönskade överallt. Vi visste ingenting om våra rättigheter eller vad vi kunde kräva. Dessutom var det svårt att kräva något av samhället. Samhället signalerade tydligt att det inte ville ha något med oss att göra. Det här, hur vi behandlades, och fortfarande behandlas, är en förklaring till varför vi är misstänksamma mot myndigheter. All vår erfarenhet av myndigheter visar att misstänksamheten är befogad.” Singoalla Millon⁴⁸⁸

Mikael Demetri Taikon ger också en bild bostadsvillkorens följer.

”Jag föddes utomhus i ett läger i Norrbotten. Jag bodde en stor del av min barndom i det romska lägret på Hammarbytäppan i södra Stockholm. Det var hårt. På Hammarbytäppan bodde runt 7-8 familjer i gamla krigsbaracker och många av dem var ofta sämre isolerade än tält. Det var springor i dem och det var dragigt. Det var kallt och barn dog under de här förhållandena. Jag skulle ha haft två systrar – tvillingsystrar – men de frös ihjäl i tältet när de bara var ett

---

⁴⁸⁸ Intervju med Singoalla Millon den 23 maj 2012. Dnr A 2011/861/DISK.

par månader. När min mamma skulle föda, åkte hon in till lasarettet. Men hon fick inte föda där. ”vi tar inte emot zigenarkärringar” sa de. Hon fick därför åka tillbaka till lägret och föda i tält. Senare frös de ihjäl.” Mikael Demetri Taikon⁴⁸⁹

Rosa Taikon berättar om vilka följder bostadsförhållandena fick för hennes möjligheter att få tillgång till en kontinuerlig skolgång.

”Jag är uppväxt med en fientlig omgivning som såg barn, mödrar och fäder växa upp och leva i tält. Vi var önskade och vi var vana med att bli illa behandlade. Barn kom till oss och kastade sten samtidigt som de skrek: Jävla zigenare. Zigenarpack osv. Stick härifrån!’ Det var fullständigt ovärdiga förhållanden som vi fick leva med. Jag vet inte vad som var värst, kylan eller fukten. Eller polisens förföljelse. Polisen kom ständigt till våra tält och sa att vi inte fick bo kvar, stod och vaktade på oss när vi packade ihop våra saker och såg till att vi flyttade till en ny plats. På den nya platsen var det samma visa igen. Det viktigaste var att vi kom bort. Det var en del i hur vi levde. Vi var hela tiden på väg. Till en ny plats. Jag har på senare år förstått att vi utsattes för en registrering av poliserna. Men, då. Det var inget som vi lade märke till. Vi hade annat att tänka på. Vi kämpade för vår överlevnad. Vi hade ingen rörelsefrihet. Det hände också att vi blev störda av privatpersoner som kom till lägret och hotade oss. Då flyttade vi. Det fann ingen möjlighet för oss att vända oss till polisen om vi utsattes för något brott. Polisen var ju emot oss och den som såg till att vi skulle dra vidare till en annan kommun där vi fick slå upp vårt tält för ett par dagar eller veckor. Vi levde på det arbete som vi behärskade. Förtenning, kopparslageri, tivoliverksamhet, sång och dans. Våra bostadsförhållanden påverkade mina möjligheter att få kontinuerlig skolgång. Men, det var också så att skolan inte välkomnade oss. Vid ett tillfälle fick jag gå i en skola i ungefär ett halvår. Jag var åtta år och min pappa hade fått ett arbete med förtenning på en militär-anläggning i Östersund. Vi fick då bo i ett hus. Det var fantastiskt. När min fars uppdrag var slutfört fick vi flytta och jag fick sluta i skolan och på ingen av de platser dit vi sedan flyttade, var vi välkomna till skolan. Rosa Taikon⁴⁹⁰

⁴⁸⁹ Intervju med Mikael Demetri Taikon den 6 april 2013. Dnr A 2011/861/DISK.

⁴⁹⁰ Intervju med Rosa Taikon den 22 april 2013. Dnr A 2011/861/DISK.

Sonya Taikon ger följande bild av bostadsvillkoren i slutet av 1960-talet.

”Vi fick en bostad med rivningskontrakt i Göteborg när jag var sju år. Det var varmt och bra, men senare fick vi flytta runt och bo i husvagn igen. Jag minns att vi bodde i en park vid centralstationen här i Göteborg i två, tre år. Det fanns ingen toalett, inget vatten, ingen ström. Vi hämtade vatten i en bäck mitt i Göteborg.” Sonya Taikon⁴⁹¹

Thereza Ericsson ger också en bild av hur bostadsförhållanden på 1990-talet, och frånvaron av åtgärder, har påverkat hennes villkor:

”När jag var barn bodde min familj tillsammans med min farfar. När min farfar dog 1991 var jag tretton år och vi fick då flytta till en husvagn. Ingen i samhället brydde sig. De hade skärmat av alla känslor och krav på rättigheter. Men jag tänkte inte så. Jag bodde med min mamma och pappa och tre syskon i en husvagn i fyra år av mitt liv och ingen brydde sig. Det drabbade mig hårt. Jag fick inte plats i någon skola i sjuan eller åttan, fast vi frågade och jag hade skolplikt. Ingen från samhället frågade var jag var under den här tiden. Vi flyttade till olika campingplatser, bl.a. till en som var helt tom på vintern, förutom några missbrukare och en konstig man som hade sin husvagn full med ormar. Jag kommer så väl ihåg när en företrädare från socialtjänsten kom till Kungälv camping. Det var mitt i vintern och det enda hon frågade mig om var om jag var gift. Jag var tretton år, bodde på en campingplats och gick inte i skolan”. Thereza Ericsson⁴⁹²

5.5 ”Zigenare lämpar sig ej för stadsliv”

I det följande skildras några utmärkande drag för romers villkor på bostadsmarknaden i Stockholm under andra hälften av 1900-talet. Det finns mycket som tyder på att de hinder som beskrivs inte var unika för Stockholm, utan gällde för romer också i andra delar av landet. Under 1940-talet flyttade några romska familjer

⁴⁹¹ Intervju med Sonya Taikon den 18 maj 2013. Dnr A 2011/861/DISK.

⁴⁹² Intervju med Thereza Ericsson den 17 maj 2013.

till Stockholm. Staden vidtog en rad åtgärder mot en av de första romska familjerna som slog sig ner söder om Stockholm, sommaren 1943. Syftet med åtgärderna var att förmå familjen att flytta tillbaka till den kommun som den hade kommit från. När det inte fick avsedd effekt, ordnade staden arrendekontrakt för boenden i tält och husvagnar över de vintrar som följde.⁴⁹³ När fler romska familjer och sällskap kom till Stockholm höll myndigheterna låg profil, vilket staden motiverade med uppfattningen att det inte var någon idé att ordna el och vatten, för romerna skulle ändå flytta snart igen.

Historikern Lena Ericsson, som i sin studie fokuserat på romers möjligheter att få bostad i Stockholm konstaterar att förmodligen ligger det närmare sanningen att staden inte var aktiv för att hjälpa familjerna med värddiga bostadsförhållanden eftersom den ville förmå dem att självmant flytta från kommunen. Romer som sökte bosätta sig i Stockholm hänvisades till platser där de fick slå upp sina tält eller bo i sina husvagnar, som låg långt ifrån tätbebyggelse och skolor, affärer och anställningsmöjligheter. Stockholms kommun ansåg, precis som andra kommuner i landet vid den här tiden, att romer skulle behandlas på så sätt att de självmant skulle välja att lämna kommunen. I likhet med vad som gällde i många kommuner i landet var den lokala polismyndigheten i Stockholm avogt inställd till att romer bosatte sig i kommunen. I en distriktsrapport från 1950-talet hävdades att:

”zigenare lämpar sig ej för stadsliv över huvud taget och allra minst i en storstad (...) lägren utgör en allvarlig fara för lugn ordning och säkerhet”.⁴⁹⁴

Vid slutet av 1940-talet fanns det enligt Ericsson ett fåtal läger med romska bosättningar i Stockholm. De undermåliga bostadsförhållandena vid lägren, tillsammans med kommunens

⁴⁹³ Se till exempel kontraktsnummer 40522018, Stockholms stads fastighetsnämnd, Arrendekontrakt, lägerplats för en familj, på stadens vägnar, Stockholms stadarkiv, Zigenarsektionen, F1:64.

⁴⁹⁴ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli Stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 17–18. Dnr A2012/1448/DISK.

uppenbara motstånd till inflyttning av det fåtal personer som det faktiskt var fråga om, var centrala för att en nyorientering av zigenarpolitiken började ta form.⁴⁹⁵ Som en följd av Zigenarutredningens (SOU 1956:43) slutsatser kom Stockholms stad att ha en särskild enhet i kommunen som arbetade med romer. Tjänstemän utsågs till att vara en förbindelselänk och ledsagare i romers kontakter med samhället. Tjänsten kallades för ”zigenarkonsulent”.

Under slutet av 1950- och början av 1960-talet började Stockholms kommun ”försöken” att erbjuda romer lägenheter. Ericsson menar att det var ”försök” eftersom många myndighetsföreträdare betvivlade att romer kunde bli bofasta och ta hand om en lägenhet. Fastighetskontoret, som fick i uppdrag att ordna permanenta lägenheter åt romer, konstaterade 1960 att frågan om romers bostadsförhållanden krävde tvångsåtgärder:

”Zigenarna torde icke låta sig inordnas i samhället – om man nu önskar detta – utan ett visst tvång från samhällets sida.”⁴⁹⁶

En konsekvens av de föreställningar som fanns om gruppens behov och rätt till bostad var att romer främst erbjöds försökslägenheter eller bostäder som hade dålig standard.⁴⁹⁷

Kommunens försöksverksamhet utvärderades efter ett par år och då konstaterades att försöksverksamheten hade varit mindre lyckad på grund av att de lägenheter som hade anvisats till romer var av så dålig standard att de knappt var beboeliga. Kommunen konstaterade att av cirka 60 romska familjer bodde bara 14 i moderna lägenheter. 22 familjer bodde utan varmvatten och centralvärme. En läkare som var inkopplad i utvärderingen menade att dessa lägenheter var av så dålig standard att det var

---

⁴⁹⁵ Panu Pulma (2006), Pohjoismaiden romanipolitikka 1500-luvulta EU aikaan, sid 130–159.

⁴⁹⁶ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli Stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 17–18. Dnr A2012/1448/DISK.

⁴⁹⁷ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli Stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 19. Dnr A2012/1448/DISK.

att föredra att bo i husvagnar och baracker. 24 familjer bodde kvar på lägerplatser.⁴⁹⁸

Ericsson synliggör att det i Stockholms stad fanns en medvetenhet om att omgivningens negativa föreställningar om romer påverkade deras villkor. Grannar och hyresvärdar konstaterades vara en orsak till att det var svårt att ordna bostäder åt de fåtalet romska hushåll som önskade bo i Stockholm.⁴⁹⁹ Parallellt med detta uttrycktes tvivel om vilka orsaker som låg bakom det förhållandet att romer inte åtnjöt samma rättigheter som övriga invånare på bostadsmarknaden och flera gånger menades att romers tillkortakommanden förklarade situationen. Karaktäristiskt för 1960-talet var att staden, trots noteringar om att romer mötte en fientlig omgivning, betonade att skulden för de problem som uppstod låg på romer, i och med de egenskaper och brister som ansågs följa med gruppens etniska tillhörighet.

I början av 1960-talet övergavs successivt den kommunala åtgärden att romer skulle tilldelas försökslägenheter. I stället ville man tillhandahålla lägenheter med bättre standard. Avgörande för de lokala myndigheternas nyorientering var att kommuner fick statsbidrag för att ordna bostad åt romer.⁵⁰⁰ Det tog dock tid innan nyorienteringen fick avsedd effekt. Hyresvärdars negativa inställning till romer, generell bostadsbrist och stor brist på treor och större lägenheter i Stockholms kommun, bidrog till att det tog lång tid innan situationen förändrades. Långt in på 1960-talet bodde romska familjer i tält och husvagnar. Hyresvärdar var tydliga i sitt motstånd mot att ha romer som hyresgäster och grannar samlade upprop då de inte ville dela trappuppgång med dem.

”Grannar var ofta på oss för att vi var romer. De menade att vi snodde och de kallade oss för djälva pack och andra kränkande till-

---

⁴⁹⁸ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli Stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 19. Dnr A2012/1448/DISK.

⁴⁹⁹ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli Stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 20. Dnr A2012/1448/DISK.

⁵⁰⁰ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli Stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 20. Dnr A2012/1448/DISK.

målen. Det var en del av min barndom. Jag var van vid sånt.”
Angelina Dimiter Taikon⁵⁰¹

Expertgruppen för vissa zigenarfrågor identifierade i början av 1970-talet att det fanns ett utbrett motstånd mot att ta emot romska hyresgäster:

”Motståndet från såväl kommuner som privata och kommunala bostadsföretag att ta emot zigeniska familjer är stort. Det förekommer att bostadsbolag hellre har lägenheter outhyrda än hyr ut dem till zigenare.”

En omständighet som påverkade romers bostadsmiljö och villkor för att få en bostad var, enligt Ericsson, att allmännyttiga bostadsbolag i Stockholm hade som praxis att informera hyresgäster om att ”till huset kommer det att flytta en zigenarfamilj.” Vidare informerades hyresgästerna om familjens sammansättning, dvs. om familjen bestod av en man och en kvinna samt hur många barn familjen bestod av och barnens ålder.⁵⁰²

En undersökning som företogs av Zigenarsektionen visar att många av de identifierade romerna inte hade ett eget boende. Många var inneboende och bostadslösa. Ett fåtal bodde i försökslägenhet. Det identifierades dessutom att romer från Finland hade en bostadssituation som var än sämre, och som menades avvika från övriga romska gruppers villkor. Bostadslöshet och inneboende sades vara villkor som var utmärkande för många av dem.⁵⁰³

I Stockholms stad fanns en politik som särbehandlade finska romer, vilket hade sin grund i att man befarade en ”massinvandring”. En tjänsteman på Zigenarsektionen beskrev i en rapport romers situation i Finland som att de ”nästan undantags-

---

⁵⁰¹ Intervju med Angelina Dimiter Taikon den 3 och 6 april 2013. Dnr A 2011/861/DISK.

⁵⁰² Ericsson, Lena (2012), Vem får bli Stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 22. Dnr A2012/1448/DISK.

⁵⁰³ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli Stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 22. Dnr A2012/1448/DISK.

löst saknat bostad eller bott i otjänliga bostäder. På den kärva finska arbetsmarknaden har man varit helt chanslös”.⁵⁰⁴

En annan skrivelse beskriver allvarliga missförhållanden i romers bostadsförhållanden. Likväl framkommer uppfattningen att:

”[e]rbjuder man dessa nyinflyttade familjer bostäder kan det leda till en ökad tillströmning av finska zigenare i Sverige”⁵⁰⁵

”Några av de fast boende familjerna är kända och registrerade i kartotek för zigenarna i Stockholm medan andra skyntar i förfrågningar från olika håll”.⁵⁰⁶

I en annan skrivelse menades att ”en human behandling av finska romer skulle leda till en snabbt ökande ström av nya finska zigenare”, vilket antogs leda till en belastning på socialvården, segregationstendenser samt ytterligare fientliga reaktioner från den svenska befolkningen.⁵⁰⁷

5.6 Styrning av romers boende

Tjänstemän i staden identifierade att problemet låg hos romer, varför också lösningen på problem handlade om att styra romers boende. Romer skulle hållas ifrån varandra och så långt som möjligt släppa sin romska tillhörighet. I ett brev från Zigenarsektionen till Fastighetskontoret framgår synpunkten att romer ansågs ha dåligt inflytande på varandra och därför skulle de, genom styrning av deras boende, hållas åtskilda:

---

⁵⁰⁴ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli Stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 24. Dnr A2012/1448/DISK.

⁵⁰⁵ Skrivelse med anledning av skrivelse från Socialinspektör Filip Tegell, den 7 mars 1964, angående finska romers bosättning, dat 17 juli 1964. Stockholms stads arkiv, Zigenarsektionen, F3 a:1, sid 2.

⁵⁰⁶ Skrivelse med anledning av skrivelse från Socialinspektör Filip Tegell, den 7 mars 1964, angående finska romers bosättning, dat 17 juli 1964. Stockholms stads arkiv, Zigenarsektionen, F3 a:1, sid 1.

⁵⁰⁷ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli Stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 24. Dnr A2012/1448/DISK.

”Utgående från de sociala aspekterna att lyckas assimilera zigenarbefolkningen med den övriga befolkningen synes det angeläget att zigenarfamiljerna inplaceras i områden i den övriga bebyggelsen. Man bör sålunda inte sammanföra zigenarfamiljerna på ett ställe, avskilda från den övriga befolkningen, utan tvärt om skilja isär zigenarfamiljerna från varandra och infoga dem i den ordinarie bebyggelsen med samma förutsättningar och skyldigheter som övriga invånare”.⁵⁰⁸

De lägenheter som i början av 1960-talet erbjöds romer var tvåor, oavsett familjestorlek. I kommunen fanns en uttalad styrning av romers boende med avseende på var lägenheterna tilldelades och storleken på lägenheten. Syftet var att på så sätt minska vad Zigenarsektionen definierade som störningsproblem, skriver Ericsson. Sektionen menade nämligen att om romer tilldelades stora lägenheter skulle det innebära:

”stor samling zigenare som lätt komma i bråk med varandra, vilket medför störande uppträdanden till förfång för kringboende grannar.”⁵⁰⁹

En effekt av att romer diskriminerades på bostadsmarknaden, genom att de nekades boende och att Zigenarsektionen inte lät romer bo var de ville, var att många romer själva löste sin bostadssituation. Eftersom inga andra lösningar fanns än att bo i de små lägenheter som hade tilldelats romska släktingar, var trångboddheten ett faktum. Det här ledde till slitage och högljuddhet, vilket retade upp grannar. Skulden för de uppkomna problemen lades på romer.⁵¹⁰

I sammanhanget är det viktigt att poängtera att bofastheten, som var målet för den politiska kraftsamling som Zigenarutredningen utmynnade i, fick ett pris. Tjänstemän på Zigenarsektionen var de som hanterade romers kontakter med relevanta

---

⁵⁰⁸ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 26. Dnr A2012/1448/DISK

⁵⁰⁹ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 30. Dnr A2012/1448/DISK

⁵¹⁰ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 31–32. Dnr A2012/1448/DISK

samhällsaktörer. Romers privatliv blev granskat och värderat. Ericsson konstaterar att Zigenarsektionen inte kunde bestämma sig för vad som var lagom storlek på romers lägenheter och att det under årtionden efter 1950-talet experimenterades, utan att romer själva fick möjlighet att påverka sitt boende. Under hela andra hälften av 1900-talet blev många romer vräkta på mycket grumliga grunder, konstaterar Ericsson. Mot slutet av 1970-talet var situationen alltjämt svår för många romer på bostadsmarknaden, skriver Ericsson. Allmännyttan kom att driva igenom att socialförvaltningen skulle teckna hyreskontrakt för försökslägenheter till romska hushåll. Fenomenet ”svarta böcker” där oönskade hyresgäster listades var allmänt förekommande och vid den här tiden var så gott som samtliga romer som bodde i Stockholm i hyresvärdars ”svarta bok”.⁵¹¹

Under 1980-talet uppstod en ny typ av hyreskontrakt som tilldelades romer. Bakgrunden var att ingången till bostadsmarknaden blev snävare under 1980-talet och hyresvärdar ställde än hårdare krav på hyresgästers betalningsförmåga. Ett sätt för kommunen att lösa den uppkomna situationen var att socialtjänsten nu blev innehavare av många av de lägenhetshandskontrakt som tilldelades romer. Dessa andrahandskontrakt hade ofta korta avtalstider och var förenade med tilläggsbestämmelser som att de boende skulle ta emot stöd och tillsyn i boendet.⁵¹²

Så sent som 1985 antog fastighetsnämnden i Stockholm ett handlingsprogram mot störningar i boendet. I handlingsprogrammet menades att grava störningar skulle åtgärdas. Den etniska grupp som, enligt nämnden, kunde störa, var romer:

”Det finns också störningar som sammanhänger med vissa etniska grupper. T.ex. i vissa zigeniska familjer särskilda boendeproblem som sammanhänger med bl.a. familjestorleken och kulturella särdrag.”⁵¹³

⁵¹¹ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 27–28. Dnr A2012/1448/DISK.

⁵¹² Ericsson, Lena (2012), Vem får bli stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 33f. Dnr A2012/1448/DISK.

⁵¹³ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 34.

Handlingsprogrammet kom att få avsedd effekt och påverkade romers möjligheter att få bostad. Allmännyttan, i synnerhet Familjebostäder, avvisade romska bostadssökande, oavsett deras boendebakgrund, med direkt hänvisning till handlingsprogrammet, konstaterar Ericsson.⁵¹⁴

5.7 Avslutande kommentarer

Kapitlet beskriver några av de utestängningsmekanismer som har varit utmärkande för romers villkor i Sverige under 1900-talet. Under första hälften av seklet var fördrivning av romer en legitim åtgärd i flera kommuner. Framställningen visar också att konsekvenserna inte var okända för de som formulerade och tillämpade denna praktik. Det finns mycket som tyder på att de negativa konsekvenserna till och med eftersträvades med besluten. Besluten påverkade romers totala livssituation och har fått allvarliga följd effekter för romers möjligheter att få tillgång till utbildning, arbete, försörjning och är utan tvivel en del av förklaringen till varför många romer alltså har en missgynnad ställning i samhället.

Öppna eller mer eller mindre dolda övergrepp som synliggörs med Fattigvårdslagstiftningskommitténs ställningstagande om romers försvinnande ut ur landet; den omfattande särbehandlingen av romer i Halland; den fientliga inställning mot romer som synliggörs genom händelserna i Ystad, Jönköping och Ludvika; den kommunala oviljan att mantalsskriva romer med följden att romer inte fick tillgång till den generella välfärden; Stockholms stads försök att förmå romer att flytta vidare; att villkora boendet, misstänksamhet och motstånd från grannar och hyresvärdar mot romer som hyresgäster, visar sammantaget att fientliga uppfattningar om gruppen har varit allmänt förekommande och mycket omfattande.

---

⁵¹⁴ Ericsson, Lena (2012), Vem får bli stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden, sid 34.

Det statliga intresset i och med Zigenarutredningen i mitten av 1950-talet ledde till att åtgärder vidtogs för att romer skulle få fast bosättning. Framställningen visar emellertid att åtgärderna för romsk bosättning inte kom att förändra romers utsatthet på bostadsmarknaden. Romers erfarenheter av särbehandling och känsla av att leva i en fientlig omgivning och boendemiljö har påverkat och påverkar alltjämt många romers villkor.

6 Romers tillgång till utbildning

6.1 Inledning

Under en stor del av seklet har skolsystemet i Sverige tillåtit skolformer som inbördes skiftade avseende innehåll och kvalitet. Det fick till följd att elever ur samma årskull inte hade samma möjligheter att tillgodogöra sig kunskap.⁵¹⁵ Mellan folkskolan och läroverket, vilka delvis var två parallella skolformer, fanns det exempelvis skillnader avseende kunskapsmål, läromedel och lokaler. Fram till slutet av 1930-talet tilläts varannandagsläsning i vissa skolor och landsbygdens skolor var ofta åldersintegrerade.⁵¹⁶ Även inom folkskolan tilläts fram till slutet av 1930-talet i vissa skolor läsning varannan dag och åldersintegrerade klasser. Det som i många avseenden kom att avgöra vilken skolform enskilda elever gick i var geografiska, sociala och ekonomiska förhållanden. Den här typen av skillnader kom att utjämnas efter grundskolereformen 1962 som introducerade en gemensam skola för alla.⁵¹⁷

I svensk utbildningspolitik var likvärdiga förutsättningar en central utgångspunkt i de åtgärder som genomfördes med enhets-skolans införande på 1960- och 70-talet. Skolan var ett medel för

---

⁵¹⁵ För en kunskapsöversikt, se Likvärdighet i en skola för alla. Historisk bakgrund och kritisk granskning, red. Ingegerd Tallberg Broman, Lena Rubinstein Reich och Jeanette Högström (2002).

⁵¹⁶ Christina Florin & Ulla Johansson (1993), "Där de härliga lagrarna gro...": Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914, s. 276 ff.

⁵¹⁷ Fredriksson, Viktor (red) (1950), Den svenska folkskolans historia, del 5; det svenska undervisningsväsendet 1920–1942.

en samhällsförändring där social jämlikhet mellan grupper i samhället eftersträvades. Likvärdig utbildning handlade om att ge alla elever lika tillgång till utbildning med kompensatorisk fördelning för att elever också skulle ha reellt lika möjligheter.

I detta kapitel beskrivs romers tillgång till utbildning. Framställningen bygger på en genomgång av den särskilda politik som under 1900-talet har rört romska barns skolundervisning och bygger i huvudsak på genomgång av arkiv samt rapporten *Tattare, zigenare och skolan 1945–1970* av Thom Axelsson. Romers erfarenheter av skolan återges inledningsvis och tjänar syftet att ge en fond till kapitlet.

6.2 Romers erfarenheter av skolan

Många av de personer som har intervjuats har berättat att särbehandling och kränkande tillmälen har varit återkommande inslag i deras skolgång.

”När jag började i skolan visste min fröken om att jag var resande och redan första dagen visade hon vad hon tyckte om mig. Den första skoldagen började med att var och en av oss fick ställa oss i ett led och hälsa på fröken innan vi fick gå in och sätta oss på våra platser. När jag kom fram till henne synade hon mina händer på ett sätt som hon inte gjorde med de andra eleverna, och hon sa åt mig att jag skulle gå och tvätta dem innan jag fick gå och sätta mig i klassrummet. Dagen efter fick vi återigen ställa oss i ett led och hälsa på fröken. Även denna gång hade hon synpunkter på mina händers renlighet och sa till mig att jag skulle gå och tvätta dem. Det här pågick varje dag och efter ett tag behövde hon inte säga till mig att jag skulle gå och rengöra mina händer. Hon behövde bara pekade åt korridoren för att jag skulle förstå vad jag behövde göra. Varje dag skrubbade jag mina händer med en borste innan jag gick till skolan. Men, det hjälpte inte. Det spelade ingen roll hur rena mina händer var, jag skulle tvätta mig innan jag fick gå in till klassrummet. I fjärde klass fick jag en ny lärare. Och den nya läraren var sträng. Jag fick mycket stryk. En av de första lektionerna som han höll i kallade han mig till katedern där han ville att jag skulle ställa mig. Jag fick stå framför mina kamrater samtidigt som han höll en

föreläsning om ”tattarna”. Bland annat uppmanade han eleverna att akta sig för mig och han sa att de kunde bli smittade av mig om de var i min närhet. Efter ett par år fick jag börja i en ny klass, det var någon form av hjälpklass. Det var en 10–12 barn i den klassen och jag kände igen flera av dem. De var också resandebarn. Det var dock en lärare som på något sätt upptäckte att jag inte var rätt placerad. Han såg till att jag fick byta till en ny skola och det blev en omstart. Allt vände. Där var det ingen som visste vem jag var och därför behövde jag inte hantera lärare och elever med förutfattade meningar om mig och min familj. Det gick bra för mig. Jag trivdes och fick beröm för mina prestationer. Jag hade tidigare fått underkänt i alla ämnen. Nu fick jag bra betyg och i några ämnen fick jag till och med omdömet med utmärkt beröm godkänd.” Stig- Ove Lundahl⁵¹⁸

”Jag var alltid rädd i skolan. Jag var den enda eleven som var romsk. Min lärarinna på mellanstadiet kunde inte hantera mig. Hon skickade mig till en psykolog som ordinerade lugnande medel. Jag var för glad och för livlig. Jag förstod senare när jag själv blev pedagog, att det handlade om att jag var understimulerad. Lärarinnan skickade bort mig för att jag var romsk, tror jag. Hon var väl inte så vidare förtjust i mig”. Angelina Dimiter Taikon⁵¹⁹

”I skolan visste alla att vi var tattare. Lärare utsatte mig och mina fem syskon för en särbehandling och inte gav oss det stöd och den undervisning som vi hade rätt till. Jag och mina fem syskon placerades i hjälpklass. Det var orättvist och vi kände oss utsorterade. De tyckte väl att vi inte var tillräkneliga, att vi var en avvikande grupp. I skolan fick jag dagligdags kämpa för att inte bli nertryckt. Det bara var så. Jag blev kallad för tattare och fick höra även andra tillmälen. Tattare var ett ord som användes flitigt för att definiera mig och för att få mig att förstå min plats i skolan, i samhället. Jag fick på så sätt lära mig att vara tyst och att inte säga ifrån. Vi skulle hålla oss undan, det blev också vår strategi för att överleva. Till och med min bror ansågs vara svag i huvudet. Han utpekades och klassades som dum i huvudet. Han kom att bli flyttad till en vanlig klass. Jag vet inte riktigt varför eller hur han lyckades med det, sannolikt var det någon lärare som upptäckte att han var felplacerad, att han inte var dum i huvudet. Han lyckades ta igen den kunskap som han hade missat när han gick i hjälpklass. Han gick ut grundskolan med

⁵¹⁸ Intervju med Stig-Ove Lundahl den 5 juni 2012. Dnr A2011/861/DISK.

⁵¹⁹ Intervju med Angelina Dimiter Taikon den 2 april 2013. Dnr A2011/861/DISK.

högsta betyg och i dag är han chef i kommunen”. Rose-Marie Wallengren⁵²⁰

Singoalla Millon var 35 år när hon lärde sig att läsa och skriva.

”Det är först i vuxen ålder som jag lärde mig sådant som jag borde ha fått lära mig som barn. Man skämdes när det i kontakter med myndigheter kom fram att man inte kunde läsa eller skriva. Man kände sig dum. Under min barndom försökte vi ett flertal gånger få tillträde till skolan. Men, det var omöjligt. Vi var inte välkomna. Jag kommer ihåg hur lärare skrek att de inte ville ha några zigenare i skolan. När jag var 14 fick jag däremot gå i skolan, men det blev ändå en omöjlig situation. Jag gick där bara i ett par månader. Vi bodde vid BJ-hallarna, strax intill centralstationen i Göteborg. Vi bodde då i husvagnar. Polisen kom och ville köra bort oss, men min bror Oscar gick då till kommunen och lyckades få ett hyreskontrakt, ett kontrakt som medgav att vi fick bo i husvagn på anvisad plats. Det här kontraktet var dock villkorat med att vi skulle gå i skolan. Vi fick alltså bo kvar i våra husvagnar vid tågstationen, om vi också gick i skolan. Jag fick börja i första klass. Jag kommer väl ihåg första dagen i skolan. När jag kom till skolan ställde jag mig vid dörren in till ett klassrum med elever som var i 7-8 årsåldern. Jag var lång för min ålder och jag var definitivt mycket längre än mina klasskamrater. Eleverna trodde att jag var lärarinna”. Singoalla Millon⁵²¹

”Min skolgång är noll och ingenting. Jag placerades i hjälpklass, det fanns inget annat för oss resande. Men ofta fick man jobba i stället för att gå i skolan. Kratta, gräva, hacka med korp och så vidare. I vuxen ålder har jag kompletterat min skolgång”. Kurt Magnusson⁵²²

”I samband med att vi fick en bostad fick jag börja i skolan. Jag var då 10 år och jag har dåliga minnen från skolan. Det var hemskt. Skolfröken placerade mig och min kusin längst bak i klassrummet. Vi fick ingen hjälp för att komma in i klassen eller in i undervisningen. Det var svårt att hänga med och förstå vad som sades på lektionerna. Vi satt längst bak och pratade romanés med varandra. Vi blev ofta utsatta för kränkande tillmälen som ”zigenarpack” eller

---

⁵²⁰ Intervju med Singoalla Millon den 25 maj 2012. Dnr A2011/861/DISK.

⁵²¹ Intervju med Singoalla Millon den 23 maj 2012. Dnr A2011/861/DISK.

⁵²² Intervju med Kurt Magnusson den 1 juni 2013. Dnr A2011/861/DISK.

”din jävla zigenarunge”. Ibland förekom också våld. Vi köpte godis och cigaretter till klasskamrater för att de inte skulle hoppa på oss. Man kan säga att vi köpte deras vänskap. Jag kommer särskilt ihåg en händelse som starkt präglade min inställning till skolan. Efter en gymnastiklektion tvingade gymnastikläraren mig att ta av mig kläderna. Jag är uppväxt med romska seder och enligt dem är det tabu att klä av sig inför någon annan, allra minst inför främmande. Läraren tog mig i örat och försökte tvinga mig in i duschen. Jag ville därefter aldrig vara med på gymnastiken igen”. Mikael Demeter Taikon⁵²³

6.3 Fattigvårdslagstiftningskommittén

Föregående kapitel skildrar hur den offentliga debatten om romer såg ut och hur dessa föreställningar kom att leda till särskilda åtgärder mot romer. En linje var att romers sätt att leva och arvsbiologiska betingelser kunde skada samhället på liknande sätt som en smitta kunde tänkas skada hälsan. En annan föreställning var att romers barn ansågs vara utsatta för föräldrars destruktiva och asociala beteende, vilket fick till följd att barnen levde ett oönskat liv utanför samhället. Ett exempel på en sådan föreställning återfinns i ett utlåtande som Socialstyrelsen lämnade i början av 1940-talet över en framställning om utredning av ”tattarproblemet”:

”Vad särskilt beträffar barnen är det uppenbart, att de helt sakna uppfostran till ett regelbundet levnadssätt, som man vill hoppas skulle kunna göra dem till nyttiga samhällsmedlemmar. I stället vänjas de genom familjernas kringflackande och genom tiggerier och snatterier vid ett lättjefullt liv”.⁵²⁴

Tjugo år innan Socialstyrelsen avgav sitt utlåtande hade Fattigvårdslagstiftningskommittén formulerat att romska barn var svårt vanartade på grund av missförhållanden i hemmet. En

⁵²³ Intervju med Mikael Demeter Taikon den 3 april 2013. Dnr A2011/861/DISK.

⁵²⁴ Utlåtande från Socialstyrelsen över framställning om utredning av tattarproblemet till Socialdepartementet den 16/6 1942, Socialstyrelsen, Socialvårdsbyrån, B1a:5, Riksarkivet.

annan uppfattning var att romer uteblev från skolundervisningen eller misskötte den. Denna uppfattning fick kommittén utifrån en sammanställning av enkätsvar från landets polisdistrikt, som visade att det i Sverige bodde knappt tusen romska barn under 16 år. Hälften av svaren innehöll beskrivningar om att barnen följde den ordinarie undervisningen på ett tillfredsställande sätt. Den andra hälften innehöll däremot svar med negativa synpunkter på barnens skolgång och uppfostran.⁵²⁵

I Jönköpings län, som enligt inventeringen hade den största gruppen romer i Sverige, var det enbart Jönköpings stad som menade att barnens skolgång var bristfällig.⁵²⁶ Övriga distrikt i länet framförde synpunkten att romska barn regelbundet var i skolan eller så framfördes inga synpunkter alls.⁵²⁷ I 9 av 24 län framfördes uppfattningen att barnen borde omhändertaras och uppfostras i särskilda anstalter.⁵²⁸ Ett län föreslog att vuxna romer skulle skickas till tvångsarbete, vilket indirekt även torde betyda att deras barn skulle bli föremål för omhändertagande.⁵²⁹ Två län föreslog sterilisering och nio föreslog åtgärder som rörde närings- och rörelsefrihet.⁵³⁰

Genomgång av svar från andra län visar på liknande förhållanden. Svar från polisdistrikt som inte hade någon anmärkning, lämnades okommenterade och kom inte med i kommitténs framställning av vad som ansågs utgöra problemet med romer.⁵³¹

---

⁵²⁵ Svar på formulär till Fattigvårskommittén, YK 213, HV, Riksarkivet.

⁵²⁶ Svar på formulär till Fattigvårdslagstiftningskommittén från Jönköpings stad till Fattigvårdslagstiftningskommittén, YK 213, HV, Riksarkivet.

⁵²⁷ Svar på formulär från Eksjö landsdistrikt, Säfsjö landsdistrikt, Skillingaryds landsdistrikt, Långaryds landsdistrikt, Markaryds landsdistrikt, Eksjö stadsdistrikt, Grenna stadsdistrikt, Nässjö stadsdistrikt, Värnamo stadsdistrikt till fattigvårdslagstiftningskommittén, YK 213, HV, Riksarkivet.

⁵²⁸ De län som föreslog omhändertagande var Östergötland, Kronoberg, Blekinge, Kristianstad, Malmö, Halland, Älvsborg, Värmland och Västernorrland, se svar på formulär till Fattigvårdslagstiftningskommittén, YK 213, HV, Riksarkivet.

⁵²⁹ Svar på formulär till Fattigvårdslagstiftningskommittén, YK 214, HV, Riksarkivet.

⁵³⁰ Se svar på formulär till Fattigvårdslagstiftningskommittén, YK, 214, HV, Riksarkivet; SOU 1923:2, *Förslag till lag om lösdriivares behandling*, sid 340–355; Se vitbokens kapitel *Kartläggning av romer*.

⁵³¹ Se mer om detta i vitbokens kapitel *Kartläggning av romer*.

Efter detta betänkande synes åtgärdskraven avklinga på den statliga nivån, för att åter komma högt på dagordningen genom en skrivelse av statens inspektör för fattig- och barnavård. Inspektören kom att ansluta sig till de idéer som hade framförts av Fattigvårdslagstiftningskommittén. En synpunkt var att familjers ambulerande tillvaro påverkade barnens möjligheter att få regelbunden skolgång. Likaså menade inspektören att verksamheten i vanliga skolor eller på anstalter för omhändertagna barn äventyrades av romer, då deras ”störande uppträdande vållade oro bland de övriga barnen”.⁵³²

6.4 Skolfrågan utreds och försöksverksamhet införs

Som redan beskrivits kontaktade länsstyrelser, barnavårdsnämnder, fattigvårdsstyrelser och kyrkoherdar Socialstyrelsen i början av 1940-talet. De krävde att Socialstyrelsen skulle vidta åtgärder för att anpassa romer till samhället och krävde att myndigheten skulle utreda ett förslag till lösning för romers skolgång.⁵³³ Dessa skrivelser föranledde Socialstyrelsen att på nytt göra ett utlåtande där det framfördes att detta ”befolknings-element” hade utgjort ett samhällsproblem i drygt fyra sekler. I utlåtandet framhölls föreställningen att romer har en fallenhet för isolering och förmåga att dra sig undan myndigheters uppmärksamhet:

⁵³² Skrivelse från G H von Koch till Socialdepartementet den 3/12 1934, Socialdepartementets konseljakt, 25/9 1942, nr 101, sid 1, Riksarkivet; se också kapitel Kartläggning av romer som beskriver hur inspektörens skrivelse bereddes med ett remissförfarande och bidrog till fortsatta kartläggningar.

⁵³³ Skrivelse från Skaraborgs fattigvårdsförbund till Kungl. Socialstyrelsen den 13/7 1942, FXÖ:3, Socialstyrelsen, Socialvårdsbyrån, Riksarkivet; skrivelse från Vendels barnavårdsnämnd till Statens fattigvårds- och barnavårdskonsult i första distriktet den 23/11 1942; skrivelse från Grums fattigvårdsstyrelse till Statens fattigvårds- och barnavårdskonsult i sjätte distriktet den 14/8 1942, FXÖ:4 Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån, Riksarkivet; skrivelse från Statens fattigvårds- och barnavårdskonsult i femte distriktet till Statens inspektion för fattigvård och barnavård den 8/2 1942; ”Pm angående planläggning av undersökning rörande tattare och zigenare”, Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån, FXÖ:4 Riksarkivet.

”Såsom exempel kan nämnas, att bestämmelserna om skolplikt för dem ha föga betydelse. I mycket stor utsträckning hålla de sina barn borta från skolan med dess undervisning och fostran. Likaså undandraga de sig i stor omfattning de åtgärder, vilka ankomma på barnavårdsnämnd. Här erbjuda sig mången gång problem, vilka det ej är att förvåna sig över att en barnavårdsnämnd är oförmögen att bemästra. På grund av sin asocialitet skapa de vidare ofta ett verkligt osäkerhetsstillstånd för övriga medborgare och utgöra ekonomiskt en tung börda för samhället. I skrämmande omfattning förekomma de i våra fängelser, på tvångsarbetsanstalter, alkoholistanstalter, psykopatanstalter m.fl. dylika institutioner”.⁵³⁴

Socialstyrelsen menade dessutom att det var besvärande att vissa grupper kunde leva i ”ett slags undantagstillstånd som gynnar uppväxten av parasitära medborgare”. Det var inte bara besvärande ur den synpunkten att det skapade osäkerhet hos allmänheten, utan även av ”befolkningskvalitativa hänsyn” fann styrelsen anledning att vidta åtgärder.⁵³⁵

Efter Socialstyrelsens kartläggningar av romer på 1940-talet kom de biologiska och deterministiska föreställningarna om gruppen att till viss del successivt ersättas av att det var miljön som betingade romers livssituation. Utgångspunkten medförde att det fanns förutsättningar att förändra gruppen genom att göra miljöbetingelserna mer gynnsamma genom utbildning och fostran. Givet denna utgångspunkt ökade därför åtgärder för att låta romer få tillträde till utbildning och att ställa krav på att de fullgjorde sin skolplikt. Som framgår var åtgärderna olika beroende på hur myndigheterna kategoriserade romer: resandebarn antogs kunna beredas tillgång till folkskolan och de olika former av särskild undervisning som hade utvecklats inom ramen för det obligatoriska skolväsendet. För andra romska grupper planerades i första hand skolformer som låg utanför det egentliga skolväsendet. I det följande återges hur de särskiljande

⁵³⁴ Utlåtande från Socialstyrelsen över framställning om utredning av tattareproblemet till Socialdepartementet den 16/6 1942, Socialstyrelsen, Socialvårdsbyrån, B1a:5, Riksarkivet.

⁵³⁵ Utlåtande från Socialstyrelsen över framställning om utredning av tattareproblemet till Socialdepartementet den 16/6 1942, Socialstyrelsen, Socialvårdsbyrån, B1a:5, Riksarkivet.

praktikerna motiverades och hur undervisningen för romer kom att utformas.

I mitten på 1930-talet framförde en romsk person en skrivelse till Skolöverstyrelsen där han påtalade romska barns behov av skolgång. Han menade att romer nekades tillgång till skola och att myndigheterna fullständigt ignorerade romska barns rätt till utbildning. I skrivelsen framfördes förslag om att romer skulle bli delaktiga i den process som krävdes för att romska barn skulle få utbildning. Ett förslag som framfördes var att en romsk person skulle anställas som tillsynsman.⁵³⁶

Skolöverstyrelsen beredde frågan och kom, efter att frågan hade varit ute på remiss, fram till att romers skolgång skulle åtgärdas. Romer var, liksom den övriga befolkningen i Sverige, skyldiga att gå i skolan. Barn skulle dock inte gå i vanliga skolor, vilket motiverades utifrån antaganden om romers nomadiska levnadssätt. Vidare menade Skolöverstyrelsen att ”vanlig” skolgång för romer inte kunde ordnas på grund av:

”den stora olikhet i så gott som alla avseenden, som råder mellan zigenarbarn och barn från vanliga svenska hem. Särskilt ur psykologisk men även ur disciplinära synpunkter skulle i de flesta fall med säkerhet uppstå stora svårigheter för barn, lärare och skolmyndigheter av en dylik anordning”.⁵³⁷

Vidare menade Skolöverstyrelsen att:

”så länge zigenarne fortsätta med sin nuvarande livsföring [så finns] icke [förutsättningar] för vinnande av ett gott sammanförande av zigenarbarn och andra barn i samma skolor”.⁵³⁸

⁵³⁶ Skolöverstyrelsen angående skolundervisning åt de svenska zigenarnas skolpliktiga barn den 21/12 1934, Skolöverstyrelsen, folkskoleavdelningen, B 1a, volym 220, Riksarkivet.

⁵³⁷ Skolöverstyrelsen angående skolundervisning åt de svenska zigenarnas skolpliktiga barn den 21/12 1934, s. 351 Skolöverstyrelsen, folkskoleavdelningen, B 1a, volym 220, Riksarkivet.

⁵³⁸ Skolöverstyrelsen angående skolundervisning åt de svenska zigenarnas skolpliktiga barn den 21/12 1934, s. 351, Skolöverstyrelsen, folkskoleavdelningen, B 1a, vol. 220, Riksarkivet.

Romer skulle i stället erbjudas en undervisning som liknade den som erbjöds nomadiserande samers barn. Vid dessa skolor utsågs särskilda lärare, med särskilda föreskrifter om vad för skolgång som barnen skulle få tillgång till. För romers del skulle det innebära att lärare följde med dem på deras resor och gav en undervisning efter särskilda föreskrifter. Föreskrifterna skulle vara utarbetade ”med hänsyn till det speciella ändamål, undervisningen skulle tjäna”.⁵³⁹ Skolöverstyrelsens förslag kom inte att realiserats.

Ungefär tio år efter att det nämnda brevet framställdes till Skolöverstyrelsen kom frågan om romers tillgång till skolgång att på nytt föras på tal. Det gjordes med anledning av Socialstyrelsens inventering 1944 och en lösning som då fördes på tal var att inrätta särskilda skolhem, där barnen skulle få undervisning och tillsyn under hela sin skoltid.

6.5 Särskilda skolhem för romer

Socialstyrelsens inventering och kartläggning av romer 1944 visade att av samtliga romska barn, som hade rätt att gå i skola, kunde 15 procent läsa och drygt 12 procent skriva.⁵⁴⁰ Det konstaterades att många romer var analfabeter, vilket gjorde att myndigheterna återigen uppmärksammade romers utbildningsförhållanden. Att inrätta ett särskilt internat för barnen, som tidigare hade förts på tal av Skolöverstyrelsen, hade redan föreslagits av 1940 års skolutredning.⁵⁴¹

”Skolhem av det slag, som här kan komma i fråga, finnas, som känt är, upprättade och underhållna dels av kommuner, dels – för

⁵³⁹ Skolöverstyrelsen angående skolundervisning åt de svenska zigenarnas skolpliktiga barn den 21/12 1934, s. 352. Skolöverstyrelsen, folkskoleavdelningen, B Ia, volym 220, Riksarkivet.

⁵⁴⁰ Socialstyrelsens utlåtande över framställning från stiftelsen svensk zigenarmission angående åtgärder för att inordna zigenarna i samhällslivet den 5/3 1948, s. 4, Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån, FXÖ:3, Riksarkivet.

⁵⁴¹ ”PM angående åtgärder och förslag därtill i zigenarfrågan” den 7/3 1946, s. 13. Zigenarutredningen 1954 (YK 506), volym 1, Riksarkivet.

nomadskolungdom – av staten. De erfarenheter, som gjorts av sådana hem, torde i väsentliga delar kunna vara vägledande för de nu ifrågasatta anstalterna. Vid nomadskolehemmen lämnas skolundervisningen i statliga, intill hemmen belägna skolor. Det kan ifrågasättas, huruvida icke samma ordning borde tillämpas även vid de för zigenarbarnen avsedda skolhemmen”.⁵⁴²

Skolutredningen ansåg att denna skolform var att föredra om man avsåg att ge barnen en regelbunden undervisning. Socialstyrelsen kunde dock inte tillstyrka skolutredningens förslag. Socialstyrelsen hävdade i sitt remissvar att skolfrågan inte skulle bedömas som en isolerad fråga, ”utan bör lösas i samband med frågan om andra åtgärder för inpassande av de svenska nomadiserade zigenarna i samhällslivet”.⁵⁴³ En av dessa åtgärder var att lösa bostadsfrågan, som man ansåg var synnerligen viktig:

”En elementär civilisatorisk åtgärd är, att de få åtnjuta skolundervisning i sådan utsträckning, att de hjälpligt kunna behärska läsning, skrivning och räkning. Förutsättningen för en sådan skolutbildning är icke blott att skolundervisningen ordnas utan även – och detta vill socialstyrelsen särskilt understryka – att goda miljöförhållanden skapas för barnen i form av fasta bostäder och goda hem. Erfarenheten har givit vid handen, att bofastheten är fundamental för all kulturell verksamhet och för social anpassning i samhället”.⁵⁴⁴

Socialstyrelsen menade att bofasthet var av största betydelse för social anpassning. Den menades ha visat att romer, som hade ett mer stadigvarande boende, var mer lika den övriga befolkningen i fråga om arbetsförhållanden, skolgång och socialt umgänge. Socialstyrelsen betonade att romers ”anpassning till normalt samhällsliv” var en viktig samhällsangelägenhet eftersom romer

⁵⁴² 1940 års skolutredning angående skolundervisning av zigenarnas barn, den 7/5 1946, YK 506, volym 1, Riksarkivet.

⁵⁴³ ”P.M. om zigenarnas skolfråga med hemställan och skrivelser” (odat) 1945, Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån FXÖ:3, Riksarkivet.

⁵⁴⁴ Utlåtande från Socialstyrelsens angående skolundervisning åt zigenares barn till Ecklesiastikdepartementet den 20/5 1947, Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån FXÖ:3, Riksarkivet.

ansågs ha en förmåga att dra till sig andra ”asociala individer”, vilket berodde på romernas låga samhällsställning. Den romska kulturens framtidsutsikter var dock inte de bästa, enligt Socialstyrelsen. För samtidigt som antalet romer, på grund av hög fertilitet, ökade, så hade deras möjligheter att försörja sig på traditionellt vis minskat. Därför kunde inte frågan lösas utan en planmässig samhällsanpassning av romer, eftersom de själva inte var i stånd att förbättra livsvillkoren.⁵⁴⁵ Socialstyrelsen framförde även följande om romers utbildning och uppfostran:

”Särskilt svåra framstå missförhållandena med avseende på barnen. Deras fostran och utbildning är icke ägnad att inlemma dem i samhället och göra dem socialt likvärdiga med andra svenska medborgare. Ehuru skolpliktiga få de en synnerligen bristfällig skolunderbyggnad – om de över huvud taget få någon. Miljöförhållandena i hemmen eller rättare bostadsförläggningarna och den fostran, som de få där, måste ur samhällets synpunkt betraktas som mycket otillfredsställande, även om hänsyn togs till traditionernas egenart. Barnen utnyttjas vidare av de vuxna på ett sätt, som kraftigt skulle utmana den allmänna opinionen, om det vore fråga om andra barn i Sverige än zigenarbarn. Såsom zigenarbarn synas de vara rättslösa samt stå utanför lagarna, ehuru de formellt lyda under dem”.⁵⁴⁶

Socialstyrelsen var av dessa skäl mer benägen att förordna ambulande skolor i nära anslutning till hemmen eller pröva att försöksvis låta romer gå i den obligatoriska skolan. En expert som var knuten till Socialstyrelsen hade samma hållning. Av det skälet hade experten flera invändningar beträffande tanken om en internatskola:

”[S]koltypen skulle verka konserverande på zigenarnas nomadiserande liv, vilket i sin tur utan tvekan skulle ha vådor av både social

⁵⁴⁵ Socialstyrelsen med utlåtande över framställning angående åtgärder för att inordna zigenarna i samhällslivet den 5/3 1948, s. 3–4. Socialstyrelsen, socialvårdsbyrå, FXÖ:3, Riksarkivet.

⁵⁴⁶ Socialstyrelsen med utlåtande över framställning angående åtgärder för att inordna zigenarna i samhällslivet den 5/3 1948, s. 3–4. Socialstyrelsen, socialvårdsbyrå, FXÖ:3, Riksarkivet.

och ekonomisk art för samhället. b) Att sammanföra 40 zigenarbarn i olika åldrar till en och samma skola, skulle [...] ställa [...] skolmyndigheter inför mycket svårbemästrade disciplinära problem. Man måste ha i minnet att dessa barn är ”uppfostrade” på ett helt annat sätt än de svenska barnen.[...] c) Skolformen skulle ytterligare hindra zigenarbarnen att under skoltiden få den värdefulla miljöpåverkan, som de ex. skulle få i en vanlig svensk folkskola. Denna miljöpåverkan är absolut nödvändig för zigenarnas snabba och lyckliga assimilation i svenska samhället. d) [...] Att på det sätt, som skolutredningens förslag innebär, skilja föräldrar och barn åt skulle därför vålla dem psykiska lidanden och med visshet föra till, att föräldrarna undanhöll sina barn från skolorna. Internatskolorna skulle vidare komma att störas av föräldrabesök. e) Det torde till slut vara en mycket svår sak, att till skolorna av detta slag få kvalificerad lärarkraft”.⁵⁴⁷

Experten menade i stället att romer borde beredas plats i den vanliga folkskolan. Detta förslag var det enda som möjliggjorde en effektiv miljöpåverkan. I folkskolan kunde eleverna få ta del av för dem välbehövlig disciplin och ordning. Förslaget skulle dessutom vara billigt, eftersom inga specialutbildade lärare skulle behövas.⁵⁴⁸

6.6 Ambulerande skolundervisning

Parallellt med diskussionen om att inrätta ett särskilt skolhem pågick en försöksverksamhet för utbildning av romska elever. Det var Stiftelsen svensk zigenarmission som var en av de drivande aktörerna bakom verksamheten. Stiftelsen bildades 1945 av några kristna frikyrkliga samfund och organisationer, och den kom att vara huvudman för en verksamhet som:

---

⁵⁴⁷ PM på anmodan av undervisningsråd den 17/3 1947, s. 2–3. Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån, FXÖ:3, Riksarkivet.

⁵⁴⁸ PM skriven på anmodan av undervisningsråd den 17/3 1947, s. 3–4. Socialstyrelsen, socialvårdsbyrån, FXÖ:3, Riksarkivet.

”arbetar för ett förbättrat andligt och materiellt läge för svenska zigenare”.⁵⁴⁹

Verksamheten sades rikta sig till alla romer ”som strävar efter att bli nyttiga medborgare”.⁵⁵⁰ Stiftelsen hade en uttalad missionsnerande målsättning som syftade till att väcka romers slumrande religiösa liv:

”Utan Gud, utan hem och utan fädernesland äro de över hela vår jord. Ja, de äro så hemlösa, att deras språk, som är en avart av det indiska sanskrit, icke ens har något ord för ordet ’be eller hem’ men icke mindre än fem ord för beteckningen ’gå eller vandra’”.⁵⁵¹

Stiftelsens arbete finansierades av staten⁵⁵² och med hjälp av ”evangelisering” skulle stiftelsens verksamhet inordna romer i det svenska samhället.

Undervisningen var tänkt att svara mot romers behov av elementära kunskaper i att läsa, skriva och räkna. Skolformen tänktes anpassa sin verksamhet efter antaganden om romers självvalda levnadssätt, och skolan bedrevs huvudsakligen under sommartid. En konsekvens av den ambulera skolan var att undervisningen många gånger skedde utomhus, ofta med torftig utrustning som uppbringats i all hast på grund av planerings- svårigheter och de begränsade ekonomiska resurser som stiftelsen förfogade över. Till bilden hör även att skolformen påverkades av att den bedrevs på olika platser, vilket ska ses som en konsekvens av att kommuner fördrev romer. I en rapport från en lärare framgår följande om undervisningens förutsättningar:

”Lägret bestod av åtta husvagnar och två tält med inalles 28 personer. Som vanligt placerades alla vagnar i en ring, så att det bildades en stor öppen ring i mitten. Vid tjänlig väderlek hölls

---

⁵⁴⁹ Stadgar för Stiftelsen zigenarmissionen i Sverige § 1, YK 506, volym 1, Riksarkivet.

⁵⁵⁰ Stadgar för Stiftelsen zigenarmissionen i Sverige § 1, YK 506, volym 1, Riksarkivet.

⁵⁵¹ Brev från Stiftelsen svensk zigenarmission till missionsföreståndare den 27/2 1948, Stiftelsen svensk zigenarmissions arkiv, volym 1, (avgående handlingar). Riksarkivet.

⁵⁵² Brev från Stiftelsen svensk zigenarmission till missionsföreståndare den 27/2 1948, Stiftelsen svensk zigenarmissions arkiv, vol. 1. (avgående handlingar) Riksarkivet.

lektionerna på denna plats. På detta sätt blev det en friluftsskola. Regniga dagar ställde lägret en husvagn till förfogande. Pulpeter saknades, men vi hade fanérskivor, som användes i stället. När vi läste ute fingo vi låna bord av zigenarna”.⁵⁵³

En genomgång av efterlämnat skriftligt material från den ambulerande skolan synliggör att innehållet i undervisningen var påfallande grundläggande. Barn som borde ha gått både femte och sjätte klass i folkskolan fick lära sig bokstävernas namn och ljud. Nivån på undervisningen påverkades givetvis av en mängd förhållanden som att en stor del av romers tillvaro handlade om att finna försörjning och boplats samt att barnen inte hade gått i skola tidigare trots att de hade rätt till det. Likaså påverkades undervisningen av att den var provisorisk. Dessutom saknade stiftelsen förkunskaper vad gällde elevernas kunskapsnivå när den startade verksamheten. Undervisningen tycks ha strävat efter att förmedla allmänna kunskaper som romer inte antogs ha och som stiftelsen ansåg att alla skulle känna till.

En följd av detta var att läromedel i vanlig mening sällan användes. Vid sidan av lästräning sysselsattes man av att skriva sin namnteckning, lära sig att hitta i en telefonkatalog, skriva kvitton och postblanketter, kunna grundläggande huvudräkning, lära sig vikten av att hålla tider och disciplin samt hur kontakter med olika myndigheter fungerade. Den allmänna orientering eleverna fick i vardagliga färdigheter ger en bild av hur stiftelsen uppfattade romers kultur och levnadsförhållanden samt vilka färdigheter stiftelsen ansåg att romer kunde tänkas behöva. En stor del av undervisningen ägnades åt att träna färdigheter som förmodades underlätta romers traditionella yrkesutövande.⁵⁵⁴

Undervisningen handlade emellertid inte bara om ämneskunskaper och träning i praktiska färdigheter utan också om

---

⁵⁵³ Lärarrapport den 10/9 1952, YK 506, volym 2, Riksarkivet.

⁵⁵⁴ Exempelvis ”Redogörelse för zigenarskolan i Flysta” odat. 1958, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, Stockholms stadsarkiv; ”David Sjögren ”Att undervisa de andra: studier av lärarrapporter från den ambulerande zigenarskolan mellan 1946 och 1958” i Esbjörn Larsson (red) Ny utbildningshistorisk forskning – tio bidrag från Nationella forskarskolan i utbildningshistoria, Uppsala 2008.

social fostran. Undervisningen syftade till att korrigera barnens levnadsmönster, det vill säga lära dem att passa tider, tvätta och laga kläder, samt sköta sin hygien. Mycket av den undervisningstid som skulle kunnat handla om skolämnen var ersatt med allmän social fostransiver. Den ambulerande läraren skötte också kontakter med myndigheter och enskilda, som romerna kom i kontakt med.⁵⁵⁵

Stiftelsen menade redan efter ett par år att den ambulerande skolundervisningen inte hade varit tillfredsställande. De vardagliga problemen i lägren var helt enkelt för många för att en god undervisning kunde bedrivas, menade man.⁵⁵⁶ Därför försökte stiftelsen förmå staten att bekosta en särskild internatskola för de 140 skolpliktiga romska barnen.⁵⁵⁷ Förslaget om en särskild internatskola kom inte att realiseras.

En av de frågor som 1954 års zigenarutredning undersökte var romska barns tillgång till skola och inom ramen för den gjordes en utvärdering av vad den ambulerande skolundervisningen hade åstadkommit. Utvärderingen pekade på flera brister. Skolformen hade inte nått de resultat som man kunde förvänta sig.⁵⁵⁸ Zigenarutredningen menade dock att den ambulerande skolundervisningen visade på en viktig omständighet som skulle vägleda beslutsfattarna: Romer var bildbara och därmed potentiella att integrera i den obligatoriska skolan.⁵⁵⁹

Utredningen menade dock att det var fritt för enskilda skolor att själva bestämma hur undervisningen av romer skulle organiseras och genomföras. Klassundervisning var inte det enda alternativet. Romska barns skolgång torde kunna genomföras utifrån regler, kunskapsmål och timplaner som då fanns för särskild undervisning, och som gällde för särskild hjälpundervisning

⁵⁵⁵ Se bland annat "Årsberättelser över stiftelsen Svensk Zigenarmissions verksamhet år 1958", Socialstyrelsen, FXÖ:4, Riksarkivet.

⁵⁵⁶ Se t.ex. Sigrid Öhmans utlåtande 19/9 1944; PM angående åtgärder och förslag därtill i zigenarfrågan, sid 10, YK 506, volym 2, Riksarkivet.

⁵⁵⁷ PM angående åtgärder och förslag därtill i zigenarfrågan, sid 12, YK 506, volym 2, Riksarkivet.

⁵⁵⁸ SOU 1956:43, Zigenarfrågan, sid 51–53.

⁵⁵⁹ SOU 1956:43, Zigenarfrågan, sid 55, Andra kammarens allmänna beredningsutskott, nr. 11 1953, sid 2–3.

för barn som ansågs ”efterblivna”, barn med tal-, läs- och skrivsvårigheter samt för undervisning i svenska språket för utlandsfödda och statslösa barn. I utredningen föreslogs således att romska elever skulle skiljas ut och gå i en särskild undervisningsgrupp och att man borde göra avsteg från principen om en fullständig skolgång. Kommunerna skulle, enligt förslaget, ha skyldighet att motta romer inom skoldistriktet och få statlig ersättning för kostnader som var förknippade med romers integrering i särundervisning.⁵⁶⁰

Som ovan konstaterats, finansierades den ambulerande utbildningsverksamheten av staten. Den motiverades i första hand med att den var en försöksverksamhet, tills dess något bättre alternativ kunde erbjudas.⁵⁶¹ Lärarna skrev rapporter om romska barns kognitiva förutsättningar men också om all dagliga händelser i lägret. Genom lärarna spreds information om romers liv, om dömen om deras moral, arbetsflit och seder till en krets som fattade beslut om romers framtida utbildningsmöjligheter. Detta skedde sannolikt utan romers vetskap och utan att någon ifrågasatte det lämpliga i att en undervisningsverksamhet också hade detta som sitt verksamhetsfält.

6.7 Undervisning i hjälpklass

I början av 1900-talet blev det allt vanligare att mäta elevernas begåvning och utifrån resultat differentiera dem i klasser. Det var bland annat meritokratiska ideal som drev på utvecklingen, ideal som antog att börd och ekonomisk ställning inte skulle avgöra individernas utbildningsnivå. Med vetenskapliga metoder hävdade forskare att de kunde gruppera elever efter förstånds-förmåga, vilket underlättade en sortering av elever till undervis-

⁵⁶⁰ SOU 1956:43, Zigenarfrågan sid 52–59.

⁵⁶¹ Socialstyrelsen med utlåtande angående skolundervisning åt zigenarnas barn den 20/5 1947, s. 2, Socialstyrelsen, FXÖ:3, Riksarkivet; Skolöverstyrelsen menade i ett yttrande med anledning av en motion i riksdagen 1953: ”Den ambulerande verksamheten bör betraktas som en eftergift inför de rådande faktiska förhållandena”. Andra kammarens allmänna beredningsutskott, nr. 11 1953, sid 5–6.

nings- och uppfostringsinrättningar som passade dem. Tanken var att medborgare med goda förståndsgåvor skulle föra nationen till ökat välstånd. Under 1930-talets befolkningskris tilltog intresset för metoderna, eftersom en avklingande befolkningsutveckling nödvändiggjorde att nationens resurser tillvaratogs på bästa tänkbara sätt. Politiker och forskare menade att breda folklager, som tidigare stått utan tillträde till högre utbildning, dolde begåvningar som nu vetenskapliga metoder kunde vaska fram. Idéer om vad som kan kallas hushållning av humankapital kombinerades med idéer om vikten av att få rätt man på rätt plats.⁵⁶²

Det gjordes en sortering efter kognitiv förmåga. Metoderna ansågs också användbara för att göra en bestämning av undermåliga individer. Intelligenstester började användas för att sälla bort elever från folkskolan till hjälpklasser och sinnesslöundervisning.⁵⁶³ Klen begåvning ansågs också vara en riskfaktor för kriminellt beteende, eftersom klen begåvade antogs ha sämre förmåga att förstå vidden av kriminella handlingars skadliga verkan. Bedömare menade att klen begåvade löpte större risk att senare i livet hamna i konflikt med lagen och begå brott. För att motverka de förutspådda problemen föreslogs profylaktisk påverkan genom särplacering under skoltiden. Undersökningsresultat visade att om de svagt begåvade eleverna blev placerade i hjälpklass var risken för brottsligt beteende inte större än bland normalbegåvade.⁵⁶⁴

---

⁵⁶² Axelsson, Thom (2007), Rätt elev i rätt klass: skola begåvning och styrning 1910–1950; Axelsson, Thom (2012), Tattarna och begåvning: Manne Ohlanders intelligensundersökningar av tattare under 1930-talet. Dnr A 2012/1804/DISK, sid 1.

⁵⁶³ Axelsson, Thom (2007), Rätt elev i rätt klass: skola begåvning och styrning 1910–1950; Judit Areschoug(2000), Det sinnesslöa skolbarnet: undervisning, tvång och medborgarskap 1925–1954.

⁵⁶⁴ Axelsson, Thom (2012); Tattarna och begåvning: Manne Ohlanders intelligensundersökningar av tattare under 1930-talet. Dnr A 2012/1804/DISK, s. 6. Hjälpkolan var en av de första formerna av differentiering i folkskolans undervisning. Denna skolform utformades ofta på enskilda initiativ och började utvecklas redan i mitten av 1850-talet. Under 1900-talet utvecklades allt fler typer av specialklasser och antalet elever som gick i sådana skolformer ökade från 0,4 procent 1921 till 4,3 procent 1959. Antalet elever i hjälpklasser ökade på motsvarande sätt från 0,2 procent 1906 till 2,6 procent 1942. Fram till 1940-talet var det upp till skoldistriktet att själva starta hjälpklasser och utforma

Begåvning kom att knytas till kön och social bakgrund men också till etnisk tillhörighet. En central opinionsbildare i detta avseende var en överlärare som var verksam vid hjälpskolan i Göteborg. Han var dessutom redaktör för tidskriften *Hjälpskolan* och biträdande som expert i flera utredningar.⁵⁶⁵ Överläraren gjorde flera studier om ”tattare” och deras begåvning. Han studerade frågan på två sätt. Dels genom att undersöka och spåra tre släkter långt bakåt i tiden. Dels skickade han ut ett frågeformulär till ett 80-tal personer som var folkskollärare, personal på skyddshem och arbetshem samt till pastors-ämbeten.⁵⁶⁶ Överläraren hade följande argumentation för undersökningarnas betydelse:

”Kriminalitet och bristande försörjningsförmåga, oförmåga att fostra barnen, alkoholism, sedeslöshet, lättsinne m.m. äro nämligen till icke ringa del en naturlig följd av undermålighet i intellektuellt avseende. En undersökning av begåvningsförhållandena bland tattarna kan därför få en praktisk betydelse i kampen mot tattarplågan, fränsett de psykologiska forskningsresultat, som en dylik undersökning oberoende härav kan komma att lämna”.⁵⁶⁷

Vidare hävdade överläraren att man efter intelligensundersökningar i mindre skala kunde konstatera att psykisk efterblivenhet inom gruppen inte var ovanlig. Överläraren upprättade ett slags personregister som enligt hans förmenande, gav en god bild av olika familjers ekonomiska och moraliska standard.

---

kurs- och timplaner, vilka från 1921 måste godkännas av skolöverstyrelsen. Under 1930-talet tillsattes kommittéer för att centralisera hjälpskolans verksamhet, men först 1943 uppsattes en normalundervisningsplan för hjälpklasser. Se även Areschoug Judit (2000), *Det sinnesslöa skolbarnet: undervisning, tvång och medborgarskap 1925–1954*, s. 71; Ulla-Britt Bladini *Från hjälpskolelärare till förändringsagent: svensk speciallärarutbildning 1921–1981 relaterad till speciallärarundervisningens utveckling och förändring i speciallärarens yrkesuppgifter*, Göteborg 1990, s. 11–12; Se även Viktor Fredriksson (red), *Den svenska folkskolans historia, del V* (1950) s. 110–114; SOU 1943:11 s. 49–57.

⁵⁶⁵ Axelsson, Thom (2007), *Rätt elev i rätt klass: skola begåvning och styrning 1910–1950* sid 153–167; Norma Montesino Parra (2002) *Zigenarfrågan: intervention eller romantik*.

⁵⁶⁶ Axelsson, Thom (2012), *Tattarna och begåvning: Manne Ohlanders intelligensundersökningar av tattare under 1930-talet*. Dnr A 2012/1804/DISK sid 16.

⁵⁶⁷ Citat från Axelsson, Thom (2012), *Tattarna och begåvning: Manne Ohlanders intelligensundersökningar av tattare under 1930-talet*. Dnr A 2012/1804/DISK sid 10.

Svaren han fick innehöll inte bara information om elever och deras skolgång, utan även bedömningar av elevernas föräldrars eventuella ekonomiska understöd, bostadsförhållande och sysselsättning. Allt fördes in i aktmaterial. Där noterades också den intelligenskvot som inrapporterats. När uppgifter om intelligenskvot inte inrapporterats förde överläraren själv in en notering, utifrån en uppskattning av inrapporterade sociala omständigheter.⁵⁶⁸

På grundval av sina undersökningar publicerade överläraren några uppmärksammade artiklar vari han hävdade att drygt 30 procent av resandebarnen gick i hjälpklass och därmed låg under genomsnittet i begåvningshänseende.⁵⁶⁹ Av detta drogs slutsatsen att ”psykisk efterblivenhet bland dem [tattarna] är i runt tal cirka 10 gånger större än normalt”.⁵⁷⁰ Av de barn som gick i hjälpklass hade 75 av 99 genomgått intelligenstest. Överläraren påstod att hans undersökningar inte handlade om ett asocialt urval, utan ett urval som var representativt för den grupp han undersökte.⁵⁷¹

Under 1940-talet pågick ett meningsutbyte om resande och gruppens möjligheter att inordna sig i samhället. Tongivande aktörer var tjänstemän och akademiker som företrädde etnologiska, språkvetenskapliga, socialmedicinska och rasbiologiska discipliner. I tjänstemannagruppen märktes företrädare för Socialstyrelsen, en syssloman i Jönköping samt överläraren i Göteborg. I meningsutbytet påpekades att uppfostringsåtgärder mot barnen var att föredra framför tvångsåtgärder mot vuxna. Genom barnen kunde man på sikt förändra livsstil och beteendemönster, resonerade man. Trots att de tongivande aktörerna var oense i en del väsentliga sakfrågor

---

⁵⁶⁸ Axelsson, Thom (2012) Tattarna och begåvning: Manne Ohlanders intelligensundersökningar av tattare under 1930-talet. Dnr A 2012/1804/DISK sid 16.

⁵⁶⁹ Manne Ohlander (1943b) ”Zigenarna, tattarna och hjälpskolan” i *Hjälpskolan*

⁵⁷⁰ Manne Ohlander(1943a) ”Begåvningsförhållandena hos tattare: En genealogisk och sociologisk studie” i *Tidskrift för psykologi och pedagogik*, nr. 3 sid 81.

⁵⁷¹ Axelsson (2012) Tattarna och begåvning: Manne Ohlanders intelligensundersökningar av tattare under 1930-talet. Dnr A 2012/1804/DISK sid 12.

kunde man enas om att omskolning och undervisning under särskild uppsikt kunde tänkas ha viss positiv effekt. Den åsikten var också förenlig med de resultat som Socialstyrelsens inventering av romer 1943 och 1944 hade gett. Inventeringen hade inte presenterat någon säker vägledning för hur man skulle kunna avskilja resande från andra grupper. En följd av det var också att självaste grunden för alla särskiljande åtgärder mot gruppen inte hade en självklar utgångspunkt.

Socialstyrelsen fortsatte dock att betrakta romer som en särskild grupp men omvärderade i viss mån sin tidigare hållning:

”Uppenbart är att ifrågavarande befolkningsgrupper [tattare och zigenare] till kynne och tänkesätt betrakta oss såsom främlingar liksom också vi, utan verklig kännedom om hur de tänka, känna och reagera, betrakta dem såsom säregna och väsensfrämmande. De synas sakna förståelse för och till och med hysa viss ringaktning för våra begrepp om rätt och orätt i många avseenden. Vi å andra sidan äga föga kännedom om deras moral-kodex och uppskatta den knappast ens i de avseenden, där deras speciella begrepp om rätt kanske äro mycket starka, t.ex. i vad rör vänskapsband.”⁵⁷²

Denna hållning fanns dock parallellt med ståndpunkten att romers tillskrivna sociala problem borde påverkas med generella åtgärder genom socialpolitik.

Skolan och hemmen uppfattades som de viktigaste platserna för att förebygga olika former av oönskat beteende. Inom skolan och socialvården fanns också användbara verktyg för att urskilja de grupper som ansågs komma i fråga för särskilda åtgärder. Fattigvården och socialvården hade sina metoder för att identifiera potentiella hjälpbehövande. Intelligenstest och värdering av skolgång och skolprestationer tänktes vara vägledande för särskilda åtgärder i skolan. Dessa metoder för att urskilja ett klientel som ansågs behöva särskilda åtgärder tänktes också inmönstra romer. Enligt Socialstyrelsen påträffades redan i början av 1940-talet många romer i hjälpklasser.

---

⁵⁷² Yttrande från Socialstyrelsen till Statens Arbetsmarknadskommission den 29/5 1945, Socialstyrelsen, 5:e byrån, HV:6, Riksarkivet.

”Socialstyrelsen vill även rikta uppmärksamheten på att barn, tillhörande tatarfamiljer, påfallande ofta anträffas i hjälpklasserna, där sådan skolform finnes inrättad. Därest man nu vågar hoppas, att den viktiga frågan om allmän tillgång på hjälpklassundervisning erhåller sin lösning, skulle detta därför säkerligen få särskild betydelse för tattarnas barn, förutsatt att åtgärder samtidigt vidtagas, som garantera att dessa barn verkligen inställas till undervisningen.”⁵⁷³

Under 1940- och 1950-talet ansågs hjälpklasser inte bara vara en angelägenhet för utbildningsväsendet, utan av betydelse för ett förebyggande arbete för en effektiv socialpolitik.⁵⁷⁴ Undersökningar som hade genomförts ansågs visa att kriminella hade lägre begåvning, då de oftare påträffades i hjälpklasser jämfört med den övriga befolkningen. Hjälpklass kunde fungera som en förebyggande institution mot icke önskvärda beteenden som betecknades som asocialitet, vagabondism och arbetsovilja. Socialstyrelsen menade i ett förslag om hjälpklasser att:

”[d]e aktuella strävandena på socialvårdens område gå också ut på att i görligaste mån förebygga arbetsförmåga och asocialitet med därav växande behov av ingripande i olika former av socialvårdens organ. Skolutredningens här förevarande förslag innebär åtgärder, vilka ligga i linje med dessa strävanden och alltså äro ägnade att förskjuta tyngdpunkten inom socialvården från rent symtombotande vård och understöd till förebyggande verksamhet”.⁵⁷⁵

Elever i hjälpklasserna ansågs visserligen vara bildbara men kunde i begåvningshänseende inte mäta sig med ”normalbegåvade” barn. Dessa barn skildes från de vanliga klasserna, i

---

⁵⁷³ Utlåtande från Socialstyrelsen över framställning om utredning av tatarproblemet till Socialdepartementet den 16/6 1942, s. Socialstyrelsen, Socialvårdbyrån, B1a:5, Riksarkivet.

⁵⁷⁴ Utlåtande från Socialstyrelsen över framställning om utredning av tatarproblemet till Socialdepartementet den 16/6 1942, Socialstyrelsen, Socialvårdbyrån, B1a:5, Riksarkivet.

⁵⁷⁵ Utlåtande från Socialstyrelsen över framställning om utredning av tatarproblemet till Socialdepartementet den 16/6 1942, s. Socialstyrelsen, Socialvårdbyrån, B1a:5, Riksarkivet..

normalfallet, på grund av svaga prestationer i skolarbetet.⁵⁷⁶ En fullgod hjälpklassundervisning ansågs förutsätta en analys av och anknytning till barnens erfarenhetsvärld. Den pedagogiska undervisningen bestod ofta i övningar att träna barnens elementära sinnesförmågor och förståelse vid presentation av ämnesstoff och arbetsuppgifter. Skolans arbetsuppgifter anknöt i stor utsträckning till vad som ansågs vara elevernas kommande sysselsättning: okomplicerat kropps- och handarbete. När det gällde undervisningen rekommenderades till stor del slöjd, handarbete, trädgårdsskötsel och undervisning i hur man hanterar skolkök. Hembygdsundervisning var ett centralt ämne av mer teoretisk natur, där eleverna ansågs kunna stifta bekantskap med det för dem överblickbara närsamhället.⁵⁷⁷

I den kartläggning som överläraren företog framkommer uppgifter om att många av de barn som berördes hade avgått från skolan enligt något som kallades § 48. Även i det material som överläraren har efterlämnat finns uppgifter som pekar på detta förhållande. Om en familj där alla barn utom nummer 13 hade avgått från skolan enligt folkskolestadgans § 48, gjorde överläraren följande noteringar om familjen:

”[Samtliga] ha tattarutseende, ganska zigenaraktiga. Mest utpräglat ha männen och fru [...]. Långa och mörka, ganska färgglada kläder. Barnen snälla och lättskötta i skolan men mycket obegåvade, dock ej efterblivna i egentlig mening. Ordningen med skolgången men bristfällig hygien”.⁵⁷⁸

En annan familj beskrevs av överläraren i liknande ordalag:

---

⁵⁷⁶ Nordström, Stig (1968) Hjälpsskolan och särskolan i Sverige t.o.m. 1921: Utveckling i relation till differentieringsproblemet, s. 402.

⁵⁷⁷ SOU 1936:31, Betänkande med utredning och förslag angående åtgärder för särskild undervisning och utbildning av psykiskt efterblivna i bar och ungdomsåren, s. 9; Bladini, Ulla-Britt (1990) Från hjälpskolelärare till förändringsagent: Svensk speciallärarutbildning 1921–1981 relaterad till speciallärarundervisningens utveckling och förändringar i speciallärarens yrkesuppgifter, s. 12.

⁵⁷⁸ Citat från Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/Disk, sid 20.

”Mannen är slö, lat och opålitlig (...) Lång, smärt, brunhyad, snygg tattare”.⁵⁷⁹

Kvinnan i familjen ansågs vara:

”Vulgär, lögnaktig, opålitlig, men snäll. Tjock, liten och ful”.⁵⁸⁰

Barnen i familjen beskrevs som:

”Snälla och slöa, obegåvade men lätthanterliga i skolan. Duktiga i sång och teckning. Ej utpräglad tattarutseende, men fullt märkbart. Familjen (...) är på det hela taget asocial”.⁵⁸¹

I ett betänkande av ungdomsvårdskommittén 1948 framkom uppgiften att mellan 5 och 6 procent av de barn som gick i hjälpklasserna bodde i städerna. I förorten låg procentalen genomgående något högre, liksom i ”tattardistrikt”.⁵⁸²

Elever som inte ansågs leva upp till uppställda kunskapskrav i skolan, kunde, enligt folkskolestadgan från 1921 (SFS 1921:604) få tillstånd att avgå från skolan. Elever som avgick skolan enligt stadgans § 47, hade fullföljt skolans kursutbud, men de avkrävdes inte någon särskild avgångsprövning. Innebörden av denna regel var att elever i fråga fick gå i ytterligare ett år i skolan.

Elever som fick avgå skolan i förtid i enlighet med § 48, ansågs inte ha tillgodogjort sig en fullständig folkskola. Det var ofta elever som hade gått i skolan på halvtid eller ansågs sakna nödvändig fattningsförmåga som fick avgå skolan i enlighet med

---

⁵⁷⁹ Citat från Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/Disk, sid 20.

⁵⁸⁰ Citat från Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/Disk, sid 20.

⁵⁸¹ Citat från Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 20.

⁵⁸² Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 23.

folkskolestadgans § 48. Åren 1842–1936 var också fattigdom ett skäl att avgå från skolan.⁵⁸³

Elever som hade slutat folkskolan utan ett fullständigt betyg och i enlighet med folkskolestadgans § 48, hade snävare möjligheter på arbetsmarknaden. Vid statliga verk som Statens Järnvägar och Posten krävdes till exempel att de anställda åtminstone hade avgått enligt § 47. Elever som hade slutat skolan enligt § 48, vilket som regel var fallet för de barn som hade gått i hjälpklass, prövades överhuvudtaget inte och var därmed uteslutna från anställning. Under 1950-talet omprövade Statens Järnvägar sin tidigare hållning och meddelade år 1952 att den, med tanke på rekryteringssvårigheter, i vissa fall kunde anställa elever som avgått enligt § 48. Utredning med förslag om lösdrivarlagens upphävande (SOU 1949:4) menade att vuxna lösdrivare som barn hade haft betydande svårigheter i skolan. Såväl manliga som kvinnliga lösdrivare hade enligt utredningen fått kvarsittning och placerats i särklass eller fått avgångsbetyg enligt § 48. År 1955 avskaffades § 48 intyget från avgångsbetyget.⁵⁸⁴

Ett syfte med hjälpklasserna var bland annat att fostra barnen till dugliga samhällsmedborgare. För att hjälpa dessa barn även när de hade slutat skolan föreslogs, efter en holländsk modell, en ny profession, kuratorn. Kuratorn skulle ha funktionen att vägleda elever som hade gått i hjälpklass till en arbetsplats. Kuratorn skulle även, efter att eleven hade fått ett arbete, ha kontakt med såväl eleven som arbetsgivaren. Dessutom skulle ett kortregister över alla elever upprättas. Kuratorn kunde på detta sätt utöva kontroll och tillsyn samt tillse att personer som kom i fråga hade en lämplig sysselsättning.⁵⁸⁵

---

⁵⁸³ SFS 1921:604, SFS 1936:305 § 49 fastslog att elever inte skulle behöva avstå skolgång på grund av fattigdom; I och med folkskolestadgan 1958:399 upphävdes 1921:604.

⁵⁸⁴ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 21.

⁵⁸⁵ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 26.

6.7.1 Exempel på omdömen som påverkat romska barns villkor

I det följande ges, med ledning av Thom Axelssons studie, exempel på hur sortering av elever kunde gå till i Göteborg och Malmö i mitten av 1900-talet. Axelsson menar att det inte finns något som tyder på att sortering av elever utifrån föreställningar om ärftliga förhållanden och negativa föreställningar om romer som grupp, var unikt för dessa städer, utan skedde på de flesta skolor i landet.⁵⁸⁶ Den här sorteringen ska också ses mot bakgrund av att olika former av grupptest, vilket sågs som ett effektivt instrument för att fastställa begåvningskillnader i en klass, allteftersom fick ett ökat inflytande. Det företogs flera undersökningar som antogs kunna visa att det fanns ett samband mellan barn från olika sociala skikt och nivån på deras begåvning. Barn från socioekonomiskt högre skikt ansågs i regel ha högre intelligens än barn som kom från lägre socioekonomiska skikt.⁵⁸⁷

I Göteborg var ordningen för elever som hade blivit anmälda till hjälpklass, att de efter anmälan av den lärare som undervisade, prövades av en hjälpklassföreståndare. Under många år i mitten av 1900-talet förde personer som var verksamma som hjälpklassföreståndare, ett särskilt register över vilka som var "tattare" i Göteborg. Som redan konstaterats upprättades det i samband med Socialstyrelsens inventering register, och den praktik som följde kan i många avseenden ses som en fortsättning på det arbetssättet.

I arkiv från Göteborgs skolstyrelse finns volymer med anmälningar till hjälpklass, vilka är märkta med "T-undersökningen". Hjälpklassföreståndare fyllde efter hand på dessa anmälningar med uppgifter om genealogiska släktled, syskon och vem som var gift med vem, var de bodde och var de hade bott. Inte sällan framgår att dokumentationen var baserad på uppgifter som

---

⁵⁸⁶ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 36.

⁵⁸⁷ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 35.

byggde på lösa rykten och att information om dessa personer var hämtade från grannar då ”säger grannfrun” också finns noterat.⁵⁸⁸

När elever skulle byta skola och börja i en hjälpklass fyllde skolan i ett formulär med uppgifter om elevens namn, födelse-datum, målsmans yrke, adress mm. Vidare fyllde skolan i upp-gifter om elevens föräldrar hade fattigunderstöd, förekomst av fria böcker, fri tandvård och fri matbespisning. I formuläret noterades också vilket utseende eleven hade:

”T..., är ej alls lik den släkt han tillhör! Har ljust hår, blå ögon och ljus hy”.⁵⁸⁹

”är vacker lik tatarsläkten. Mörka ögon, brunt hår”.⁵⁹⁰

I en av akterna synliggörs hur en lärare noterade och värderade en pojke och hans anhöriga som ”tattare”. Läraren skrev att då:

”gossen inte ville gå till skolan följde olika tattare honom hit, o hotade och gormade över honom!! Och ju mer skrek pojken o ville helst smita ut i friheten.”⁵⁹¹

I pojkens akt går det att följa honom under flera år och beskriv-ningarna är negativa och det noteras uppgifter om att han kunde komma till skolan ”osnygg” och att han hade hotat andra elever. Pojken som gick i hjälpklass, slutade skolan i enlighet med § 48.⁵⁹²

En annan akt som rör en elev som slutade skolan enligt § 48, skildrar också elevens utsatthet. En pojke anmäldes till hjälpklass

⁵⁸⁸ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 28–29.

⁵⁸⁹ Citat från Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 29

⁵⁹⁰ Citat från Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 29.

⁵⁹¹ Citat från Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 29.

⁵⁹² Citat från Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 29.

med det angivna skälet att pojken IQ ansågs för låg. Vidare menade en kurator, som var inkopplad i utredningen om pojken skolgång, att eleven kom från ett undermåligt hem och ”verklig vanvård” ansågs förekomma. Kuratorn som genomförde hembesök menade i en rapport att i hemmet fanns smutsiga kläder, trasor och disk överallt i både rummet och i köket. Kuratorn konstaterade:

”Enl. uppgift lär fam. vara av tattaresläkt och ej ha nämnvärd räkning med”.⁵⁹³

Kurators rapport ledde till att hemmet varnades och ställdes under kurators övervakning.⁵⁹⁴

I Göteborg bedrevs också en särskild undervisningsverksamhet för andra romska grupper under 1940-talet. Under åren 1942–1955, var det enligt den redan nämna överläraren, ungefär 20 barn som var berörda och de fick också genomgå intelligensundersökningar.⁵⁹⁵

I skolorna fanns det olika klasser beroende på vad som var lämpligt efter att skolan hade gjort en bedömning av elevers begåvning. Den vanligaste klassen var normalklass eller hjälpklass. I större städer sorterades elever i B-, extra eller svagklass. I Malmö använde man beteckningen B-klass, vilka var till för elever som förmodades ha en IQ mellan 80 och 90.⁵⁹⁶ I det följande återges turerna kring en flicka i tonårsåldern som i mitten av 1950-talet gick i en skola i Malmö och fick lämna skolan enligt § 48.

Flickan fick genomgå flera undersökningar vid såväl barnsjukhus som vid psykiatriska kliniker, vilka sökte svar på frågan om det var någon idé att hon skulle fortsätta gå i skolan. Den

⁵⁹³ Citat från Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 30.

⁵⁹⁴ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 30–31.

⁵⁹⁵ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 43.

⁵⁹⁶ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 27.

omfattande utredningen fick sin början med att flickans lärare skrev en rapport om att flickan inte kunde följa med i undervisningen. Flickan gick i B-klass. Enligt läraren var flickan blyg och tyst under lektionerna samt ordentlig och lydig. Likaså umgicks hon bra med sina kamrater. Vidare klarade hon sig bra i teckning, slöjd och gymnastik, men i de övriga ämnen var hon svag, menade läraren som därmed undrade om flickan skulle fortsätta i B-klass, flyttas över till hjälpklass eller skrivas ut ur skolan. En av de läkare som kom att undersöka flickan konstaterade att flickan hade omfattande anpassningssvårigheter och menade utifrån ett test att flickan hade en låg IQ. Läkaren menade att flickans skolgång hade präglats av långa perioder då hon inte var närvarande i skolan.

En annan läkare menade att flickans bristande begåvning och familjeförhållanden visade att det var meningslöst att försöka få flickan att gå i skolan. Läkaren kom dessutom, utifrån oklara grunder, att notera flickans föräldrars begåvning. De noterades vara debila. Läkaren förordade att flickan skulle bli föremål för omhändertagande.

I ett utlåtande från den psykiatriska kliniken framkommer uppfattningen att flickans ärftliga förhållanden påverkade flickans begåvning. I familjen fanns, enligt utlåtandet, grav hereditet för oligofreni, vilket kliniken menade kunde beläggas genom att påvisa tidigare tester av flickans fader och moder.⁵⁹⁷ Därtill framhölls följande omständigheter belasta flickans begåvning:

”Såväl modern som fadern är av tattersläkt och den sociala situationen mkt. bedrövlig. Familjen har fört en synnerligen ambulerande tillvaro och ej stannat längre tid på samma plats. Så har pat. redan gått i 8 olika skolor”.⁵⁹⁸

---

⁵⁹⁷ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 32.

⁵⁹⁸ Citat från Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 32.

I utlåtandet framkom dessutom uppgiften att hennes hemförhållanden var de sämsta tänkbara:

”[T]ypisk tattarmiljö med dålig social anpassning”⁵⁹⁹

En omplacering i en annan miljö menades kunna påverka flickan i positiv riktning. Samtidigt framfördes tvivel på om hon överhuvudtaget kunde anpassas till en annan miljö, då föräldrarna kunde påverka flickan negativt. Även rådgivningsbyrån, som var inkopplad i en av undersökningarna, var inne på samma linje. Om flickan omhändertogs och fick plats i en annan familj, skulle hon få en annan social utveckling.⁶⁰⁰

I en sammantagen bedömning kom rektorn fram till att de företagna undersökningarna visade att det fanns en koppling mellan flickans begåvning och hennes familjeförhållanden, vilket gjorde det meningslöst att låta henne gå i skolan. Folkskoleinspektören i Malmö fattade mot denna bakgrund beslut om att flickan fick lämna skolan enligt § 48.⁶⁰¹

6.8 Särundervisning i Stockholm

Parallellt med att romska barn på ganska oklara grunder placerades i hjälpklass ordnade myndigheter i Stockholm stad en undervisning för några romska barn. Under hela 1950-talet ordnade man det så att barnen kom till skolfrukost och sedan fick de en lästimme med enskild undervisning varje dag.⁶⁰² I en utredning som företogs i Stockholm i slutet av 1950-talet framgår också hur man medvetet och inom ramen för folkskolans verksamhet erbjöd undervisning i särskilda klasser och med få under-

⁵⁹⁹ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 33.

⁶⁰⁰ Citat från Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 33.

⁶⁰¹ Axelsson, Thom (2013), Tattare, zigenare och skolan 1945–1970, Dnr A2012/1804/DISK, sid 33.

⁶⁰² Ett uttalande angående DN:s artikel den 18/12 1957 av en tjänsteman vid Stockholms stad den 19/12 1957, Zigenarsektionen, F 3b, volym 1, Stockholms stads arkiv.

visningstimmar i stället för undervisning i den obligatoriska skolan. Utredningen synliggör dessutom att sociala myndigheter och lärare i Stockholm samverkade i hur undervisningen skulle utformas och genomföras.⁶⁰³ Utredningen framhöll att en övergång till vanliga klasser inte var möjlig för barn som var i tolv-trettonårsåldern och som hade svag skolunderbyggnad. Man menade att dessa barn inte kunde gå med barn i åtta-nioårsåldern av psykologiska skäl. De långt äldre barnen skulle lätt hamna i särställning i klasserna och denna skulle inverka negativt på deras inställning till skolan.⁶⁰⁴

I Stockholm var de sociala myndigheterna oroliga över att så få romska barn gick i skolan. En förklaring som framhölls var att folkskolorna inte hade visat något intresse av att kalla romska barn som fanns inom deras skoldistrikt till undervisningen och att skolorna inte heller kontaktade föräldrar och på så sätt fick information om varför barnen inte kom till skolan.⁶⁰⁵

I en annan rapport konstaterades att de flesta målsättningar som man haft avseende romska barns tillgång till skola ”hade stannat på pappret”.⁶⁰⁶ I slutet av 1950-talet fick ett romskt barn enskild undervisning i en hyrd lägenhet i ett bostadsområde i Stockholm. Skoldirektionen i Stockholm avsåg att anställa en lärare för romska barn. Man påpekade dock att:

”denna särskola för zigenarbarnen inte är en önskelösning på lång sikt. Självfallet bör dessa barn inte gå miste om möjligheten att få gå i vanliga skolor då kontakten med andra barn i förening med normala skolförhållanden är stort värde för anpassningen till samhällslivet”.⁶⁰⁷

---

⁶⁰³ Utredning rörande zigenarna i Stockholm och deras speciella problem (1957) s. 37–39, Stiftelsen för svensk zigenarmission, volym 2, Riksarkivet.

⁶⁰⁴ Utredning rörande zigenarna i Stockholm och deras speciella problem (1957) s. 37–39, Stiftelsen för svensk zigenarmission, volym 2, Riksarkivet

⁶⁰⁵ Uttalande angående DN:s artikel den 18/12 1957 den 19/12 1957, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

⁶⁰⁶ Redogörelse till Svenska socialvårdsförbundet den 18/12 1959, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

⁶⁰⁷ Redogörelse till Svenska socialvårdsförbundet, den 18/12 1959, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

Myndigheterna i Stockholm ansåg ändå att särskolan för romska barn var värdefull i ett övergångsskede. Ordningen med särskola kom emellertid att få en stabilare tillvaro och blev varaktig i och med att Stockholms skoldirektion fattade beslut om att inrätta en specialklass för ett tiotal romska barn 1960.⁶⁰⁸

I slutet av 1950-talet och början av 1960-talet flyttade några romska familjer till Stockholm (och även till andra större städer som Malmö och Göteborg). Samtidigt flyttade många romer till lägenheter. Denna bostadssociala förändring sammanföll med en ny skolpolitik. Zigenarutredningens (SOU 1956:43) förslag om att romska barn skulle placeras i folkskolan tillstyrktes av regeringen.⁶⁰⁹ Kommunerna kunde med detta beslut ansöka om statliga anslag för att undervisa romska barn i vanliga skolor, samtidigt som kommunernas skyldigheter ökade. Exempelvis ansökte Lilla Edets köping 1960 om statsbidrag för särskild undervisning 10 veckotimmar av sex romska barn. Barnen började undervisas i Lilla Edet höstterminen 1958 och gick regelbundet i skola under terminen och påföljande vårtermin. Barnen undervisades i särskild grupp med handledning i läsning, skrivning och matematik och följde klassundervisningen i övriga ämnen. Skolan i Lilla Edet fick bidrag från staten för särskild undervisning i modersmålet (svenska) och matematik. Detta kom sammantaget att möjliggöra att romska barn fick tillgång till undervisning i vanliga klasser.⁶¹⁰

En sammanställning över romska barns skolsituation i Stockholm 1965 – alltså nästan 10 år efter zigenarutredningens betänkande – visade en annan bild. Knappt hälften av barnen gick i normalklass. Fler än hälften av barnen gick i skolmognadsklass, hjälpklass, läsklass, inskolningsklass eller O-klass. Andelen i hjälpklass var närmare 30 procent. Dessutom var det många av normalklasseleverna som inte gick i den klass som motsvarade

---

⁶⁰⁸ Utdrag ur protokoll fört vid Stockholms skoldirektions sammanträde den 18/2 1960, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

⁶⁰⁹ Proposition (statsverksproposition) bil. 7 nr. 81. 1958.

⁶¹⁰ Ecklesiastikdepartementets registratur, juni nr. 16 och 17, 1960, RA.

deras levnadsålder.⁶¹¹ Någon bedömning av de romska elevernas möjlighet att tillgodogöra sig undervisningen sade sig myndigheterna inte kunna göra. I stället fördes ånyo en diskussion om att under en övergångsperiod inrätta en speciell skola för romska barn, men man tvingades erkänna ”att man visste för litet om zigenarbarnens inpassning i normalklasserna och deras möjlighet att tillgodogöra sig kunskapsstoffet”.⁶¹²

6.9 Arbetsgrupper och utredningar – samma frågor under 1960–1990

Myndigheterna i Stockholm identifierade att de saknade kunskap och insikt om vilka faktorer som påverkade romska barns integrering i vanliga skolklasser. Därför påbörjade myndigheterna ett samarbete med pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet. Under ledning av en professor vid pedagogiska institutionen utvecklades ett omfattande forskningsbaserat åtgärdsprogram för utbildning och ”samhällsanpassning” av den romska gruppen. Reformverksamheten riktade sig både till barn och vuxna.

En insikt som staden kom att få var att boende i en lägenhet inte per automatik ledde till hög närvaro i skolan. Romska barns närvaro i vanliga klasser uteblev. I en rapport som presenterades 1965 framhölls att medelfrånvaron bland romska elever var 37,5 dagar under höstterminen 1964, vilket motsvarade 43 procent av terminen (15 procents frånvaro ansågs vara normalt).⁶¹³

---

⁶¹¹ PM angående zigenarbarnens frånvarofrekvens i skolan under höstterminen 1964, den 8/2 1965, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

⁶¹² PM angående zigenarbarnens frånvarofrekvens i skolan under höstterminen 1964, den 8/2 1965, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

⁶¹³ PM angående zigenarbarnens frånvarofrekvens i skolan under höstterminen 1964, den 8/2 1965, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

6.9.1 Forskning och förvaltning i samverkan

Forskare på pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet kontaktades och kom att sätta igång ett omfattande forskningsprojekt 1965 i samverkan med zigenarkonsulenter i Stockholms stad. Det syftade till att förbättra romers närvaro i skolan och så småningom integrera eleverna i vanlig undervisning. Under forskningsprojektets planeringsstadium förklarades projektets målsättning vara att sörja för romers möjligheter till utbildning:

”Det planerade arbetet syftar ytterst till att bereda de skolpliktiga zigenarbarnen möjligheter att åtnjuta den undervisning inom svenskt skolväsende, som anses bäst avpassad för vart och ett av de enskilda barnens kapacitet och inom ramen för vad de situationella betingelserna tillåter.⁶¹⁴

Varje enskild elevs förmåga att tillgodogöra sig undervisning skulle bedömas, varefter ett individanpassat handlingsprogram skulle tas fram för att åtgärda eventuella inlärningssvårigheter. I bedömningen ingick att man skulle ta hänsyn till elevers sociala situation. De åtgärder som vidtogs tog därför också sikte på att förändra livsbetingelser som antogs komma till uttryck utanför skolan. Forskningsprogrammet menades kräva omfattande information om eleverna och deras familjer och inbegrep att stödja romsk uppfostran. Barnens kapacitet och de så kallade ”situationella betingelserna” skulle avgöra inplacering i det obligatoriska skolväsendet alternativt andra former av undervisning genom särskoleplacering.

Forskningsprojektet i Stockholm medförde en omfattande informationsinsamling och den kom att genomgå tre faser; kartläggningsfasen, behandlingsfasen och fasen fostran till föräldraskap.

---

⁶¹⁴ PM Förslag till arbetsplan för undersökning angående zigenarbarnens skolgång i Stockholm, s. 3, den 22/1 1965, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

6.9.1.1 Kartläggningsfasen

I projektets första fas, kartläggningsfasen, gjordes en social utredning av samtliga romska familjer med skolpliktiga barn i Stockholm. Dessa uppgifter var vägledande för att välja ut en "behandlingsgrupp", omfattande 26 skolpliktiga barn och en jämförelsegrupp (den "obehandlade gruppen") som omfattade 42 skolpliktiga barn. Den första fasen omfattade en "prediktion av varje i materialet ingående barns initiala förutsättningar att utnyttja skolans undervisning".⁶¹⁵ Förenklat var prediktionen, som byggde på den sociala utredningen jämte zigenarkonsulentens personkännedom om familjerna, en prognos över varje elevs utsikter att lyckas i skolarbetet (eller omvänt risk att misslyckas). Forskarna hade enats om 39 mätbara variabler som hypotetiskt antogs utgöra de viktigaste hämmande eller stimulerande omständigheterna i varje enskilt barns situation. Resultaten sammanvägdes och skattades sedan och bildade prediktionen. I undersökningen skattades och värderades frågor som skötsamhet, hemmens beskaffenhet, inställning till arbetsliv och utbildning, familjemedlemmarnas personlighet och viljeliv på en skala från ett till sju. På samma skala värderades också relationen mellan föräldrarna och barnen samt förhållandet mellan makarna. Forskargruppen skattade också barnets statusvärde för föräldrarna och inom den romska gruppen samt föräldrarnas redovisade oro över barnen utanför hemmen (den senare variabeln följdes upp med att värdera den "objektiva realismen" i oron).⁶¹⁶ Diagnostiska undersökningar och olika typer av intelligensmätningar av romska skolelever ingick också i kartläggningen.⁶¹⁷

---

⁶¹⁵ PM En undersökning rörande möjligheterna att underlätta de skolpliktiga zigenarbarnens skolgång i Stockholm, s. 1, informell rapport till Stockholms skoldirektion den 14/4 1966, zigenarsektionen, F 3b, vol. 3, SSA.

⁶¹⁶ Bedömning av zigenarfamiljer med skolbarn prediktion av skolnärvaro, zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

⁶¹⁷ Skattningsformulär för zigenarbarn, Stockholms skoldirektion, pedagogisk-psykologisk utredning, zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA; PM En undersökning rörande möjligheterna att underlätta de skolpliktiga zigenarbarnens skolgång i Stockholm, s. 1,

6.9.1.2 Behandlingsarbetet

Den andra fasen av projektet benämndes som behandlingsarbetet. Materiella och psykologiska åtgärder riktades mot familjerna. Åtgärderna var utformade efter vad man i kartläggningen hade kommit fram till och, såsom de hade tolkats under det sociala utredningsarbetet – en tolkning som romer inte själva hade möjlighet att varken påverka eller samtycka till.⁶¹⁸ Målsättningen med ”behandlingsarbetet” var att ”befrämja de zigeniska föräldrarnas förmåga att själva ta ansvar för sina barns skolgång”.⁶¹⁹

Till en början föreföll åtgärderna ge effekt. Närvaron ökade markant under höstterminen 1966. Men av olika skäl sjönk närvarofrekvensen därefter dramatiskt, vilket ledde till att man var tvungen att omformulera forskningsprojektets målsättning. En starkt bidragande orsak till detta var också att man nu tyckte sig inse att ökad skolnärvaro inte per se innebar några garantier för att barnen kunde tillägna sig undervisningen. Vidare noterades att samvaron med andra kamrater inte var ensidigt positiv ur de romska barnens perspektiv. Med en ny bedömning av projektets möjligheter att fortskrida följde också en kritik mot skolmyndigheter i Stockholm från forskningsprojektet. En uppfattning som framfördes från pedagogiska institutionen var nämligen att många romska barn var felplacerade i olika former av särundervisning, vilket forskargruppen inte hade någon möjlighet att påverka:

”[B]arnen var exempelvis i mycket större omfattning än som kan tänkas motiverat av möjliga begåvningsinsufficienser placerade i hjälpklass, skolmognadsklasser, läsklasser etc. I de fall, då zigenar-

---

informell rapport till Stockholms skoldirektion den 14/4 1966, zigenarsektionen, F 3b, vol. 3, SSA.

⁶¹⁸ ”PM En undersökning rörande möjligheterna att underlätta de skolpliktiga zigenarbarnens skolgång i Stockholm”, s. 1, informell rapport till Stockholms skoldirektion, den 14/4 1966, zigenarsektionen, F 3b, vol. 3, SSA.

⁶¹⁹ ”PM ”Zigenarundersökningen” – preliminär och summarisk sammanfattning av forskningsprojektets utveckling fram till och med ht 1966”, s. 2, den 25/1 1967, zigenarsektionen, F 3b, vol. 3, SSA.

barnen var placerade i normalklass, gällde dessutom att de ofta på grund av sin tidigare otillräckliga skolgång hade måst placeras på ett klasstadium, som låg flera (ibland upp till 5 år) under den klassnivå som zigenarbarnens levnadsålder skulle ha motiverat. För samtliga dessa fall gäller att umgänget med skolkamraterna var reducerat eller inadekvat, ibland förödmjukande och undantagslöst impulsfattigt och föga berikande. Undervisningsmetodikerna som beror på klassmajoritetens beskaffenhet kan heller inte antas ha varit särskilt väl anpassat till zigenarbarnens behov”.⁶²⁰

En omformulering av projektets syfte ledde till att ”familjebehandlingen” kompletterades med en ambulerande skolklinik, vars huvudsyfte var att genom en ”radikal skoladministrativ omplacering och en därav betingad intensifierad insats från skolmyndigheternas sida förändra miljöbetingelserna i skolan [understrykning i original].⁶²¹

Klinikundervisningen innebar att eleverna kom att omplaceras efter ålder och begåvning, därefter utarbetades en studieplan utifrån barnens behov som innebar anpassad individuell undervisning under vissa tider i veckan, medan övrig tid spenderades i vanlig klass. Kliniklärarna förde noggrann journal över barnens framsteg och lärarkollektivet ingick i seminarieövningar och diskussionsgrupper för att utveckla arbetet. Kursändringen kom också att leda till ambitionen om ett intensifierat arbete för att förändra romers ”totalsituation”.⁶²²

6.9.1.3 Fostran till föräldraskap

Den tredje fasen i projektet benämndes som ”fostran till föräldraskap” och den gick ut på att förändra romers inställning till skolan så att närvaron och utbytet av undervisningen kom i

⁶²⁰ PM ”Zigenarundersökningen” – preliminär och summarisk sammanfattning av forskningsprojektets utveckling fram till och med ht 1966, s. 4, den 25/1 1967, zigenarsektionen, F 3b, vol. 3, SSA.

⁶²¹ PM ”Zigenarundersökningen” – preliminär och summarisk sammanfattning av forskningsprojektets utveckling fram till och med ht 1966, s. 4, den 25/1 1967, zigenarsektionen, F 3b, vol. 3, SSA.

⁶²² Se mer i kapitel Romers tillgång till arbete.

paritet med den övriga befolkningen. Fasen baserades på antagandet att romer som grupp var knutna till en historisk verklighet som omöjliggjorde deras förmåga att orientera sig i omvärlden, anpassa sig till omgivningens förväntningar och förbereda sig inför framtiden. Romer ansågs fångade i en föreställningsvärld som hörde till det förflutna. De hastiga yttre förändringarna av romers livssituation i form av förändrade försörjningsmöjligheter, aktiv socialpolitik och bättre bostäder hade inte åtföljts av en ”inre förändring”. Det medförde att romer inte var kapabla att dra nytta av de nya möjligheter som samhället erbjöd.⁶²³

Forskargruppen vid Stockholms universitet kom tillsammans med sociala myndigheter i Stockholm till slutsatsen att arbetet framöver skulle inrikta sig på att bryta vad som uppfattades som ett negativt socialiseringsmönster:

”De numera inadekvata [levnads]mönster som därigenom har bevarats utgör ett av de mer svårforcerade hindren för den upp-
växande generationens socialisation och fostran till medlemmar i det
samhälle som väntar dem som vuxna”.⁶²⁴

En uppgift för forskargruppen var att uppmärksamma förskolebarnens situation. Barnens liv före skolåldern menades utmärkas av få kontakter med omvärlden utanför den trängre familjekretsen. Lekarna och sysselsättningen ansågs inte tillräckligt konstruktiva och föga personlighetsutvecklande, vilket

⁶²³ Arne Trankell & Ingrid Trankell Effekter av konserverande handlingsnormer och föreställningar om verkligheten i en minoritetsgrupps strävan till anpassning i en förändrad yttre miljö: förslag till samordnat aktionsprogram, rapport nr. 4, s. 44 ff; Gustavsson, Inga (1971), Studier i en minoritetsgrupps strävan att bevara sin kulturella autonomi s. 12–16; Montessino Parra (2002), s. 160–162; PM ”Zigenarundersökningen” – preliminär och summarisk sammanfattning av forskningsprojektets utveckling fram till och med ht 1966, s. 7, den 25/1 1967; PM Fullföljande av rehabiliteringsverksamhet bland zigenarna, Bengt Andersson, Erik Ekman och Karl-Erik Granath, odat.; PM till tjänstemän och berörda den 18/10 1968; PM synpunkter och förslag till det fortsatta rehabiliteringsarbetet för zigenarbefolkningen i Stockholm, den 11/6 1968, zigenarsektionen, F 3b, vol. 3, SSA.

⁶²⁴ PM ”Zigenarundersökningen” – preliminär och summarisk sammanfattning av forskningsprojektets utveckling fram till och med ht 1966, s. 7, den 25/1 1967, zigenarsektionen, F 3b, vol. 3, SSA.

bedömdes medverka till skolsvårigheter senare i livet. I föräldracirklar under ledning av psykologer uppmuntrades romska föräldrar att möta, vad som uppfattades vara, barnens behov och man försökte introducera lämpliga leksaker, barnböcker och annat material för att stimulera barnens utveckling och fostran. Lärare från skolklinikerna bestämdes av barnavårdsnämnden att övervaka romska familjer.⁶²⁵

6.9.2 Nya arbetsgrupper och utredningar

När forskningsprojektet formellt avslutades i slutet på 1960-talet bildades en arbetsgrupp för romska frågor i Stockholm med representanter från flera myndigheter. Arbetsgruppen övertog erfarenheter, arbetsmodeller och analyser som forskningen hade genererat, vilket bland annat berodde på att individer ur forskargruppen var aktiva och djupt involverade i frågor som rörde romer, även efter det att projektet formellt upphörde. I grunden var det emellertid också samma frågor som man även efter 1960-talets slut kom att sysselsätta sig med. Flera undersökningar gjorda i början av 1970-talet visade att romers närvaro i skolan temporärt hade förbättrats några år i mitten på 1960-talet, för att sedan sjunka till ungefär samma nivåer som perioden innan forskningsprojektet hade startat.

I början av 1970-talet visade undersökningar att en stor andel romska elever var placerade i hjälpklasser och skolkliniker.⁶²⁶ Situationen föranledde skoldirektionen i Stockholm att tillsätta en ny arbetsgrupp för utredning av undervisningssituationen för barn och vuxna. Arbetsgruppen kom med sin redogörelse 1973 (Zigun 73). Där föreslogs bildande av en central arbetsgrupp för att regelbundet gå igenom aktuella fall av skolproblem bland romska elever. Denna arbetsgrupp bildades under namnet ZEUS

⁶²⁵ PM "Fullföljande av rehabiliteringsverksamhet bland zigenarna", odat., zigenarsektionen, F 3b, vol. 3, SSA.

⁶²⁶ Ds A 1975: 8, s. 132–146; Ingrid Iverstam, Tomas Johansson & Nils Wall Socialt arbete med zigenare: erfarenheter av sociala insatser bland zigenare, rapport från sektionen för zigenarfrågor 10:2, Stockholm 1978, s. 16–19.

(zigenska elevers undervisningssituation) 1974, för att inom kort bara bli ett samordningsorgan för olika rektorsområden i Stockholm.⁶²⁷

Analysen av skolsituationen för romska elever var till stor del färgad av generella föreställningar om att den romska gruppen direkt eller indirekt orsakade problemen. Denna förklaringsmodell kom successivt att kompletteras med en insikt att samhällets krav uteslutande hade ställts utan hänsyn till den romska populationens synpunkter, önskemål och värderingar.⁶²⁸ Skolöverstyrelsen kom 1979 ut med nya anvisningar för romska barns skolgång. Anvisningarna var framtagna för att understryka och harmoniera med hemspråksreformen som hade trätt i kraft några år tidigare, vilken också omfattade romska elever. Barnen hade rätt till både hemspråksundervisning och stödundervisning i svenska om de så önskade. Föräldrarna hade rätt att bestämma vilket hemspråk som var lämpligt. Anvisningarna gav dock fortsatt möjlighet att genom olika former av särskilda romska undervisningsgrupper kompensera låg skolnärvaro och sämre skolfärdigheter jämfört med majoritetsbefolkningen. Syftet med särundervisning var att tillhandahålla grundkunskaper i svenska och matematik och möjliggöra inplacering i vanliga klasser. Skolöverstyrelsen betonade också att den romska kulturen, dess seder och bruk, på många punkter skiljde sig från majoritetsbefolkningens, vilket antogs kunna leda till missförstånd kring de mål som skolan arbetade för. Missförstånden kunde försvåras på grund av föräldrarnas bristande utbildningserfarenheter och skolpersonalens bristande kännedom om romsk kultur, konstaterade man. Därför var det viktigt, menade Skolöverstyrelsen, att skolpersonalen informerade föräldrarna om deras rättigheter att i olika avseenden delta i utformningen av skolan och dess verksamhet.⁶²⁹

---

⁶²⁷ Svar på skrivelse, ärende nr. KEJ 58/83, den 29/4 1983, sektionen för zigenarfrågor, Stockholms Socialförvaltning, zigenarsektionen, F 5b, vol. 3, SSA.

⁶²⁸ Ds A 1975:8, s. 146.

⁶²⁹ SÖ-SF 1979: 231 Anvisningar för zigenska barns skolgång.

Dessa anvisningar visade sig vara svåra att efterleva. Nordiska zigenarrådet påpekade under en konferens om romska frågor 1979 att romska elever segregerades genom en omsorgsfull och medveten särplacering i klasser där undervisningsstandarden inte levde upp till de krav som samhället ställde på skolan i övrigt. Exempelvis lät skolpersonalen romska barn gå i finskspråkiga undervisningsgrupper, trots att de inte behärskade det finska språket. Zigenarrådet ifrågasatte också varför man inte drog nytta av barnens kulturella bakgrund för att stimulera dem i skolarbetet. Zigenarrådet ansåg att kulturell infärgning i lärostoffet både skulle engagera föräldrarna och motivera eleverna.⁶³⁰

Hemspråksreformen föranledde Skolöverstyrelsen att i slutet av 1970-talet starta ett projekt för att ta fram läromedel på romanés. När detta utvärderades 1981/82 så fanns det bara ett sådant läromedel och det kunde bara användas av två romska grupper. Utvärderingen påvisade inte bara brister i tillgång på läromedel på hemspråket utan också att det fanns få hemspråkslärare i romanés. Utvärderingen lyckades bara identifiera sex sådana hemspråkslärare i hela landet. Dessutom tyckte man sig kunna ifrågasätta deras undervisningskompetens.⁶³¹ I en kartläggning som gjordes några år senare av Skolöverstyrelsen försökte man på nytt beräkna hur många romska barn som fick hemspråksundervisning samt kartlägga antalet presumtiva hemspråkslärare. Kartläggningen bekräftade att andelen hemspråksundervisning i romanés i större utsträckning leddes av obehöriga hemspråkslärare (knappt 90 procent av undervisningstiden) jämfört med undervisning i andra hemspråk. Läromedelsbristen ansågs inte lika skriande som tidigare eftersom två barnböcker på romanés kom ut 1982, båda över-

---

⁶³⁰ PM Nordiska zigenarrådets syn på zigenarbarnens undervisning i Sverige, presenterat av Aleka Stobin på samarbetskonferens i zigenarfrågor den 22–23/11 1979, Aleka Stobins arkiv 4 b, vol. 1, RA.

⁶³¹ I vilken utsträckning undervisas zigeniska barn på sitt hemspråk?: Aleka Stobin på uppdrag åt Skolöverstyrelsen den 14/5 1982, s. 2–3, zigenarsektionen, F 5b, vol. 3, SSA.

sättningar av välkända svenska barnböcker, Alfons Åberg och Emil i Lönneberga.⁶³²

I ett PM författat av Skolöverstyrelsen 1988 saknas inte analyser över orsaker till romers skolsituation, inte heller förslag till övergripande åtgärder. När det gäller orsakerna till skolsituationen behandlas bland annat skolans bristfälliga metodik med avsaknad av adekvata läromedel, bristfällig lärarfortbildning, bristfälliga undervisningslokaler och så vidare. Lösningförslagen, som sägs grundas på mångårig erfarenhet av kartläggning, utredning och diskussion, berör därför hemspråkslärarundervisning, fortbildning för lärare med romska elever, informationsmaterial om romer och romsk kultur till skolpersonal och landets elever och utveckling av romska läromedel där romska pedagoger är med i framställningen för att garantera att läromedlen kommer att fylla den identitetsskapande funktion som de avser fylla. De konkreta föreslagna åtgärderna för verksamhetsåret 1988/89 förefaller dock inte motsvara nedlagt utredningsarbete. Det som myndigheten åtar sig att göra under läsåret var att anordna en konferens, ett arbetsseminarium och en uppföljning av effekterna av en ny beräkningsgrund för statsbidrag.⁶³³

6.10 Avslutande kommentarer

Gemensamt för många av de personer som har intervjuats är att de vittnar om att de upplever att de har utsatts för en särbehandling, som har påverkat deras totala livssituation. Den kronologiska genomgången av uppfattningar och åtgärder om romska barns skolgång kan sägas bekräfta deras erfarenheter. I det följande skildras några utmärkande drag som har påverkat romska barns tillgång till utbildning under 1900-talet.

---

⁶³² Kartläggning av hemspråkslärares i romaner, Skolöverstyrelsen den 1/8 1983 (nr. 3049–82: 1365), zigenarsektionen, F 5b, vol. 3, SSA.

⁶³³ PM ”Zigenska elever i ungdomsskolan”, Skolöverstyrelsen den 8/10 1988, Zigenarsektionen, F 5 b, volym 3, Stockholms stads arkiv.

I många av de landsomfattande undersökningar om romer som genomfördes i början av 1900-talet framställdes iakttagelser om barnens fostran och utbildning. Flera framhöll att barnens utbildning var eftersatt. Barnens fostran och utbildning kunde man komma till rätta med om man skiljde barnen från föräldrarna. Inrättandet av romska undervisnings- och fostransinternat där barnen skiljdes från sina föräldrar och sin kultur föreslogs i syfte att barnen skulle få en sammanhängande skolgång.

Under första hälften av 1900-talet utestängdes många romska barn från skolan. Romska barn var inte välkomna. Skolöverstyrelsen gav uppdrag åt en frivillig kyrklig organisation, Stiftelsen svensk zigenarmission, att ordna undervisning åt barnen. Barnen fick undervisning av zigenarmissionen, den så kallade ambulera "zigenarskolan". Romska barn undervisades för sig och den genomfördes på försök. Utmärkande för perioden är också att romska barn som gick i skolan utsattes för en selektion. Selektionen bedömdes vara möjlig genom mätning av elevernas förmågor och som framgår avskildes barn från normalklass utifrån negativa föreställningar om deras tillhörighet.

Andra hälften av 1900-talet kännetecknas av en idé om en formell integrering av romer i enhetsskolan. Romer fick formellt tillträde till obligatorisk utbildning. Däremot påverkades många romska barns möjligheter att tillgodogöra sig en likvärdig utbildning av det förhållandet att många barn placerades i klasser som låg utanför normalklassundervisning.

De omfattande forskningsprojekt som syftade till att stödja romers tillgång till utbildning kom i många avseenden att uppehålla sig vid frågor som rörde närvaro och tillträde till utbildning framför likvärdiga möjligheter att tillgodogöra sig en utbildning. Här tydliggjordes ett tankemönster som kan sägas vara framträdande för frågor som rör romska barns tillgång till utbildning. Ojämlig tillgång till utbildning påverkades av föreställningar om romers olikhet och krav på likvärdighet villkorades av krav på likhet. Det är mot bakgrund av denna tankefigur som omfattande insatser gjordes för att "rehabilitera" den romska

gruppen och för att förändra familjers föreställningsvärld. Det är slående hur 1960- 1970- och 1980-talets utvärderingar, kartläggningar, konferenser och undersökningar kommunicerar med varandra. Ena årets iakttagelser följs upp, utforskas och bekräftas något år senare, utan att egentligen bidra till en förändring. Som en röd tråd genom 1900-talets åtgärder beträffande romers utbildning löper uppfattningen att hindren till en likvärdig utbildning har begränsats av romer själva. Skolrelaterade problem har inte ansetts möjliga att åtgärda, utan insatser som också har syftat till att romer ska förändras.

7 Romers tillgång till arbete

7.1 Inledning

Sverige har under 1900-talet genomgått reformer på en rad samhällsområden. Arbetsmarknaden har förändrats avsevärt vad gäller den arbetande befolkningens demografi, utbildning och geografi, vilket har påverkat vilka som arbetar, hur de arbetar, var de arbetar och vad de arbetar med. Sådana förändringar har stor betydelse inte bara för arbetsmarknaden utan även för samhällsutvecklingen i stort. Att inte få tillgång till arbetslivet, innebär att också bli utestängd från konsumtionsmöjligheter, trygghet och valmöjligheter. Det innebär också att berövas ett sammanhang, delaktighet i hur samhället ska utformas, berättigande till resurser och förutsättningar till egenmakt.

I detta kapitel beskrivs vilka normer och regleringar som har påverkat romers möjligheter att få tillgång till arbetet. Avsikten är inte att redovisa antalet romer som har varit innanför eller utanför arbetsmarknaden. Avsikten är i stället att belysa föreställningar som har funnits om romer och vilka politiska åtgärder som myndigheter har vidtagit mot bakgrund av det man ansåg sig veta.

Kapitlet inleds med en genomgång av några av de regleringar som under första hälften av 1900-talet har påverkat romers möjligheter att försörja sig samt ger några exempel på hur de tillämpades. Det följs av en beskrivning av Zigenarutredningens förslag på åtgärder i mitten av 1950-talet. Politiken kom att ta en ny riktning, vilket innebar att den tidigare periodens normer och

regleringar ersattes med reforminriktade åtgärder. Framställningen synliggör insatser med vuxenutbildning och yrkesutbildning i Stockholm, vilket i många avseenden kom att dominera myndigheters åtgärder för att få romer till den reguljära arbetsmarknaden. En genomgång av nationella arkivdatabasen synliggör att många av de åtgärder som var utmärkande för Stockholm inte var unika, utan att sådana genomfördes även på andra håll i landet.⁶³⁴

7.2 Lagstiftning som påverkat romers möjligheter att försörja sig 1900–1960

Lösdriverilagstiftningen är en av de lagar som har påverkat romers möjligheter att försörja sig och den har en lång förhistoria. Den härrörde från en reglering av samhällets lägre skikt i det förindustriella Sverige och föreskrev en förpliktelse att ta anställning.⁶³⁵ Att vara arbetslös⁶³⁶ var ett underlåtenhetsbrott. Den som var arbetslös ansågs ha undandragit sig arbete. Lagstiftningen beaktade inte omständigheterna till arbetslösheten eller om den arbetslöse hade försökt få anställning eller misslyckats. Den som var arbetslös riskerade att dömas till arbete vid fästning eller arbete som det allmänna ombesörjde.

Av 1885 års lösdriverilagstiftning framgår att man ansåg att lättja, vanartigt uppförande och tiggeri fostrade brottsliga böjelser vilket rubbade rättsordningen. Personer som ”stryker omkring” i landet utan lovlig avsikt och utan utvägar för att kunna försörja sig hotade allmänhetens säkerhet. Det innebar att

⁶³⁴ Vuxenundervisning av romer och Skolöverstyrelsens kurs ”anpassning och träning” genomfördes på flera AMU-centraler i landet, bland annat i Malmö. AMU-centrets i Malmö arkiv, E2, Volym 4, Landsarkivet i Lund; AMU-centrets i Norrköpings arkiv, B3, Volym 32, Landsarkivet i Vadstena; Se även Departementsskrivelse Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige. Redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder av Expertgruppen för vissa zigenarfrågor, sid 55 ff.

⁶³⁵ Nilsson, Roddy (2003), Kontroll, makt och omsorg: sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940, sid 125f, 219f.

⁶³⁶ Enligt den dåtida terminologin användes ordet försvarslös, det vill säga att inte ha laga försvar. Begreppet arbetslös hör egentligen till uppkomsten av en arbetsmarknad.

man fäste uppmärksamhet på stationära lösdrivare som både genom sin karaktär och utseende gav stöd åt misstankar om brottsliga avsikter.⁶³⁷ Man gav också uttryck för uppfattningen att vissa individer mer eller mindre genom födseln var predestinerade till att bli lösdrivare.⁶³⁸

Lagen hade en otydlig gränsdragning mellan arbetssökande och de som inte ansågs söka arbete på ärlig väg.⁶³⁹ Gränsdragningsproblematiken var också en fråga som togs upp i Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande om förslag till ändring av 1885 års lösdriverilagstiftning. I betänkandet framgår att det var naturligt att människor i kristider sökte sig utanför hemorten för att finna arbete. Dessa skulle inte omhändertas som landstrykare. Genom en allsidig bedömning skulle myndigheterna sälla mellan ”äkta” arbetssökande och övriga. I bedömningen skulle man beakta det allmänna levernet, yrke, kropps-konstitution, arbetsmöjligheter med mera. Undantag för personer som livnärde sig på en mindre handelsverksamhet medgavs inte. Om myndigheterna fann att verksamheten gav mindre avkastning än vad som behövdes för livsuppehållet, kunde de döma vederbörande för lösdriveri.⁶⁴⁰ Påträffades en eller flera okända arbetslösa personer på en ort kunde de anhållas enligt lösdriverilagen. Ordningsstadgor i städer och på landsbygden föreskrev i regel allmänheten en anmälningsplikt för främmande individer som uppehöll sig i lokalsamhället.⁶⁴¹ Misstänkta kunde därefter anhållas och förhöras av polisen. De förhörda väntades ge uppgifter om hemort, mantalsskrivningsort och deras förhållande sedan de lämnat föräldrahemmet, vilket i regel skedde strax efter konfirmationen. Fann polisen personen skyldig till lösdriveri kunde denne varnas. Uppkom det misstanke om att

⁶³⁷ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 43f. Man skiljde mellan två sorters lösdrivare: sådana som ”stryker omkring från ort till annan” och sådana som utan att vara ”landsstrykare” för ett levnadssätt som hotar allmän säkerhet, ordning och sedlighet, se särskilt SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 48.

⁶³⁸ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 44.

⁶³⁹ Jakobsson, Svante (1984) På kant med samhället: om ”löst folks” tillvaro på 1880-talet, sid 146–150; SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling.

⁶⁴⁰ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 82–83.

⁶⁴¹ SOU 1944:48, Betänkande med förslag till allmän ordningsstadga, sid 73.

den anhållne undandrog information för polisen kunde vederbörande häktas. Hade personen ifråga blivit varnad tidigare kunde personen bli häktad och dömd till straffarbete.⁶⁴²

Utifrån ett förhørsprotokoll ges ett exempel på hur lösdriverilagstiftningen kunde tillämpas i början av seklet. I juli 1913 kom ett sällskap om åtta personer till Mariefred. De var fem vuxna och tre barn. Kvinnorna var i 20-årsåldern, den ene mannen bara 17, den andre 22 och den tredje 29 år. De flesta hade lämnat sina föräldrahem i 15-årsåldern. En av kvinnornas far hade dött när hon var 8 år och hon hade utackorderats till en folkskollärare i hembygden. Samtliga i sällskapet hade gått i skola och var läs- och skrivkunniga. Alla utom en var dessutom konfirmerade. Männen hade under några år gått som lärlingar åt bleck- och kopparslagare och kvinnorna hade under kortare perioder arbetat som tjänsteflickor. Kvinnorna var ogifta, men uppgav i förhör med polisen i Mariestad att de var trolovade med männen.

I samma förhör uppgavs det att sällskapet hade en liten försäljningsverksamhet som de försörjde sig på. De sålde lerkärl och hade ett litet varulager med sig, samt handlade med lump. De hade också verktyg och diverse tillbehör för förtenning av kopparkärl som de, då tillfälle uppstod, kunde använda för att förtenna bruksföremål åt lokalbefolkningen. I förhørsprotokollen omnämns bröderna vara av ”s.k. tattarsläkt”.⁶⁴³ Strax efter ankomsten till Mariefred blev samtliga i sällskapet anhållna och förhörda. Flera personer i Mariestad hade lämnat klagomål över sällskapets ”pockande, ohyfsade och otillbörliga uppträdande under de dagar de hade vistats på orten”.⁶⁴⁴ Under förhöret framkom nämligen att kvinnorna, tillsammans med de tre minderåriga barnen, hade uppsökt en predikants bostad och frågat denne efter mat och kläder. Predikanten hade sedan gått

⁶⁴² SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 29 f.

⁶⁴³ Citat från Stadsfiskalen i Mariefreds förhørsprotokoll den 18/7 1913 nr. 26, D XXIII, Uppsala Landsarkiv (ULA). Övriga uppgifter från Stadsfiskalen i Mariefreds förhørsprotokoll den 11/7 1913 nr. 21–24, D XXIII, Uppsala Landsarkiv.

⁶⁴⁴ Stadsfiskalen i Mariefreds förhørsprotokoll den 11/7 1913 nr. 24, D XXIII, Uppsala Landsarkiv.

till polisen. En mansperson i sällskapet hade väckt förargelse genom att ha tjoat på stadens gator.⁶⁴⁵ Dessa anklagelser förnekades av de anhållna.

Av polisprotokollen framgår däremot att de åtta personerna medgav att ingen i sällskapet hade fast arbete och att de hade sökt förtjäna sitt uppehälle genom att resa runt på landsbygden, där de livnär sig på handel, försäljning och att erbjuda enklare tjänster. De åtta personerna medgav också att de inte hade någon fast bostad, utan under en längre tid hade bott i lador, ladugårdar och uthus. De saknade också medel för sitt uppehälle, trots att de hade en mindre försäljningsverksamhet. Polisen i Mariestad konstaterade:

”Att sällskapet, som består af 8 personer, icke kan lifnära sig på den förtjänst, som uppstår vid försäljning af lerkärl, torde framgå af det förhållandet, att det medförda varulagret har ett värde ej öfverstigande 30 kronor. Det torde under sådana förhållanden vara landsbefolkningen som är nödsakat att besörja till detta följes lifsuppehälle.”⁶⁴⁶

Den äldre brodern fick tre månaders straffarbete, då han konstaterades vara straffad tidigare för lösdriveri. Övriga i sällskapet varnades för lösdriveri och fick därefter lämna Mariefreds kommun.⁶⁴⁷

En uttolkning av lösdrivarlagen är att lösdrivaren var ”en restkategori [...] som blev kvar när värdigt fattiga och arbetslösa hade fördelats på med tiden allt mer generella socialförsäkrings-system, när fängelserna tagit sig an de brottslingar som begått bevisbara brott och när alkoholistanstaltern hade låst in sitt klientel.”⁶⁴⁸ Som framgår beskrevs lösdrivaren i termer av vad

⁶⁴⁵ Stadsfiskalen i Mariefreds förhörprotokoll den 11/7 1913 nr. 22, D XXIII, Uppsala Landsarkiv.

⁶⁴⁶ Stadsfiskalen i Mariefreds förhörprotokoll den 11/7 1913 nr. 21, D XXIII, Uppsala Landsarkiv.

⁶⁴⁷ Uppgifterna om det rättsliga efterspelet har noterats i polisprotokollet av Kungliga befallningshavaren med blyerts i förhörprotokollet, se stadsfiskalen i Mariefreds förhörprotokoll den 11/7 1913 nr. 21, D XXIII, Uppsala Landsarkiv.

⁶⁴⁸ Edman, Johan (2008) ”Lösdrivarlagen och den samhällsfarliga lättjan” i Villkorandets politik: fattigdomens premisser och samhällets åtgärder – då och nu, sid 135.

han eller hon inte var. Det var något svårbestämbart och som inte nödvändigtvis hade att göra med vad personen gjort, utan vad han eller hon inte hade gjort.

Mot bakgrund av ovanstående är det därför föga överraskande att det i förslag till lagens omarbetning nämndes undergrupper som i sin tur var svåra att få en entydig definition på. Det rörde sig om luffare, kopplerskor, ”tattare” och ”zigenare”. Som redan konstaterats, ägnade Fattigvårdslagsstiftningskommittén stort utrymme åt ”tattare” och ”zigenare” i förslag till en ny lösdriverilagstiftning. I förslaget fanns bland annat en statistisk undersökning som redogjorde för antalet lösdrivare 1905–1907. I den redogörelsen noterades att 108 ”tattare” varav 30 hade medföljande minderåriga barn, hade varnats för lösdriveri.⁶⁴⁹ Bland lösdrivarna i allmänhet var detta ingen stor andel, utan utgjorde drygt en promille av hela antalet individer som hade blivit varnade för lösdriveri. Men i förhållande till storleken på gruppen ”tattare eller zigenare” var det inte en ringa andel, eftersom folkräkningen 1910 hade noterat 488 kyrkskrivna sådana.⁶⁵⁰

Dessa uppgifter måste givetvis hanteras med stor försiktighet. Som redan framhållits var det myndigheters, kyrkoherdars och polisers kategoriseringar av vad som ansågs vara en urskiljbar folkgrupp. Denna kategorisering byggde sällan på de kategoriserades egna uppfattningar och definitioner, utan baserades på hävd i lokalsamhället och fördomar. Intressant i sammanhanget är dock att en stor andel av de personer som hade kategoriserats som ”tattare eller zigenare” i kyrkbokföringen också under samma kategorisering kan noteras i polisens förhörsmaterial för lösdriveri.

Det finns uppgifter som tyder på att många romer anhölls och varnades för lösdriveri under 1900-talets första decennier. Här hade omständigheten att vederbörande kategoriserats som ”tattare” eller ”zigenare” betydelse. För polisen som var tvungen

---

⁶⁴⁹ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 285.

⁶⁵⁰ Folkräkningen 1910: IV befolkningens fördelning efter hushåll, trosbekännelse, födelseort m.m., sid 32.

att bevisa att den anhållne inte försörjde sig ärligen samt uppförde sig på ett sätt som störde allmän ordning och säkerhet, så kom kategoriseringen att undanröja eventuella tvivel om att personen förde ett dåligt levnadssätt, var osedlig och inte försökte ärligen försörja sig. Sådana negativa omdömen ingick i själva föreställningen om romer. Fördomar mot romer användes i bevisföringen, vilket många gånger kanske inte hade varit nödvändigt för att få personen varnad för lösdriveri, men som blev en försvårande omständighet för den anhållne. Med andra ord underlättade en utpekad romsk tillhörighet polisens ingripanden. I det följande ges, utifrån ett förhörsprotokoll, ytterligare ett exempel på ett agerande som drabbade romer.

En kvinna och en man reste tillsammans med sina barn från Västerås till Örebro för att handla varor till sin tivoliverksamhet. När de kom till Örebro på eftermiddagen den 11 oktober 1922 blev de nekade logi i staden. De tog sig därför till utkanten av Örebro, där ett annat romskt sällskap hade fått tillstånd av markägaren att bo. Dagen efter makarnas ankomst till Örebro gjorde polisen en razzia i lägret. Samtliga personer om 28 vuxna individer och 67 barn anhölls för lösdriveri av polisen och transporterades till förhör i Örebro. Utöver de 28 personerna i det större sällskapet blev också makarna anhållna. Polisen varnade samtliga personer i det större sällskapet som hade uppehållit sig utanför Örebro för lösdriveri. De uppmanades att lämna kommunen, eftersom de saknade fast bostad och inte kunde styrka att de hade medel för sitt uppehälle.⁶⁵¹ Med makarna var förhållandet emellertid ett annat. Mannen framförde att han hade en icke oansenlig tivolirörelse som vid tillfället fanns i Västerås och att han hade tillstånd från magistraten i Västerås att bedriva sin verksamhet där. Han lät bestrida polismyndigheten i Örebros varning för lösdriveri genom en advokat. Han menade att han var kyrkskriven i Västerås sedan 1909 och

---

⁶⁵¹ Under förhören framkom det att alla romer var svenska medborgare och var kyrkskrivna i någon församling i Sverige. Ingen var läs- eller skrivkunnig och ingen hade konfirmerats. Landsfiskalen i Örebros lösdriverirapport den 12/10 1922, Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 6 1921–1925, Uppsala Landsarkiv.

bestred att han ”strök omkring från ort till annan”. Han menade i stället att, han planenligt reste till olika städer med sin verksamhet.⁶⁵² Landshövdingen gjorde en undersökning om det låg någon sanning i det framförda.

Undersökningen visade att makarna var kyrkskrivna i Västerås och uppförda i församlingsboken såsom makar. Polisen i Västerås kunde styrka att makarna vid flera tillfällen hade fått magistratens tillstånd att i tält ordna varietéföreställningar. Polisen i Västerås framförde dessutom att det romska sällskapet hade skött sig ”till belåtenhet”.⁶⁵³ Magistraten i Lidköping, som också hade beviljat tillstånd åt makarnas verksamhet, hade inte heller någon anmärkning mot dem.⁶⁵⁴

Polisen i Örebro nöjde sig inte med undersökningens resultat utan tillgrip olika argumentationslinjer för att påvisa makarnas skuld till lösdriveri. För det första ansåg man att mannen inte kunde styrka att han ägde verksamheten i fråga. För det andra ansåg man det orimligt att:

”kringstrykande zigenarband skulle vara säkerställda för att bli behandlade enligt lösdriverilagstiftningen därigenom, att de å annan ort än den, där deras uppträdande föranleder ingripande från polismyndighetens sida, till äventyrs tillhandahåller allmänheten ett så tvivelaktigt geschäft, som tivolirörelse i verkligheten utgör”.⁶⁵⁵

Med detta menade polismyndigheten i Örebro att tillståndet att bedriva verksamhet i Västerås inte gav dem anledning att resa till Örebro, i synnerhet inte då de blev omhändertagna av polisen. Dessutom fanns en misstanke om att makarna inte alls hade rest till Örebro i affärssyfte, utan för att ansluta sig till det sällskap

⁶⁵² Brev från Bessik Taikon till konungen befallningshavare i Örebro län den 18/10 1922, Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 6 1921–1925, Uppsala Landsarkiv.

⁶⁵³ Polisrapport från Västerås stad till Magistraten i Västerås den 13/11 1922, Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 6 1921–1925, Uppsala Landsarkiv.

⁶⁵⁴ Yttrande från landsfiskalen i Örebro län till konungen befallningshavare i Örebro län den 27/12 1922, s. 1 Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 6 1921–1925, Uppsala Landsarkiv.

⁶⁵⁵ Yttrande från landsfiskalen i Örebro län till konungen befallningshavare i Örebro län den 27/12 1922, s. 4, Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 6 1921–1925, Uppsala Landsarkiv.

som redan fanns där. Polisen i Västerås menade att visserligen hade sällskapet ”iakttagit anständigt uppförande” i staden, men västeråsborna ansåg att romer i allmänhet var ”en plåga”, när de kom på besök.⁶⁵⁶ Att makarna inte hade ett stadigvarande boende i Västerås, kom också att användas mot dem. Polisen i Örebro konstaterade mot bakgrund av dessa omständigheter, att makarna inte hade ägt medel för sitt uppehälle, saknade fast bostad, inte genom arbete ärligen kunde försörja sig samt att de förde ett levnadssätt som medförde fara för allmän ordning, säkerhet och sedlighet.⁶⁵⁷

Liknande förhållningssätt har även påträffats i förhørsprotokoll som noterats av stadsfiskalen i Askersund och landsfiskalen i Fjugesta i Örebro län. I samma län har under perioden 1900–1937 sammanlagt 48 förhørsprotokoll påträffats vari den anhöllne omnämns som rom.

Ett förhørsprotokoll från augusti 1926 synliggör vilka omständigheter som polisen ansåg vara viktiga att framföra i ett ärende som rörde lösdriveri. Av protokollet framgår att personen ifråga erkände att han försörjde sig genom att bedriva handel på marknader, att han hade varit berusad och han hade gjort visst motstånd när polisen omhändertog honom.⁶⁵⁸ Dessutom noterade polisen följande förhållanden:

”Under marknader och vissa torsdagar ha hit till staden samlats en del s.k. tattare, som dels bedriva byteshandel med hästar och dels till avsalu kringföra diverse kram. Vid byteshandeln förfara de i regel bedrägligt, dels genom att dölja hos djuren förefintliga kroniska fel. Dels genom att fara med osanna uppgifter om djurens ålder och dels genom att med list, pockande och hot påverka enfaldiga djurägare,

⁶⁵⁶ Yttrande från landsfiskalen i Örebro län till konungen befallningshavare i Örebro län den 27/12 1922, s. 3, Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 6 1921–1925, Uppsala Landsarkiv.

⁶⁵⁷ Yttrande från landsfiskalen i Örebro län till konungen befallningshavare i Örebro län den 27/12 1922, s. 3, Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 6 1921–1925, Uppsala Landsarkiv.

⁶⁵⁸ Förhørsprotokoll angående lösdriveri av stadsfiskalen i Askersund den 26/8 1926, nr. 13, Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 7 1926–1930, ULA; Resolution, Kungl. Maj:ts befallningshavande i Örebro län, den 10/9 1926, lösdriveri d. 27, Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 7 1926–1930, Uppsala Landsarkiv.

som å marknadsplatsen eller annorstädes komma i beröring med dem. Under färd mellan marknadsplatserna vanvårda och miss-handla de djuren, som på landsbygden utfodras på annans bekostnad, under det att de själva tilltvinga sig mat och nattlogi. Ej så sällan föröva de våld emot personer eller egendom samt vålla andra olägenheter. I regel missbruka de rusdrycker och i rusligt tillstånd äro de vådliga för allmän säkerhet och ordning, därom inträffar händelser, såsom våld och stölder m.fl. begångna brott nogsamt bära vittne. Mera sällsam ägna de sig åt ordnat arbete och ej respektera de gällande lagar eller efterkomma polismyndighetens erinran härom. Deras avkomma, som i oroväckande grad ökas, fostras i samma anda, strävan om att utveckla sina nedärvda anlag i enahanda riktningen”.⁶⁵⁹

De ovan redovisade förhållanden visar att lösdrivarlagen och polisens ageranden påverkade romers möjligheter till försörjning. De för lösdriveri varnade romska individerna försörjde sig på olika sätt. En genomgång av förhållanden synliggör att romer försörjde sig genom arbete som drängar, pigor och arbetare vid bruk och byggnadsarbeten.⁶⁶⁰ Några ägde fastigheter och någon en ansenlig jordbruksfastighet.⁶⁶¹ Till övervägande del livnärde många sig på hantverk och försäljning och flera hade gått som lärlingar hos smed eller plåtslagare.

7.3 Gårdfarihandel och annan näringsverksamhet

Romers tillgång till arbete vid seklets början bör också förstås mot bakgrund av att Sverige har en lång tradition av gårdfarihandel. Trots att gårdfarihandeln principiellt var förbjuden under långa perioder, så köpte landsbygdsbefolkningen många av sina

⁶⁵⁹ Förhållanden angående lösdriveri av stadsfiskalen i Askersund den 26/8 1926, nr. 13, Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 7 1926–1930, Uppsala Landsarkiv.

⁶⁶⁰ Stadsfiskalen i Mariestads förhållanden den 11/7 1913 nr. 24, D XXIII, Uppsala Landsarkiv; Stadsfiskalen i Mariestads förhållanden den 11/7 1913 nr. 26, D XXIII, Uppsala Landsarkiv; Stadsfiskalen i Mariestads förhållanden den 12/3 1927 nr. 75, D XXIII Uppsala Landsarkiv; Landsfiskalen i Fjugesta förhållanden den 2 – 3/8 1923, Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 6 1926–1930, Uppsala Landsarkiv.

⁶⁶¹ Landsfiskalen i Fjugesta förhållanden den 2–3/8 1923, Landskansliet i Örebro län, XXIII, volym 6 1926–1930, Uppsala Landsarkiv.

varor av resande handelsmän. Successivt kom detta förbud att avvecklas som ett led i en allt mer tilltagande liberalisering och omdaning av det tidigare skråsamhället.⁶⁶²

Den näringsfrihetslagstiftning som infördes 1864, tog bort många av de hinder som tidigare hade reglerat gårdfarihandel. Den utgick ifrån tidens liberalekonomiska tänkande som menade att det stod var och en fritt att försörja sig genom handel. Men helt fri kom inte handeln att bli, eftersom det samtidigt infördes vissa krav på den person som bedrev handel. Med kraven följde en anmälningsplikt till länsstyrelsen, vilken fungerade som en kontroll för att tillvarata skatteintressen.

Under 1800-talets sista årtionden framfördes flera förslag för att ytterligare begränsa gårdfarihandelns omfattning och 1887 godkände riksdagen en skärpning av lagstiftningen som innebar att det särskilda tillståndet för gårdfarihandel skulle innehålla uppgifter och beskrivning av gårdfarihandlaren utseende. Man fordrade också att handlaren gjort sig känd för redbarhet och ordentlighet. Lagstiftningen fick till följd att antalet gårdfarihandlare minskade under 1800-talets sista årtionden.⁶⁶³

Tom Ericsson menar att många intressegrupper inom gross- och detaljhandeln förde en kampanj mot gårdfarihandeln eftersom den ansågs hota den traditionella handelns ekonomiska intressen. I argumentationen mot gårdfarihandeln användes ned-sättande beskrivningar av gårdfarihandlarna och utlänningsfientlig propaganda. Företrädare för detaljhandeln menade att gårdfarihandlarna oftast inte var svenska och därför främst tjänade utländska intressen. Den traditionella svenska handeln målades upp som ansvarsfull och pliktkännande, medan gårdfarihandlaren lockade till sig utländska "krämare" som sålde sina varor med bedrägliga metoder och som inte tog ansvar för samhällsekonomin. I början av 1910-talet förde detaljhandelns

---

⁶⁶² Ericsson, Tom (2008) "Mellan kapital och arbete" i Scandia 2008, s. 255–256; G. Rosander Gårdfarihandel i Norden, Stockholm 1980, s. 38–40.

⁶⁶³ Statistisk översikt av det svenska näringslivets utveckling 1870–1915 med särskild hänsyn till industri, handel och sjöfart. Statistiska meddelanden. Serie A, band III:1, Stockholm 1919, s. 40–41.

intresseorganisationer en kampanj mot gårdfarihandeln. Kampanjen kom att riktas mot gårdfarihandlaren som person och allmänheten uppmanades att ange handelsmän som bedrev olaga gårdfarihandel. Intresseorganisationerna gav till och med ersättning till angivaren om gårdfarihandlaren blev fälld för olaga handel.⁶⁶⁴ Ericsson menar att kritiken mot gårdfarihandlarna fick en hårdare ton när många judar och romer från Östeuropa kom att försörja sig genom gårdfarihandel. I argumentationen ställde man den svenska detaljhandlaren som en garant för varornas kvalitet, medan man målade upp en föreställning om att gårdfarihandlarna som främlingar, vilka sålde undermåliga varor.⁶⁶⁵

En följd av den lagstiftning för gårdfarihandel som infördes under 1800-talets sista decennier, var att tillståndssökaren som person i allt högre grad blev föremål för granskning. Redbarhet och ordentlighet blev grundläggande bedömningsgrunder. Av Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande framgår att en effekt av tillståndsprövningen var att många romer inte fick tillstånd att bedriva gårdfarihandel.⁶⁶⁶ Samtidigt framgår av polisdistriktens svar till kommittén att i flera län hade romska personer tillstånd att bedriva gårdfarihandel.⁶⁶⁷ I andra län upp-gavs romer syssla med gårdfarihandel utan att ha erforderligt tillstånd.⁶⁶⁸

Romer erfor hinder för att få tillstånd att bedriva gårdfarihandel och när de sålde varor i städer och andra tätorter. De nekades dessutom många gånger tillstånd för att bedriva verksamhet på olika platser. Så var fallet när en romsk person blev nekad tillstånd för att bedriva en tivolirörelse i Lilla Sköndal utanför Stockholm vid mitten av 1940-talet.⁶⁶⁹

---

⁶⁶⁴ Ericsson, Tom (2008), ”Mellan kapital och arbete” i Scandia 2008, sid 257–260.

⁶⁶⁵ Ericsson, Tom (2008), ”Mellan kapital och arbete” i Scandia 2008, sid 263.

⁶⁶⁶ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 83.

⁶⁶⁷ Enkät svar från Slättäng landfiskaldistrikt; Eksjö landfiskaldistrikt, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶⁶⁸ Enkät svar från Askers landfiskaldistrikt, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, RA.

⁶⁶⁹ Rapport från Stockholmspolisen 10:e vaktdistrikt den 1/3 1950, YK 506, vol.2, Riksarkivet.

En annan händelse i Filipstad, återgiven av en lärare vid den ambulerande zigenarskolan⁶⁷⁰ i början av 1950-talet skildrar vilka effekter som fördrivningen av romer kunde få för deras villkor. Ett romskt sällskap hade sökt sig till Filipstad under sommaren. En av sällskapets medlemmar insjuknade i svåra hjärt- och njurbesvär. På sjukhuset i Filipstad nekades den sjuka personen vård. Hon hänvisades till vila i lägret som saknade sanitära faciliteter. Man hade fått tillstånd att stanna i tre dagar, men den sjukas tillstånd gjorde det riskabelt att flytta. Trots den svåra situationen krävde polisen, vars ”påtryckning var minst sagt brutal” att sällskapet måste flytta eftersom de saknade tillstånd att vistas på den plats där de befann sig.⁶⁷¹ En avresa från platsen krävde dock pengar, vilket man nästan helt saknade i lägret. De romska personerna hade emellertid lyckats hyra Folkets park i Filipstad för en kväll och nödvändigt tillstånd hade man också fått. Men två timmar före tillställningen skulle börja drogs tillståndet tillbaka av landsfiskalen i Filipstad, vilket innebar ytterligare ett ekonomiskt avbräck för sällskapet som ändå tvingades betala för hyran. Dagen efter tvingades de romska personerna till en annan stad och några veckor senare avled den sjuka.⁶⁷²

7.4 Fattigvårdslagstiftningskommittén

I Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande med förslag om ny lösdriverilag 1923 uppehöll man sig i ett avsnitt särskilt vid romers försörjning. I många avseenden gav kommittén uttryck för samma uppfattning om lösdriverilagens tillämpning på romer som polismyndigheterna.

Kommittén menade att ”det kringstrykande levnadssätt, som särskilt en stor del av tattarna föra, innebär en verklig samhälls-

⁶⁷⁰ I kapitlet om romers tillgång till utbildning, beskrivs den amulerande zigenarskolan.

⁶⁷¹ Rapport av läraren vid den ambulerande zigenarskolan den 19/10 1951, s. 2, YK 506, vol. 2, RA.

⁶⁷² Rapport av läraren vid den ambulerande zigenarskolan den 19/10 1951, YK 506, vol. 2, RA.

fara” och ”deras levnadssätt är ett typiskt lösdriveri”.⁶⁷³ I betänkandet underströks ett synnerligen ologiskt resonemang:

”[L]andstrykarens samhällsfarlighet beror därpå, att han varken har medel för sitt uppehälle eller skaffar sig sådana genom olovlig verksamhet”.⁶⁷⁴

En uttolkning i praxis var att man inte ”tog hänsyn till medel, som förvärvats just genom det samhällsskadliga levnadssättet”.⁶⁷⁵ Det betydde med andra ord att inte heller ”oärlig” inkomst räknades. Kommittén menade också att ”tattare och zigenare, trots äganderätt till fastigheter och späckade plånböcker, icke äro skyddade för lagens tillämpning, då avkastningen av dessa fastigheter eller kapital icke är deras levebröd, utan detta anskaffas genom bettleri, bedrägligt förfarande osv.”⁶⁷⁶ Dessutom menades att romer som hade egendom och medel för uppehälle förordades bli föremål för ingripanden i enlighet med lösdrivarlagen, som exempelvis häktning eller straffarbete. Som redan konstaterats var bostadsförhållandena bland många resande sådan att många ägde antingen en mindre bostad, ett hus eller lägenhet.

7.4.1 Svar från polisdistrikt

En av de frågor som kommittén ville att landets polismyndigheter skulle svara på var hur romer försörjde sig. En sammanställning av svaren visar att majoriteten romer uppgavs försörja sig på handel och hantverk. Ofta kombinerades tillverkning av bruksföremål med hantverk och handel. Hantverk och handel kunde också kombineras med dag avlönat arbete eller

⁶⁷³ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid. 84. På sid. 86 ger de kommitterade uttryck för samma uppfattning: ”Enligt kommitténs uppfattning äro dessa tattarens kringvandrande i regel ändå att betrakta som lösdriveri, och de kunna såväl efter gällande lag som kommitténs förslag behandlas såsom lösdrivare”.

⁶⁷⁴ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 81.

⁶⁷⁵ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 81.

⁶⁷⁶ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling sid 81. Vitbokens kursiv.

jordbruksarbete. Det kan noteras att antalet personer som försörjde sig genom jordbruk eller dag avlönat arbete var fler än de som försörjde sig på enbart hästhandel. Att många romer kombinerade olika försörjningsmöjligheter har också påvisats i historiska och sociologiska studier.⁶⁷⁷

Författaren Katarina Taikon ger i boken *Zigenerska* en bild av hur romers möjligheter att försörja sig också hängde ihop med villkoren för bofasthet.

”Det finns två enkla förklaringar till att vi zigenare för ett kringflackande liv. Den ena är att den bofasta befolkningen hindrat oss från att slå oss ner någonstans för gott. Det andra är att vi levt av sådana sysslor som tvingat oss att resa omkring. Så har det varit och så är det i viss mån än i dag. Myndigheter och ’hederliga skattebetalare’ har tävlat om att jaga bort oss så fort vi fått tältpinnarna i jorden.”⁶⁷⁸

Det inkom 680 enkätsvar från landets polismyndigheter till kommittén. Det vanligast förekommande åtgärdsförslaget var att söka hindra eller förbjuda romers rörlighet och villkor för försörjning. Sådana önskemål uttrycktes av 77 polisdistrikt, och de flesta preciserade inte på vilket sätt detta skulle göras. Exempelvis menade ett polisdistrikt att det:

”ligger i sakens natur, att olägenheter måste uppstå för den del av landsbygdens befolkning som får äran av påhälsningar [...] Förbud mot kringvandring bör utfärdas”.⁶⁷⁹

Ett annat polisdistrikt utgick från en negativ föreställning om romer som också fick konsekvenser för vilka åtgärder som borde vidtas:

⁶⁷⁷ Tervonen, Mika (2010), ”Gypsies, ”Travellers” and ”Peasents”: A study on ethnic boundary drawing in Finland and Sweden, c. 1860–1925, sid 225–236; Heymowski, Adam (1969), *Swedish Travellers and their ancestry: A social isolate or an Ethnic Minority*, sid 35–48.

⁶⁷⁸ Taikon, Katarina (1963), *Zigenerska*, sid 89.

⁶⁷⁹ Enkätsvar från Björna landsfiskaldistrikt, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

”Då de kringstrykande tattarne och zigenarne förorsaka i synnerhet å avsidens belägna platser mycket obehag och även utgift, i det de såväl genom direkt tiggeri som, och genom salubjudande av värdelösa saker, vilka, där tillfället är passande, ofta i pockande ton utbjudas och som i synnerhet de enskilt boende därvid för undvikande av obehag och våld måste inköpa eller byta sig till mot födoämnen och andra värdefulla varor, vore särdeles önskligt att noggranna och effektiva bestämmelser utarbetade för hämmandet av deras framfart i bygderna ”.⁶⁸⁰

Av samma svar framgår att i polisdistriktet bodde två familjer som av polismyndigheten hade kategoriserats som ”tattare”. Den ena familjen bestod, enligt svaret, av två äldre makar och den andra av en änkeman med sju barn, varav ett bodde i föräldrahemmet. Båda familjerna ägde varsitt mindre hus och änkemannen arrenderade också en torplägenhet där han livnärde en ko. Båda familjerna försörjde sig på jordbruk och änkemannens barn, som flyttat från föräldrahemmet, sades vara jordbruksarbetare eller fabriksarbete. Alla barnen hade gått i folkskola och konfirmerat sig. Ingen hade blivit åtalad för stöld, tiggeri eller lösdriveri. Landsfiskalen menade att familjerna var ordentliga. Ibland fick familjerna besök av andra resande, men i övrigt går det inte att utläsa något som polisen fann anmärkningsvärt.⁶⁸¹

Det är således svårt att se på vilket sätt polisdistriktets erfarenheter av romer går att härleda till de tämligen negativa beskrivningarna som också finns i svaret.⁶⁸² I några enkätsvar presenterades en uppfattning om vad som uppfattades vara ärligt arbete och vad som inte var det:

”Inhemska tattare torde väl numera vara de enda som flacka omkring. Dessa syssla ju uteslutande med hästbyteri. Då detta icke gerna kan hänföras till arbete, synes det mig som att en tillämpning

---

⁶⁸⁰ Bilaga till enkätsvar från Dals-Eds landsfiskalsdistrikt, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, RA.

⁶⁸¹ Enkätsvar från Dals-Eds landsfiskalsdistrikt, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶⁸² Exempelvis enkätsvar från Askers landsfiskalsdistrikt, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

av lösdriverilagens bestämmelser å dessa borde kunna stävja olägenheterna”.⁶⁸³

Andra menade att man borde tillgripa åtgärder mot hästhandel:

”Å marknader uppenbara sig emellertid ofta hästbytare och hästhandlande tattare, vilka genom sin ogrannlagenhet i affärer och ofta grymma behandling av hästarna åstadkomma obehag. Lämplig åtgärd i syfte att utestänga tattare från denna affärsgrän vore därför önskvärd.”⁶⁸⁴

Enstaka polisdistrikt föreslog förbud mot ”tillställningar” och att resande inte borde beviljas rättigheter för gårdfarihandel.⁶⁸⁵

De förslag på åtgärder som kommittén presenterade utgick i flera avseenden från synpunkten att romers levnadsvanor upprätthölls av ett försörjningssätt som ”stod i samband med deras vagabonderande liv”.⁶⁸⁶ Därför ansåg kommittén att handel med hästar borde kräva ett särskilt tillstånd och att romer inte borde få ett sådant tillstånd. Följaktligen skulle romernas handel med hästar inskränkas och underkastas kontroll. En annan viktig inkomstkälla som identifierades var uppsättandet av olika slags tillställningar. För att få anordna sådana tillställningar som till exempel tivoli, var man tvungen att söka tillstånd hos polisen och eftersom det fanns små möjligheter för polisen att neka sådana, ansåg kommittén att polisen borde få större befogenhet att förbjuda romers tillställningar.⁶⁸⁷ Även kringresande handel med varor som såldes på marknadsplatser och till enskilda hushåll skulle förbjudas.⁶⁸⁸ Fattigvårdslagstiftningskommitténs förslag om särskilda näringsförbud kom inte att realiseras.

⁶⁸³ Enkät svar från ett landsfiskalsdistrikt i Västernorrlands län, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶⁸⁴ Enkät svar från Sollefteå stadsfiskalsdistrikt, Fattigvårdslagstiftningskommittén, RA. Se också enkät svar från Degerfors landsfiskalsdistrikt, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶⁸⁵ Enkät svar från Mariannelunds landfiskalsdistrikt och Nye landfiskalsdistrikt, HV, Fattigvårdslagstiftningskommittén, Riksarkivet.

⁶⁸⁶ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 90.

⁶⁸⁷ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 90.

⁶⁸⁸ SOU 1923:2, Förslag om lösdrivares behandling, sid 83–84, 89.

Betänkandet kom emellertid att få betydelse i flera avseenden, vilket redan har skildrats i tidigare kapitel. En av slutsatserna är att betänkandet hade en roll i mellankrigstidens diskussioner om vilka arbetsmetoder och åtgärder som skulle vidtas mot romer.

7.5 De allmänna och lokala ordningsstadgorna

I en av de ovan redovisade händelserna, hade en romsk person erhållit tillstånd från magistraten i Linköping och Västerås för att bedriva nöjesverksamhet i dessa städer. Polisen i Linköping och Västerås hade också intygat att tillställningarna inte hade inverkat negativt på den allmänna ordningen. Dessa förhållanden var reglerade i 1868 års ordningsstadga för landets städer. Den allmänna regeln var att den som önskade anordna en offentlig tillställning var tvungen att söka tillstånd hos polisen, särskilt gällde denna regel offentlig nöjesverksamhet som ägde rum på allmän plats dit allmänheten hade tillträde.⁶⁸⁹ Polisen hade möjlighet att inte tillåta en offentlig tillställning om man misstänkte att den skulle påverka den allmänna ordningen negativt eller om det fanns risk för att andra brott begicks i anslutning till tillställningen. Polisen skulle också ge ordningsföreskrifter till de tillställningar som fick tillstånd och kunde sedan utifrån dessa upplösa tillställningen, om föreskrifterna inte följdes eller om tillställningen orsakade allmän oordning och grovt stred mot allmänna uppförandenormer.⁶⁹⁰ Bestämmelserna gällde i städerna och deras närområde och utvidgades ganska snabbt att gälla många tätbebyggda områden.⁶⁹¹ Under 1920-talet antogs ett ökande antal kommunala ordningsstadgor som huvudsakligen reglerade möjligheten att anordna danstillställningar och andra offentliga nöjestillställningar.⁶⁹² Utöver ordningsstadgans innehåll kunde magistrat och lokal polismyndighet bestämma en ny

---

⁶⁸⁹ SOU 1944:48, Betänkande om förslag till allmän ordningsstadga, sid 55.

⁶⁹⁰ SOU 1944:48, Betänkande om förslag till allmän ordningsstadga, sid 56–57.

⁶⁹¹ SOU 1944:48, Betänkande om förslag till allmän ordningsstadga, sid 48.

⁶⁹² SOU 1944:48, Betänkande om förslag till allmän ordningsstadga, sid 47–48.

eller kompletterande ordningsföreskrift som gällde lokalt.⁶⁹³ Bland den brokiga samling föreskrifter som fanns lokalt i Sverige under 1800-talets andra hälft och 1900-talets första kan noteras reglerandet av försäljning av varor på allmän plats. Försäljning med så kallad ”kringsöringshandel” underkastades tillståndstvång på många platser (bland annat Göteborg, Malmö, Borås, Uppsala, Lund, Arboga och Kristianstad).⁶⁹⁴ På en del platser fanns bestämmelser om camping. En betydande del av de lokala ordningsföreskrifterna innehöll bestämmelser för kontroll över ”resande”.⁶⁹⁵ I Kinna, Tollarp och på flera andra platser bestämdes att

[d]en som [...] mot betalning lämnar bostad åt resande, åligger att inom 24 timmar efter det inflyttningen ägt rum till polismyndigheten på platsen avlämna skriftlig anmälan därom, innehållande uppgift å bostadens belägenhet, den resandes eller främmandes namn, yrke och hemvist samt dagen då han inflyttade. Vägrar resande att om sig lämna uppgifter i enlighet med ovan givna bestämmelser, eller finnes anledning antaga, att av resande om sig lämnade uppgifter icke äro med verkliga förhållandet överensstämmande, skall anmälan därom ofördröjligen göras till polismyndigheten härstädes.⁶⁹⁶

Den här ordningen gav många kommuner möjligheter att kontrollera förbiresande individer eller följen och hålla dem under uppsikt samt tvinga dem över kommungränserna. Hans Caldaras berättar i *Betraktarens ögon* hur hans familj tvingades lämna Växjö med hänvisning till lokala ordningsföreskrifter.⁶⁹⁷ Katarina Taikon skildrar i boken *Zigenare* det är vi hur förhandlingar med polisen avgjorde om romer fick slå läger vid en ort

⁶⁹³ Länsstyrelsen fastställde förslag till föreskrift på förslag av stadsfullmäktige eller magistraten. SOU 1944:48, Betänkande om förslag till allmän ordningsstadga, sid 59.

⁶⁹⁴ SOU 1944:48, Betänkande om förslag till allmän ordningsstadga, sid 63.

⁶⁹⁵ Här avsågs troligen inte folkgruppen resande, utan ”resande” avsåg alla som inte bodde på orten. Resande och andra romska grupper kunde naturligtvis innefattas i ordvalet ”resande”. SOU 1944:48, Betänkande om förslag till allmän ordningsstadga, sid 73.

⁶⁹⁶ SOU 1944:48, Betänkande om förslag till allmän ordningsstadga, sid 73.

⁶⁹⁷ Caldaras, Hans (2002), *I betraktarens ögon*, sid 31.

och hur länge romer fick tillstånd att stanna.⁶⁹⁸ Som framgår av tidigare kapitel om bostadsförhållanden, hade vissa kommuner infört ett generellt förbud mot att romer skulle vistas inom kommungränserna, medan andra kommuner enbart tillät vistelse under korta perioder. Den redan uppmärksammade händelsen i Ludvika tvingade familjen att lämna sitt läger år 1956 med hänvisning till ordningsstadgan.⁶⁹⁹

7.6 Vuxenutbildning och alfabetiseringskurser vid mitten av 1960-talet

Som redan beskrivits var romers bostadsförhållanden en av de centrala frågorna för 1954 års zigenarutredning. En annan central fråga var romers möjligheter att försörja sig. Det målades upp en bild av gruppens framtidsutsikter, som var allt annat än positiv. En slutsats i betänkandet var att få romer hade fått ta del av den generella välfärd som var under uppbyggnad. Ur försörjnings-synpunkt menades att romers traditionella förvärvskällor inte längre gav de inkomster som behövdes för uppehållet, vilket innebar att gruppen var i behov av att finna nya vägar för att få en inkomst. Dessa möjligheter hindrades av den utbredda analfabetismen, som gjorde det svårt att tillgodogöra sig yrkesutbildning och att komma in på arbetsmarknaden.⁷⁰⁰

Utredningen bidrog till en kraftsamling kring bostadsfrågan. Fast bostad identifierades vara en viktig förutsättning för romers möjligheter att få arbete och utbildning. Regeringen utfärdade därför vissa bestämmelser för statlig ersättning till kommuner som underlättade romers bosättning. Den politik som följde under 1960-talets inledande år utgick från att så snart romers bostadsförhållanden hade förbättrats skulle romer kunna försörja sig. Man menade att romska barn omfattades av skol-

⁶⁹⁸ Taikon, Katarina (1967), *Zigenare det är vi*, sid 22, 25.

⁶⁹⁹ Selling, Jan (2012), *Polisen och antiziganismen: en studie av Jönköpings-händelserna 1947 och Ludvika-fallet 1956*. Dnr A2012/1803/DISK.

⁷⁰⁰ SOU 1956:43, *Zigenarfrågan*, sid 11–15, 17.

plikstens krav och att kommunerna efterlevde sina åtaganden och därför skulle romer inom en generation få en likvärdig ställning med den övriga befolkningen. Analfabetismen, med dess sociala och ekonomiska följder, var en generationsfråga.

Denna hållning blev föremål för en omprövning, då ökad bosättning inte kom att leda till att romer blev självförsörjande. Försöken att låta romer få arbete genom Arbetsförmedlingen ledde inte till inträde på arbetsmarknaden. Inte heller kunde gruppen tillgodogöra sig de gängse möjligheterna till omskolning och yrkesutbildning eftersom dessa utbildningar förutsatte fullgjord folkskola.⁷⁰¹ Vid 1960-talets mitt vidgades därför insatserna till fler samhällsområden.⁷⁰² Den här lägesbeskrivningen föranledde Socialstyrelsen att föreslå att målsättningen med statens hjälp till romer skulle "ändras från att enbart avse bosättning till att även avse meddelande av sådant mått av skolkunskaper, att de vuxna zigenarna i kulturellt hänseende kan anpassa sig till omgivningen samt tillgodogöra sig den omskolning eller yrkesutbildning som i varje särskilt fall finnes lämpligt".⁷⁰³

Den föreslagna kursändringen hade redan påbörjats i bland annat Stockholms stad. Från 1960 ordnade Arbetarnas bildningsförbund (ABF) med ekonomiskt stöd från Arbetsnämnden i Stockholm, viss utbildning för vuxna romer i Stockholm. Enligt zigenarkonsulenten i Stockholm, var ett hävande av analfabetismen en nödvändig förutsättning för att "zigenarna med framgång skall kunna anpassas till vanligt arbets- och samhällsliv".⁷⁰⁴ Utbildningsverksamheten i ABF:s regi var i många avseenden laborerande till sin karaktär. Verksamhet avsåg att ge

⁷⁰¹ Ds In 1969:1, Om organiserad överföring av vissa zigenare s. 54.

⁷⁰² Socialstyrelsens hemställan till Socialdepartementet den 30/11 1964 s. 1, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, Stockholms Stadsarkiv; Socialstyrelsens hemställan till Socialdepartementet den 30/11 1964, bilaga 1 "PM rörande ekonomisk hjälp till zigenare, som deltar i viss vuxenundervisning eller vuxenutbildning", sid 2, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, Stockholms Stadsarkiv.

⁷⁰³ Socialstyrelsens hemställan till Socialdepartementet den 30/11 1964 s. 2, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, Stockholms Stadsarkiv (SSA).

⁷⁰⁴ Brev från konsulenten för zigenare i Stockholm, till ABF:s Stockholmsavdelning den 22/4 1961, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

elementär insikt i grundläggande ämnen (läsning, skrivning och enklare räkning) och en viss form av yrkesutbildning, vilket tänktes tillgodoseas genom en sömnadskurs och en musikkurs. Undervisningen organiserades både i grupp och enskilt i hemmen.⁷⁰⁵ ABF ordnade också samtalskvällar under olika teman där föredragshållare, ofta representanter från myndigheter och lärarkåren, talade om diverse ämnen som inte sällan syftade till att diskutera romers ”problem”.⁷⁰⁶

Vuxenundervisningen för romer i Stockholm fick 1964 sin hemvist i en annexbyggnad i Västberga yrkesskola. Lokalerna försågs med verkstadsmaskiner och allmän maskinutrustning. En rapport från skolans verksamhet det första året beskriver kort-siktigheten och den laborativa karaktär som vuxenundervisningen för romer hade i Stockholm under 1960-talets första hälft. När romer kom till undervisningen saknades elementär utrustning och maskinutrustningen var inte monterad. Under första terminen ägde undervisningen rum under ”ganska primitiva former” eftersom eleverna fick ”börja med att iordningsställa utrustningen, montera hyllor, måla arbetsbänkar och reparera och i övrigt justera materialen”.⁷⁰⁷

Det finns mycket som talar för att vuxenutbildningen för romer i mitten av 1960-talet saknade långsiktighet och målsättningar. Det går inte att finna några styrande dokument för undervisningen, inga anvisningar om vilka moment eller ämnesområden som skulle ingå, inga anvisningar om läromedel, inga didaktiska råd som talade om hur undervisningen skulle bedrivas.

Ett återkommande problem var bristen på studiematerial som man från 1960-talets början och i flera decennier framåt försökte lösa. Texter och böcker som var avsedda för 8 – 9- åringar sattes i händer på medelålders män och kvinnor. Läromedel och böcker

---

⁷⁰⁵ Brev från konsumenten för zigenare i Stockholm, till ABF:s Stockholmsavdelning den 16/6 1961, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

⁷⁰⁶ Programblad för ABF:s Stockholmsavdelning Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

⁷⁰⁷ Rapport från ABF:s avdelning i Stockholm över vuxenundervisning av zigenare i Stockholm 1965, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

som ansågs passande för romers utbildningsnivå i läsning, skrivning och räkning var framtagna för lågstadieelever.

Det har inte heller gått att finna någon handlingsberedskap för eventuella problem eller svårigheter som kunde tänkas uppstå under kurserna. Till bilden hör att involverad personal och lärare hade begränsad erfarenhet av hur man undervisade vuxna personer som inte hade gått i grundskolan, vilket rimligtvis torde ha inneburit särskilda utmaningar.⁷⁰⁸ Utmärkande för vuxenundervisningen är att kurser ställdes in, att man ständigt prövande nya lösningar för att åtgärda problem som uppstod och att det genomgående var låg närvaro bland deltagarna.⁷⁰⁹

Samordningen och planeringen av vuxenundervisningen kommenterades av samtida aktörer. När ett nytt förslag om en internatbetonad vuxenundervisning lades fram 1963 kritiserades den av en intendent vid Nordiska museet, tillika expert i 1954 års zigenarutredning. Under 1960-talet var personen i fråga dessutom expert på romska frågor vid Arbetsmarknads- och Socialstyrelsen. Han ställde sig kritisk mot vuxenundervisningens målsättning och avslöjade samtidigt sin skepsis mot romernas möjligheter att tillgodogöra sig utbildning:

”Antalet zigenare som skulle kunna tänkas genomgå dylika kurser är mycket litet. De äldre över 40 år är nästan helt oemottagliga för skolning; de mellan 16 och 40, det kan bli fråga om (bortsett från dem som genom alkoholism, kriminalitet och brist på begåvning faller bort) är ringa. De flesta är nu bosatta, och bör lämpligast tas om hand på sina resp. orter. De från Stockholm bör tas om hand här.”⁷¹⁰

Ansvar för vuxenundervisningen flyttades i mitten av 1960-talet över från Arbetsmarknadsstyrelsen till Skolöverstyrelsen

⁷⁰⁸ Rapport från ABF:s avdelning i Stockholm över vuxenundervisning av zigenare i Stockholm 1965, s. 4; Redogörelse för studieverksamheten bland zigenare i Stockholm vintern 1960–1961, ABF:s avdelning i Stockholm, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, SSA.

⁷⁰⁹ Redogörelse för studieverksamheten bland zigenare i Stockholm vintern 1962–1963, ABF:s avdelning i Stockholm, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, Stockholms Stadsarkiv.

⁷¹⁰ P.M. Rörande Gamlebyprojektet, den 12/6 1963, Zigenarsektionen, F 3b, vol. 1, Stockholms Stadsarkiv.

och primärkommunerna.⁷¹¹ I och med att Skolöverstyrelsen övertog ansvaret, utvidgades ambitionsnivån för vuxenundervisningen och kom snabbt att också omfatta andra frågor än utbildning. Skolöverstyrelsens nya åtagande sammanföll i tid med ett påbörjat forskningsprojekt vid pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet som av Stockholms skoldirektion fick i uppdrag att undersöka romska barns skolsituation i Stockholm och utarbeta förslag och åtgärder för att förbättra elevernas skolnärvaro och skolprestationer. Den ursprungliga forskningsuppgiften växte snabbt i omfattning och inbegrep ett ”rehabiliteringsprogram”.

7.7 Forskning och förvaltning i samverkan

Företrädare för Skolöverstyrelsen, skoldirektörerna i landets större städer och tjänstemän från andra centrala myndigheter samlades till konferens i april 1966 för att diskutera en läroplan för romsk vuxenutbildning. Inledningsvis höll Skolöverstyrelsens generaldirektör ett anförande som förklarade att romer skulle prioriteras som andra ”handikappade grupper”.⁷¹² Generaldirektören slog fast att varje människa hade rätt till arbete och att denna rätt enbart kunde förverkligas genom fullgod grundskola. En professor vid pedagogiska institutionen intog en liknande hållning, men tillade i vilka syften en romsk person borde tillgodogöra sig en utbildning:

---

⁷¹¹ Kungl. brev 1966-06-16; Statsverkspropositionen 1966 bil. 10.

⁷¹² Kortfattad redogörelse över konferensen å skolöverstyrelsen rörande undervisningen bland vuxna zigenare, sammanställt av Orvar Hjelm den 22/4 1966, Zigenarsektionen, F 3b, volym 3, Stockholms Stadsarkiv. En analys av handikapp som begrepp i det här sammanhanget förs av Montessino Parra, Norma (2002) i Zigenarfrågan. Intervention och romantik, sid 166.

”Den vuxne zigenaren lära sig läsa, kanske inte så mycket för att läsa böcker som för att kunna läsa tidningar, annonser, informationer och inte minst affärshandlingar”.⁷¹³

En annan linje på konferensen var att romer behövde tillägna sig språket för att kunna tala med andra svenskar. Hittills hade förståelsen hämmats på grund av bristande ordförråd. På konferensen konstaterades att undervisningen måste vara verklighetsbunden för att motivera romer. En slutsats var att vuxna romer inte skulle behöva lära sig att läsa enligt samma metoder som sjuåringar och inte heller ansågs den tidiga grundskolans skolmaterial lämpat att motivera romer för skolarbete.⁷¹⁴

Motivation, individualisering och konkretion kom att utgöra ledorden i den kursplan för romsk vuxenundervisning som utarbetades av Skolöverstyrelsen. Lärarna fick fria händer att utforma undervisningen efter elevernas begåvning och lärarna fick på egen hand finna lämpligt studiematerial. Kursplanen utgjorde ett ramverk för undervisning där svenska, räkning och grundläggande samhällsorientering i stort sett var de enda undervisningsämnen.⁷¹⁵ Utbildningen kompletterades senare med verkstadsteknisk samt distribution- och kontorsteknisk utbildning. Yrkesutbildningarna skulle dessutom knyta an till traditionella romska yrken såsom skrothandel, arbeten med glas samt reparations- och underhållsarbeten av möbler, metallföremål och kläder.⁷¹⁶

Det var inte bara kunskaper och färdigheter som Skolöverstyrelsen kom att fokusera på för att tillhandahålla vuxna romer grundläggande utbildning, utan social anpassning, eller att

---

⁷¹³ Kortfattad redogörelse över konferensen å skolöverstyrelsen rörande undervisningen bland vuxna zigenare, sammanställt av Orvar Hjelm den 22/4 1966, Zigenarsektionens arkiv, F 3b, volym 3, Stockholms Stadsarkiv.

⁷¹⁴ Kortfattad redogörelse över konferensen å skolöverstyrelsen rörande undervisningen bland vuxna zigenare, sammanställt av Orvar Hjelm den 22/4 1966, Zigenarsektionens arkiv, F 3b, vol. 3, SSA.

⁷¹⁵ Kursplan för zigenarundervisningen, odat., Zigenarsektionens arkiv, F 3b, vol. 1, SSA.

⁷¹⁶ Rapport om erfarenheter av undervisning av vuxna zigenare enligt SÖ:s beslut 1971-08-06 dnr. 2-139/71, Västberga gymnasium till Stockholms skoldirektion den 24/5 1972, Zigenarsektionens arkiv, F 4, vol. 5, SSA.

”inlämnas i samhället”, lyftes många gånger fram som ett viktigt syfte.⁷¹⁷ Vid en konferens hösten 1967 vidgades och preciserades målsättningarna med vuxenutbildningen närmare, samtidigt som erfarenheterna utvärderades. Arrangörer var Stockholms skolförvaltning och pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet. Konferensmaterialet och deltagarlistan ger en inblick i huvuddragen i det sena 1960-talets politik mot romer. Listan synliggör att på konferensen fanns representanter från åtta myndigheter och bland de 31 deltagarna fanns fem kvinnor. Ingen av deltagarna representerade romer. Ett syfte med konferensen var att diskutera hur man skulle samordna en rad olika åtgärder i omfattande ”rehabiliteringsprogram” som skolan för vuxna romer hade öppnat för. I konferensinbjudan framställdes följande vision med vuxenutbildningen:

”Vi tror nämligen att skolan för de vuxna zigenarna (inte bara i Stockholm utan samtliga sådana skolor i hela landet) är ett av de mest användbara instrumenten för att befrämja och påskynda den zigeniska befolkningens rehabilitering. Skolan skulle kunna bli den plats, där den vuxna zigenaren på allvar kan lära känna ”vår verklighet”, som han hittills stått utanför”.⁷¹⁸

Det fanns en tilltro till vuxenskolans inverkan. Samtidigt är det tydligt att det saknades tilltro till att romer var aktörer som kunde förbättra sin situation på egen hand.⁷¹⁹ En av nyckelaktörerna i utformningen av vuxenutbildningen för romer, konstaterade att modern pedagogisk planering byggde på att

---

⁷¹⁷ Kortfattad redogörelse över konferensen å skolöverstyrelsen rörande undervisningen bland vuxna zigenare, den 22/4 1966; Tjänsteutlåtande över motion i stadsfullmäktige angående åtgärder att ge vuxna zigenare viss skolutbildning, ärendenummer 62/1966; Pm angående zigenarundervisning läsåret 1966/67, Stockholms skoldirektion den 15/11 1966, Zigenarsektionens arkiv, F 3b, vol. 3, SSA.

⁷¹⁸ Inbjudan till arbetskonferens på Stockholms skoldirektion den 13/9 1967 av arrangörerna Erik Ekman och Arne Trankell, Zigenarsektionens arkiv, F 3b, volym 3, Stockholms Stadsarkiv.

⁷¹⁹ Föreställningen är utförligast redovisad i rapport 4, Effekter av konserverande handlingsnormer och föreställningar om verkligheten i en minoritetsgrupps strävan till anpassning i en förändrad yttre miljö: förslag till aktionsprogram Stockholm 1967, s. 45.

tillfråga eleverna, men det var, enligt honom, inte möjligt att göra:

”Dom [romerna] ger oss inga upplysningar. Dom har inget att ge. Det finns en ångest långt inne. Vad blir det sen?”⁷²⁰

Undervisningsrådet på Skolöverstyrelsen menade att tidigare erfarenheter av att forma undervisning tillsammans med romer inte hade gett önskat resultat.⁷²¹

Konferensen erbjöd också tillfälle att diskutera den övergripande svenska invandrings- och minoritetspolitiken. I flera inlägg noterades en övergång från, vad som i efterhand kallats, assimilationspolitik till integrationspolitik. Det poängterades att invandrargrupper i allt större utsträckning tilläts att bevara sin särart inom ramen för den generella politiken. Undervisningsrådet på skolöverstyrelsen konstaterade att invandrargrupper önskade behålla sitt språk, sin religion och andra kulturella uttryck men det var inte önskvärt att låta romer bevara eller utveckla sin särart. Inte heller trodde undervisningsrådet att detta var ett tänkbart önskemål från romer:

”På grund av z:s situation så vet vi inte om dom vill”.⁷²²

Stockholms stads vuxenutbildning för romer kom i slutet av 1960-talet att samverka med det forskningsprojekt som genomfördes på pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet. Antalet tjänstemän inom stadens myndigheter ökade snabbt och 1968 kan man räkna till tre psykologer och en socialassistent, som arbetade med att ”rehabilitera” romer. Utöver dessa tjänster fanns en ”zigenarkonsulent”, en konsulent på vuxenskolan, femton lärare vid vuxenskolan, 70 lärare för romska barn i skolan och ett 50-tal socialassistenter. Alla arbetade direkt eller indirekt

⁷²⁰ Diskussionsprotokoll fört vid arbetskonferens på Stockholms skoldirektion den 13/9 1967, s. 1, Zigenarsektionens arkiv, F 3b, volym 3, Stockholms Stadsarkiv.

⁷²¹ Diskussionsprotokoll fört vid arbetskonferens på Stockholms skoldirektion den 13/9 1967, s. 1, Zigenarsektionens arkiv, F 3b, volym 3, Stockholms Stadsarkiv.

⁷²² Diskussionsprotokoll fört vid arbetskonferens på Stockholms skoldirektion den 13/9 1967, s. 6, Zigenarsektionens arkiv, F 3b, volym 3, Stockholms Stadsarkiv.

med romer. Den romska befolkningen var då, enligt företagna inventeringar, drygt 400 personer. Forskningsprojektet som drevs på pedagogiska institutionen växte och kom till slut att ha genererat ett tiotal forskningsrapporter och två doktorsavhandlingar.⁷²³

Expansionen i personal och ambitioner, ökade behovet av samverkan. När en del av forskningsprojektet på pedagogiska institutionen avslutades 1968, tillsattes en arbetsgrupp på Stockholms förvaltning för att se till att de olika formerna av insatser skulle fortsätta och samverka.⁷²⁴ Arbetsgruppens insatser syftade till följande resultat:

”sådana insatser som direkt eller indirekt kan tänkas ge upphov till hållbara nya föreställningar hos vuxna zigenare, deras nuvarande eller kommande barn, om en ny kulturidentitet, i vilken de förmåner och förpliktelser, som nu i stor utsträckning bjuds dem av samhället, skall kunna integreras med zigenarnas föreställningar om vad som är och bör vara ”deras eget” som zigenare i Sverige”.⁷²⁵

Det var dels en ”reformgrupp” för vuxenutbildningen och en grupp för familjebehandling som skulle genomföra åtgärder. Reformgruppen för vuxenutbildningen hade hand om en didaktisk stödgrupp för lärare på vuxenskolan⁷²⁶, föräldrakrklar för eleverna, universitetsföreläsning, elevernas framtidsplanering och ett demokratiseringsprojekt.⁷²⁷ Gruppen för familjebehandling var knuten till Zigenarsektionen och Barnavårdsnämnden

---

⁷²³ Trankell, Arne (1969), Ett forskningsprogram om invandrarnas och de etniska och religiösa minoriteternas problem i Sverige, sid 11.

⁷²⁴ Synpunkter och förslag till det fortsatta rehabiliteringsarbetet för zigenarbefolkningen i Stockholm, den 11/6 1968, Zigenarsektionens arkiv, F 3b, volym 3, Stockholms Stadsarkiv.

⁷²⁵ Rapport till tjänstemän och berörda institutioner av den 28/10 1968, Zigenarsektionens arkiv, F 3b, volym 3, Stockholms Stadsarkiv.

⁷²⁶ En skolas framåtskridande och tillbakagång: Utvecklingen på zigenarskolan i Årsta läsåren 1967/68 och 1968/69, Stockholm 1975.

⁷²⁷ Trankell, Arne & Ingrid Trankell, (1968), Det samordnade aktionsprogrammets förverkligande: integrerings- och konsolideringsskedet, rapport 7, Stockholm 1968, s. 7–10.

och koncentrerade sin verksamhet till ”socialkurativ terapeutisk behandling” genom hembesök.⁷²⁸

Några år efter att de olika arbetsgrupperna hade tillsatts utvecklades rehabiliteringsverksamheten och ett reformarbete bedrevs på vuxenskolan i Årsta. Angelina Dimiter – Taikon ger i en intervju sin bild av verksamheten på Årsta.

”Lärarna var mer intresserade av romers beteende och av att kartlägga och registrera oss, än att ge romer kunskap som vi behövde för att klara oss i samhället. Lärarna var ofta forskare som forskade på de elever som gick i skolan. De utsattes för allehanda tester och prover. De romer som gick i Årsta gamla lärde sig sällan någonting av nytta. Verksamheten var knappast till för romer, utan hade andra syften. Verksamheten var i många avseenden en del av Sveriges assimileringspolitik. Romer fick lära sig hushållssysslor, att laga svensk husmanskost och hur tvättstugor fungerade. Romer fick också lära sig hur man skulle uppfostra barn. Min farmor, som gick på Årsta, fick lära sig att sticka lovikavantar. Men, hon tyckte att lovikavantarna såg tråkiga ut, så hon virkade rosor och blommor på dem.” Angelina Dimiter Taikon⁷²⁹

I början av 1970-talet etablerades nya försöksverksamheter, bland annat yrkeslinjer på Västberga gymnasium.⁷³⁰ År 1973 fattade regeringen beslut om att successivt utveckla grundutbildningen för vuxna på skolan i Årsta där utbildningen i huvudsak var förlagd. Antagning av elever fick inte ske efter läsåret 1972/73. De vuxna eleverna skulle i stället föras över till yrkesinriktad utbildning.⁷³¹ Grundutbildningen för vuxna romer

⁷²⁸ Arne Trankell & Ingrid Trankell (1968), s. 10–18; Synpunkter och förslag till det fortsatta rehabiliteringsarbetet för zigenarbefolkningen i Stockholm, Arne Trankell den 11/6 1968; Fullföljande av rehabiliteringsverksamhet bland zigenarfamiljer i Stockholm, Bengt Andersson, Erik Ekman och Johan Granath odat., Zigenarsektionens arkiv, F 3b, volym 3, Stockholms Stadsarkiv.

⁷²⁹ Intervju den 3 och 6 april 2013. Dnr A2011/861/DISK.

⁷³⁰ Rapport om erfarenheter av undervisning av vuxna zigenare enligt SÖ:s beslut 1971-08-06 dnr. 2-139/71, Västberga gymnasium till Stockholms skoldirektion den 24/5 1972, Zigenarsektionens arkiv, F 4, volym 5, Stockholms Stadsarkiv.

⁷³¹ PM: Ang. problem m.m. i samband med att grundutbildningen av vuxna nordiska zigenare vid Årsta gamla skola upphört den 20.5.80, Varpu Edlund, sektionen för zigenarfrågor, Stockholms skoldirektion den 27/5 1980, Zigenarsektionens arkiv, F 4, volym 5, Stockholms Stadsarkiv.

var sedan beslutet 1973 ständigt hotad. I ett svar på en interpellation menade ett borgarråd i Stockholm att osäkerheten om vuxenutbildningen var påtaglig redan sommaren 1972. Skolpolitikerna i Stockholm visste inte från en termin till en annan vilken utbildningsverksamhet som skulle få fortsätta. Den osäkerhet som politikerna gav uttryck för var sannolikt än mer påtaglig för eleverna, som först mycket nära inpå terminsstarterna informerades om de kunde fortsätta den utbildning där de hade gått tidigare eller om de skulle tvingas in i nya utbildningsformer.⁷³² Avvecklingen av skolan i Årsta sköts upp flera gånger, men 1978 överfördes ansvaret till Tallkrogens folkhögskola och de sista eleverna erbjöds en två-årig folkhögskolekurs som avslutning på sin utbildning. Det sista läsåret 1979/80 var det en grupp om 14 elever som var kvar.

7.8 Vuxenutbildning för romer från 1976 till 1990-talet

Nedläggningen av grundutbildningen för vuxna romer hade för-
anletts av nya direktiv från regeringen och Skolöverstyrelsen. År
1976 meddelade regeringen genom en proposition att det snarast
skulle komma till stånd en utbildning anpassad för samtliga
romska grupper och att Skolöverstyrelsen skulle utarbeta läro-
planer, läromedel och metodiska anvisningar som var anpassad
till romer.⁷³³ Den kritik av tidigare utbildningssträvanden som
propositionen avsåg att ge svar på, var att tidigare utbildning i
för liten grad hade varit knuten till yrkesutbildning och arbets-
marknaden. Redan 1969 hade Inrikesdepartementet i en
departementsskrivelse konstaterat att man i vuxenutbildningen
för romer inte hade fört någon analyserande diskussion om
undervisningens utformning. Man hade inte heller diskuterat hur

---

⁷³² Svar på en interpellation angående erfarenheterna inom skoldirektionen av undervisning för zigenare den 6/10 1972, Zigenarsektionens arkiv, F 4, volym 5, Stockholms Stadsarkiv.

⁷³³ Proposition 1976/77:100 bilaga 13.

man på ett pedagogiskt sätt skulle arbeta för att vuxna elever skulle känna sig bekväma med elementär läs- och skrivinlärning.⁷³⁴

Genomförda utvärderingar och undersökningar i början på 1970-talet hade också visat att få romska elever i vuxenskolan hade erhållit kunskaper och färdigheter och att ännu färre hade fått anställning efter avslutad yrkesutbildning.⁷³⁵ Blott 11 av 387 individer (2,5 procent) hade genomgått en yrkesutbildning som också ledde till arbete. Romer från Finland, Polen och Portugal, vilka också hade deltagit i vuxenundervisning, hade inte fått arbete.⁷³⁶ Bland de elever som tidigare inte hade någon utbildning hade en stor andel (43 procent) gått i vuxenundervisning för romer i mer än 10 terminer.⁷³⁷

Reformeringen av vuxenutbildningen 1976 hade också utförligt motiverats av en expertgrupp för vissa zigenarfrågor som var knuten till Arbetsmarknadsdepartementet. Gruppen konstaterade att den utbildning som hade erbjudits romer som nyligen hade kommit till Sverige, genom den så kallade organiserade överföringen, hade varit försöksbetonad och ursprungligen baserad på en kurs avsedd för personer med ”fysiska och psykiska handikapp” (kursen i sin ursprungliga form kallades ”Omställning och träning” men benämndes också läroplan X 21.2411.) Utvärderingar hade visat att kurspaketet hade stora brister. Försöksverksamheten som omfattade åren 1970–1976 hade ”bedrivits under ytterst ogynnsamma former”, summerade

---

⁷³⁴ In 1969:1, Om organiserad invandring av vissa zigenare, s. 96–97, 100–101, 123–124; Pm angående Stadskontorets uppdrag att se över förutsättningarna att föra över alfabetiseringsundervisningen för zigenare till den kommunala utbildningen för vuxna, Statens invandrarverk, samrådsgruppen för zigenare, den 20/4 1983, Aleka Stobins arkiv, 4 B, volym 1, Riksarkivet.

⁷³⁵ Enkät angående de svenska romernas utbildnings- och anställningssituation, Skolöverstyrelsen, byrå LÅ 4, Zigenarsektionens arkiv, F 4, vol. 5, Stockholms Stadsarkiv; Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige: redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder, sid 58.

⁷³⁶ In 1969:1, Om organiserad invandring av vissa zigenare, sid 100.

⁷³⁷ Enkät angående de svenska romernas utbildnings- och anställningssituation, sid 4, 6, Skolöverstyrelsen, byrå LÅ 4, Zigenarsektionens arkiv, F 4, vol. 5, Stockholms Stadsarkiv SSA; Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige: redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder, sid 56–57.

expertgruppen.⁷³⁸ Det hade saknats en, för målgruppen, speciell läroplan, läromedel för vuxna analfabeter, anpassat undervisningsmaterial och lärare med rätta kvalifikationer.⁷³⁹ En annan försvårande omständighet var att det fanns ett tiotal olika kurser som stod till buds för utrikes födda romer som nyligen hade kommit till Sverige. Dessa kurser hade olika huvudmän som ansvarade för utbildning med skilda svårighetsgrader och målsättningar. För den enskilde var det troligen inte lätt att ta ställning till vilken utbildning som var lämpligast och flera utbildningstyper stod i inbördes konkurrensförhållande.⁷⁴⁰

Skolöverstyrelsen tog efter anvisningarna från regeringen fram en ny läroplan som började gälla 1978. Läroplanen (kallad GZ) var mer omfattande än tidigare styrdokument, med beskrivning av huvudmoment, mål och kommentarer. Arbets sättet tänktes vara anpassat efter gruppens förutsättningar, vilket reste andra krav på pedagogiken och läraren. Undervisningens gemensamma grund var att den skulle vara ”verklighetsanknuten” och ha hög konkretionsnivå. Studiebesök och praktik på arbetsplatser var centrala inslag.⁷⁴¹ Utbildningsmålet var att förbereda kursdeltagarna i svenskt samhälls- och arbetsliv och att ge dem kunskaper och färdigheter så att de kunde tillgodogöra sig yrkesutbildning eller teoretiska studier.⁷⁴² Ett arbete för läsinläring för vuxna var dock inte utvecklat. Det fanns fortfarande inget framtaget läsinlärningsmaterial anpassat för vuxna, vilket medförde att lärarna själva fick ta fram material:

---

⁷³⁸ Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige: redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder, sid 170.

⁷³⁹ Ds A 1975:8, Zigenare i Sverige: redogörelse över försöksverksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder, sid 170.

⁷⁴⁰ Anteckningar från överläggning 8.12.70 ang. undervisning av invandrande utomnordiska vuxna zigenare, expertgruppen för vissa zigenarfrågor, B 4, volym 1; ”Pm: Något om zigenarförhållandena i Sverige”, den 8/2 1972, expertgruppen för vissa zigenarfrågor, B 2, vol. 1; Expertgruppen för övervägande av åtgärder beträffande vissa zigenare, Riksarkivet. En överblick av kurserna ges i Ds A 1975:8, s. 153–160.

⁷⁴¹ Särskilda anvisningar till kurs i grundutbildning för vuxna zigenare, läroplan x21.23 92, Skolöverstyrelsen den 15/6 1977, s. 2; Grundutbildning för vuxna zigenare, skolöverstyrelsen, Byrå V 3 den 27/10 1980, Aleka Stobins arkiv 6, volym 2, Riksarkivet.

⁷⁴² ”Pm: Uppläggnings av AMU:s zigenarundervisning för vuxna”, Skolöverstyrelsen den 25/9 1985, zigenarsektions arkiv, volym 5, Stockholms stadsarkiv.

”[Lärarna fick] helt enkelt utgå ifrån för kursdeltagarna kända symboler, ljud, ord och fraser och avpassa metoden efter kursdeltagaren. Traditionella läromedel är således inte så användbara eftersom de ofta riktar sig till barn och att de förutsätter referensramar som kursdeltagarna inte har. Detta innebär att undervisningsmaterialet i hög grad framställs av lärarna själva och ibland av lärarna och kursdeltagarna tillsammans”.⁷⁴³

Undervisningsmaterial, lärarfortbildning och förbättrad hemspråksundervisning stod högt på önskelistan för de arbetsgrupper som hade uppgiften att förändra vuxenutbildningen och som bildades och ombildades mellan 1978 och 1986. Trots ambitionen var ett återkommande konstaterande att arbetet med utbildningsmaterial, lärarfortbildning och hemspråksundervisning var eftersatt och inte hade prioriterats i tillräcklig omfattning.⁷⁴⁴

Vuxenutbildningen föreföll ineffektiv. När vuxenutbildningen i Årsta skola upphörde 1980 gick det fortfarande 14 elever där den sista terminen. Av dem hade många varit i utbildningssystemet sedan slutet av 1960-talet och de flesta var över 45 år. Utvärderingar visade under 1970-talet att närmare hälften av de vuxna eleverna hade gått i grundutbildning i mer än tio terminer. Inte heller föreföll yrkesutbildning vara en väg in på den reguljära arbetsmarknaden. Utvärderingar vid samma tid och fram till början av 1980-talet visade att bara några få procent av de som genomgått en yrkesutbildning fick arbete. Försöksverk-

---

⁷⁴³ Grundutbildning för vuxna zigenare, skolöverstyrelsen, Byrå V 3 den 27/10 1980, Aleka Stobins arkiv 6, volym 2, Riksarkivet.

⁷⁴⁴ Resursbehov med avseende på den teoretiska delen av utbildningen för utomnordiska zigenare vid AMU-centrum, Skolöverstyrelsen, byrå V 3 den 2/3 1975; Kartläggning av hemspråkslärares och andra lärares behov av förberedande utbildning; skolöverstyrelsen den 29/9 1983; Pm: Uppläggnings av AMU:s zigenarundervisning för vuxna, skolöverstyrelsen den 25/9 1985; Pm: Zigenare i grundutbildning för vuxna (grundvux), skolöverstyrelsen, V-avdelningen den 5/7 1988, s. 2; Pm: Svar på skrivelse ställd till skolborgarrådet Beatrice Ask av Karl-Gunnar Pettersson m.fl. den 13/3 1989, Socialtjänsten i Stockholm, zigenarsektionen den 24/7 1989, s. 2–4; zigenarsektions arkiv volym 5, Stockholms stadsarkiv.

samheter och mindre kommunala projekt som initierades var i regel verksamma några år, sedan lades de ned.⁷⁴⁵

Under 1980-talet accentuerades betydelsen av verksamhetsbaserad undervisning och studiebesök och praktik på arbetsplatser blev mer styrande. Samtidigt misslyckades man med att finna adekvata praktikplatser och AMU-centralernas egna verkstäder ersatte praktik inom den reguljära industrin och tjänstesektorn. Praktikverksamheten vid AMU-centralerna var strängt könsuppdelad, vilket innebar att männen i regel fick prova verkstadsarbete och kvinnorna sömnad eller köksarbete. Många centraler kunde inte genomföra praktiken, då det saknades lokaler. Placering inom olika former av beredskapsarbete var också vanlig.⁷⁴⁶

Åtgärder för romsk vuxenutbildning och all annan verksamhet särskilt riktad mot romer stramades åt några år in på 1980-talet. Det kan ses som en följd av en kursomläggning i invandrar- och minoritetspolitiken 1976 där regering och riksdag hade satt upp gemensamma mål för samtliga invandrar- och minoritetsgrupper i Sverige. Det fanns inte längre ”någon specifik zigenarpolitik”, ansåg man på Invandrarverket.⁷⁴⁷ Den nya invandrapolitiken tillät dock, inom ramen för de generella målsättningarna, specifika åtgärder för romer, däribland vuxenutbildningen. Successivt växte kritiken bland centrala beslutsfattare mot ”positiv särbehandling” av vissa grupper. Man ansåg att romers situation inte längre var unik i jämförelse med grupper som hade invandrat till Sverige, vilket motiverade att öronmärkta stödåtgärder togs bort.⁷⁴⁸ Grundutbildningen för

⁷⁴⁵ Se Marta, Claudio (1979) A group of Lovara Gypsies settle down in Sweden: an analysis of their acculturation Stockholm sid 26–28.

⁷⁴⁶ Pm: Uppläggnings av AMU:s zigenarundervisning för vuxna, skolöverstyrelsen den 25/9 1985, s. 4 zigenarsektionens arkiv, F 4, volym 5, Stockholms stadsarkiv.

⁷⁴⁷ Lägesrapport inför samarbetskonferens den 2–3 oktober 1984 vid Hässelby slott i Stockholm, Statens invandrarverk, arbetsgruppen för zigenarfrågor, zigenarsektionens arkiv F 4, vol. 1, SSA.

⁷⁴⁸ Ds 1997:49, s. 33, Romer i Sverige – tillsammans i förändring; Diskriminering av romer i Sverige: rapport från DO:s projekt åren 2002–2003 om åtgärder att förbygga och motverka diskriminering mot romer, Stockholm 2004, s. 9; Pm: Uppläggnings av AMU:s zigenarundervisning för vuxna, skolöverstyrelsen den 25/9 1985, s. 5 zigenarsektionens arkiv volym 5, Stokcholms stadsarkiv.

vuxna romer som hade utvecklats av Skolöverstyrelsen togs bort i slutet av 1986 och kom därefter att ingå i den generella vuxenutbildning som kommunerna ansvarade för.⁷⁴⁹ Några år tidigare hade man på flera platser i landet sett sig tvungen att dra ned på antalet studieplatser på grund av få sökande och minskade resurser.⁷⁵⁰ Resursförlust ledde också till att kartläggning och utvärdering av insatserna kunde genomföras i mindre omfattning eller uteblev. En arbetsgrupp på Statens invandrarverk, som samordnade olika myndigheters insatser, konstaterade att flera mer omfattande kartläggningar som skulle göras 1984 inte kunde verkställas på grund av resursbrist.⁷⁵¹ ”Resurserna idag räcker till att skaffa fördjupade kunskaper i ett fåtal kommuner”, konstaterade man.⁷⁵² Det visade sig också att kommunerna runt om i landet inte hade kunskap om hur romers villkor såg ut, vilket naturligtvis hade negativa konsekvenser för utsikterna för ”positiv särbehandling”.⁷⁵³ När vuxenutbildningen för romer försvann i mitten av 1980-talet, var det utifrån tanken att den verksamheten skulle in i det generella vuxenutbildningssystemet. I den nya grundutbildningen för vuxna blev kommuner huvudmän och verksamheten räknades in i primärkommunernas budget.

Typiskt för grundutbildningen för vuxna var att det inte togs fram lämpligt läromedel för vuxna. Böckerna var framtagna för barn och erfarenheten visade omgående att dessa inte var

---

⁷⁴⁹ Romernas situation: situationsbeskrivning, uppsats publicerad av Statens invandrarverk och Nordiska zigenarrådet 1996, sid 17, Aleka Stobins arkiv, 4 B volym 3, Riksarkivet.

⁷⁵⁰ Lägesrapport inför samarbetskonferens den 2–3 oktober 1984 vid Hässelby slott i Stockholm, s. 3, Statens invandrarverk, arbetsgruppen för zigenarfrågor, zigenarsektionens arkiv F 4, volym 1, Stockholms stadsarkiv.

⁷⁵¹ Den sista större kartläggningen tycks ha genomförts just 1984. Se kartläggning rörande den romska minoritetens situation den 9/10 1984, Statens invandrarverk, sektionen för zigenarfrågor, Aleka Stobins arkiv, 4 B, volym 1, Riksarkivet.

⁷⁵² Minnesanteckningar från samrådsgruppens sammanträde i Stockholm den 12/12 1985, s. 3, Statens invandrarverk, arbetsgruppen för zigenarfrågor, Aleka Stobins arkiv, 4 B, volym 1, Riksarkivet.

⁷⁵³ Minnesanteckningar från samrådsgruppen sammanträde i Stockholm den 14/2 1985, Statens invandrarverk, arbetsgruppen för zigenarfrågor, Aleka Stobins arkiv 4 B, volym 1, Riksarkivet.

lämpliga att använda i vuxenundervisningen. Framtagning av läromedel för detta ändamål fick ändå anstå på framtiden, trots att samma sak konstaterades gång på gång under 1970- och 1980-talen. I den första undervisningen på 1960-talet användes stenciler och kortare texter som läraren på eget initiativ försåg eleverna med. Lärares ansvar i den här frågan kom mer eller mindre att permanentas genom 1976 års läroplan för grundutbildning för vuxna romer. Flexibilitet till elevernas olika förutsättningar nödvändiggjorde anpassningsbart undervisningsmaterial, menade man. Resultatet blev att romer fick dåliga läromedel och att kvaliteten varierade beroende på de resurser som läraren tilldelades. Några få läromedel på romani chib togs fram av Skolöverstyrelsen under 1970- och 1980-talet men särskilt avsatta resurser till detta ändamål drogs in i början på 1980-talet, i samband med att den särskilda grundutbildningen för romer upphörde 1986 och utbildningen övergick i det generella vuxenutbildningssystemet.⁷⁵⁴

En av nyckelaktörerna för insatser vad gäller vuxenutbildning av romer i Stockholm framhöll i mitten på 1960-talet att:

”tidigare intryck rörande zigenarnas avvikande beteende kvarstår och i viss mån förstärks. Risk föreligger att, trots moderna bostäder och skolgång, en fixering sker i ett beteendemönster som icke är förenligt med normalt samhällsliv och ofta leder till konflikt-situationer som, i värsta fall, leder till en regress och i bästa fall verkar fördröjande på hela assimilationsprocessen, om inte betydande insatser i form av intensiv påverkan kan fullföljas[...]”⁷⁵⁵

Uteblivna förbättringar förklarades således med beteendemönster som gruppen ansågs ha. I sammanhanget finns skäl att framhålla att det forskningsprojekt som pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet ledde 1965–1968 avsvor

⁷⁵⁴ Minnesanteckningar från sammanträde för samrådsgruppen för zigenarfrågor den 19/5 1983, Aleka Stobins arkiv, 4 B, volym 1, Riksarkivet.

⁷⁵⁵ Pm om samverkan mellan pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet och Stockholms skoldirektion den 13/1 1966, zigenarsektionen arkiv, F 4 volym 3, Stockholms stadsarkiv.

sig möjliga anklagelser för att vilja lägga skuldbördan på romer. I stället introducerades termen ”egna adaptiva misslyckanden”, som man menade var en motsats till att vilja moralisera över uteblivna framsteg. Behandlingsmodellen innebar att individen själv skulle nå fram till ”en framgångsrik lösning av sina problem” [...], vilket sker först när hon själv upplever värdet av dessa förändringar”. Även om en moraliserande hållning mot romer avvisades så föreföll ansvaret att komma till ny ”insikt” uteslutande ha legat hos romerna. En avhandling, som tillkom inom ramen för pedagogiska institutionens verksamhet har detta som ett genomgående tema. Romers utanförskap var självvalt. Romerna kunde acceptera exempelvis vuxenutbildning som form eftersom den gick att ”anknyta till det egna sociala mönstret, men i hög grad sagt nej till skolans innehåll”. Romer hade, enligt avhandlingen, använt skolan på ett sätt som ledde till ökad segregation eftersom den erbjöd försörjningsmöjligheter som gjorde att de inte påtvingades kontakter med andra grupper.

7.9 Avslutande kommentarer

Regleringar, normer och bemötanden har motverkat romers möjligheter att försörja sig, vilket inte bara har fått återverkningar inom arbetslivet utan för romers totala livssituation. Konsekvenserna var inte okända för de som formulerade och tillämpade bestämmelserna. Syftet var att försvåra eller omöjliggöra romers möjligheter att försörja sig på vissa sätt och en av följderna blev att romer drevs längre ut ur samhället i en än mer marginaliserad position. Samtidigt var just uppfattningen att romer inte var en del av samhället ett bärande motiv till att det krävdes hårdare åtgärder mot romer. På så sätt fick de särbehandlande åtgärderna återverkningar i romers livsbetingelser.

Åtgärderna under perioden 1960 till 1990-talet var av ett annat slag än under tidigare period. I samband med att romer tilläts få tillgång till bostäder skapades också åtgärder i form av vuxenutbildning som tänktes möjliggöra romers inträde på den

reguljära arbetsmarknaden. Politiken tog en annan riktning, vilket i praktiken innebar att den tidigare periodens regleringar ersattes av reforminriktade åtgärder. Det sena 1950-talets analys var att romer inom kort skulle stå utan försörjning från sina yrken och det tvingade fram åtgärder som gav nya försörjningsmöjligheter. En central målsättning med den politik som sedan 1950-talet har varit vägledande är att få romer "anpassade" till ett modernt arbetsliv och många av åtgärderna har handlat om att förändra romer. Anpassning och utbildning till ett normalt arbetsliv handlade därför inte bara om inkomstbringande sysselsättning och inträde på arbetsmarknaden, utan ingick i en mer omfattande inblandning i enskilda romers liv. Genom utbildningen tänktes romer överge sin romska tillhörighet.

Utmärkande för många av åtgärderna är att de har utgått från den seglivade föreställningen att romer har skuld till sin egen situation. En aspekt av skuldbeläggningen är att myndigheter låtit både analysen av uteblivna förbättringar och incitament för insatser landa i att problemen ursprungligen låg hos gruppen. Uteblivna framsteg i anpassningsarbetet kunde föras över på beteendemönster som gruppen hade.

En annan aspekt av detta är även att man inlät sig blanda samman romers livssituation med föreställningar om romers rasbiologiska karaktär och kultur. I början av 1900-talet var det en vanligt förekommande uppfattning att romers rörlighet var en följd av romers nedärvda vandringslust, vilket i en senare epoks föreställning ersattes med en kulturell förklaring. Det var också skäl som föranledde kommunala tjänstemän att inte folkbokföra romer på 1950-talet, eftersom man ansåg att romers levnadssätt inte harmoniserade med den lokala befolkningen. I frågor som rör romers tillgång till arbete används samma tankefigur som var vägledande för utbildningsinsatserna för vuxna romer. Man ansåg att romers villkor på arbetsmarknaden begränsades av romer själva och att likvärdiga villkor på arbetsmarknaden inte skulle vara möjlig utan insatser som också syftade till att romer skulle förändras.

8 Avslutande diskussion

8.1 Inledning

Vitboken är en utgångspunkt för att stärka arbetet med romers mänskliga rättigheter. Den omfattande särbehandling som romer har utsatts för under 1900-talet har en dagsaktuell spegelbild. Kunskap om romers villkor i Sverige ur ett historiskt perspektiv och dess samband med dagens villkor är en viktig utgångspunkt för att gå vidare och blicka framåt. Denna vitbok är därför ett led i regeringens arbete med att förbättra levnadsförhållandena för romer.

En vanligt förekommande uppfattning såväl historiskt som i dag är att romers situation är mer eller mindre självförvållad, eller till och med självvald. Genom att beskriva det historiska sammanhanget kan vitboken tjäna syftet att skapa en större förståelse för den romska minoritetens situation i dag. Det är regeringens mening att kunskap om historien är angelägen för ett framgångsrikt arbete för att stärka romers mänskliga rättigheter.

När arbetet med vitboken inleddes stod det efter en kort tid klart att det område som skulle beskrivas var obearbetat, det vill säga att det i stor utsträckning saknades kunskap på området. Det är dessutom en lång tidsperiod som ska skildras och många av de romer som har påverkats av den förda politiken lever inte i dag. Åtskilliga gallringar av arkiv har genomförts. Samtidigt är det bevarade källmaterialet mycket omfattande.

Alla förhållanden och särbehandlande åtgärder som materialet synliggör har inte varit möjliga att beskriva. Inte heller har vitboken kunna följa upp alla de särbehandlade åtgärder och händelser som romer i dialog med Regeringskansliet påtalat, eller beskriva alla de ledtrådar som finns i beställda forskningsrapporter. Det är viktigt att understryka att denna bok inte ger några slutgiltiga svar på de teman som har identifierats.

Det sagda innebär att vitboken omöjligen kan förmedla en fullständig kunskap, likväl ger den en tillräckligt bra bild för att tjäna syftet att ge kunskap om vilka historiska sammanhang som har påverkat hur stereotyper och fördomar om romer har vuxit fram och levt vidare från generation till generation samt hur dessa har legat till grund för den statliga politiken.

Syftet med det avslutande kapitlet är att utifrån den tidigare beskrivningen av romers villkor under 1900-talet synliggöra ett antal genomgående teman som har varit utmärkande för statens och kommuners åtgärder mot romer. Utifrån perspektiven anti-ziganism och likabehandling identifieras ett antal förhållanden som har bidragit till slutsatsen att romer under 1900-talet har utsatts för övergrepp och kränkningar, som påverkar romers levnadsförhållanden än i dag.

8.2 Antiziganism

Landsomfattande kartläggningar av romer på statligt initiativ tillsammans med undersökningar från forskarsamhället har bidragit till att skapa negativa och seglivade föreställningar om romer. Utmärkande för 1900-talet är att dessa uppfattningar har varit en utgångspunkt för många av samhällets åtgärder. De politiska åtgärderna har tagit sig olika uttryck under skilda tidsperioder. Ett exempel på det är arbetssätt med kartläggning av romer som löper under hela 1900-talet.

Under första hälften av seklet var det polisen och kommunala tjänstemän som rapporterade uppgifter om romers antal och levnadsförhållanden till statliga utredningar och myndigheter.

Under andra hälften av 1900-talet, en tid som ofta karaktäriseras som välfärdssamhällets genombrott, fortsatte arbetssättet, men kom att följa ett förändrat synsätt på romer. Kommunen kom att ha ett speciellt ansvar för att tillförsäkra romer fast bosättning, vilket antogs leda till positiva följd effekter för bland annat romska barns tillgång till utbildning och romers inträde på arbetsmarknaden. Det är slående att när samhället tog på sig ett större ansvar för till exempel romers bostadsförhållanden blev också romer föremål för en ökad samhällelig insyn och kartläggning. Myndigheter på lokal och statlig nivå, har som en del i sina verksamheter, registrerat och kartlagt romers antal och andra ovidkommande saker som rör enskildas personliga förhållanden. Kartläggningarna innehåller kränkande uppgifter om enskilda personer och utgör en mer eller mindre systematisk kartläggning av gruppen med bland annat släkträd som löper ända tillbaka till 1800-talet. Det har varit vanligt förekommande att romska personer har tilldelats koder som "Z", "icke-Z", "halv Z" "1/4 Z" med ett tillhörande nummer som sedan har kopplats till ett register med persondossier. Arbetet med romer har således haft rasbiologiska utgångspunkter och inslag. Det kan hävdas att de omfattande registreringarna och kartläggningarna av romer går långt utöver vad som i dag kan anses vara motiverat i den verksamhet där de har genomförts.

1900-talets vetenskapliga synsätt med diagnoser, socialmedicinska-, psykologiska och antropologiska underlag om romer, har många gånger bidragit till att såväl förstärka som vidmakthålla en negativ syn på romer och marginaliseringsprocesser som påverkade gruppens villkor. Kartläggningarna har spelat en inte obetydlig roll i framväxten av de fördomar mot romer som lever vidare än i dag. Gemensamt för många av dessa kartläggningar är att de har byggt upp och bekräftat, snarare än utmanat, fientliga och stereotypa föreställningar om romer.

Genomgången av politiska motiv och åtgärder under första hälften av 1950-talet visar att registreringar, steriliseringar, omhändertaganden av barn, fördrivning och vägran att mantalskriva romer såväl motiverades som verkställdes utifrån antagan-

dena att romer skulle utrotas, var oönskade och att åtgärderna skulle försvåra romers tillvaro. Politiska åtgärder har således inte utmanat eller sökt förändra den ojämlika relation som har funnits mellan romer och majoritetsbefolkningen. Just uppfattningen att romer inte var en del av samhället tjänade dessutom som motiv till att det krävdes hårdare åtgärder mot romer. På så sätt fick de särbehandlande åtgärderna ytterligare återverkningar i många romers livsbetingelser då åtgärderna bidrog till att stigmatisera och utdefiniera gruppen ytterligare.

Många av de åtgärder som har påverkat romers livsvillkor gjordes med stöd av lagar och normer på lokal nivå. Romska personer har berättat att de har utsatts för en omfattande särbehandling som har fått vida konsekvenser för deras möjligheter att leva det liv som de själva önskar, men också för villkoren att utveckla och hävda sin identitet.

I vitboken beskrivs samhällets, i meningen kommun, lands-ting och stat, motiv och åtgärder. Hur ansvarsfördelningen har sett ut har varierat under 1900-talet. Att fördela ansvar på en aktör, en myndighet, en kommun, en statlig aktör, vid en viss tidpunkt, låter sig inte enkelt göras, då de politiska kraven och åtgärderna har utformats och tillämpats på olika nivåer i samhället. Riksdag och regering har ansvar för lagstiftningen och den nationella politiken. Under hela 1900-talet var den Svenska kyrkan en del av staten och har haft makt att förändra eller utmana på såväl nationell politisk nivå och lokal nivå. Myndigheten Socialstyrelsen menade att sterilisering kunde ställas som villkor för mödrahjälp samt att romer inte hade en given tillgång till mödrahjälpen. Socialstyrelsen agerade på mandat från riksdagen och regeringen och vad kommunala förvaltningar har utfört är en förlängning av den förda politiken. Polismyndigheter svarade på många av inventeringarna att det krävdes kraftfulla åtgärder mot romer. Kommunala förvaltningars insatser synliggör att åtgärder för lika tillgång till arbetsmarknaden inte var möjliga utan insatser som också syftade till att romer skulle förändras.

Det är viktigt att vara medveten om att många av åtgärderna har verkat samtidigt och för många romer i ett sammanhang,

vilket gör att det finns fog för att säga att politiken under första hälften av 1900-talet var ytterst repressiv. Framställningen visar också att konsekvenserna inte kan ha varit okända varken för de som formulerade eller tillämpade bestämmelserna. Romer har utsatts för sterilisering och fördrivning. Romer fick inte komma in i skolan och innanför Sveriges gränser, samtidigt som åtgärder som vidtogs också bidrog till att bekräfta att romer inte var en del av samhället. Det är i ljuset av samhällets inställning att romer var oönskade och inte skulle bli fler eller för många, som många av de politiska åtgärderna bör skärskådas och förstås.

Ett genomgående tema under hela 1900-talet är att andra aktörer än romer har formulerat vad som var problemet och vilka åtgärder som skulle stävja problemet. Romer har i stor utsträckning stått utanför de demokratiska processerna och har inte haft möjlighet att delta i formuleringen av frågor som direkt berör dem. De politiska diskussionerna utgick i början av seklet från att speciella åtgärder skulle lösa den så kallade "tattar- och zigenarfrågan" och från slutet av 1950-talet inriktades det statliga intresset uteslutande till "zigenarfrågan". Därmed inte sagt att resande under senare hälften av 1900-talet fick tillgång till en jämlik behandling i samhället. Synen på resande fortsatte att präglade gruppens villkor. Många resande vittnar dessutom om att de som en effekt av den repressiva politiken förtigit sin identitet och påtalar att de därigenom har förlorat tillgång till sin kultur och sitt eget språk.

Ett annat tema under hela 1900-talet är att flera av åtgärderna har tagit sin utgångspunkt i att romer själva har skuld till sin egen situation. Skulden till att kommuner inte mantalsskrev romer hänfördes många gånger till en föreställning om att romers tillvaro var självvald. Skulden till att romer steriliserades tillskrevs inte sällan romers fattiga levnadsomständigheter, torftiga bostadsförhållanden och livslånga erfarenheter av omhändertagande av barn. Utgångspunkten att romer har skuld till sin egen situation har varit seglivad och fungerat som motiv till åtgärder. När åtgärderna inte menades ha fått avsedd effekt sökte

man efter orsaker till detta hos romerna och inte hos myndigheterna.

Utmärkande för många av de politiska åtgärder som under andra hälften av 1900-talet tar vid är att de kommunala och statliga initiativen var reforminriktade. Romer tilläts få bostäder. Många av åtgärderna tog emellertid sin utgångspunkt från en föreställd normalitet som romer jämfördes med. Samhällets och kommuners dominerande syn på romer var att de inte var tillräkneliga eller kunde ta ansvar. Romer skulle anpassas och inpassas samt övertygas om vad som var deras eget bästa. I praktiken kom det också att innebära att tjänstemännens inflytande över romer stärktes då myndigheters möjligheter och befogenheter att kontrollera och ingripa i de enskildas personliga förhållanden i många avseenden kom att öka. Romer skulle räddas från sitt undermåliga sätt att leva till ett liv inom den samhälleliga omsorgens ramar. Samhället skulle samtidigt bli romers beskyddare och det var från sig själva och sin kultur, som romer skulle skyddas. Därigenom blev kontrasterna mellan det normala och det avvikande skarpa. De fostrande dragen som har präglat åtgärderna tog sig många gånger uttryck i långtgående intervention i den enskildes liv och ledorden för den här politiken var anpassning och inpassning.

Romers erfarenheter av diskriminering i dag visar att negativa föreställningar om gruppen alltjämt fortlever och inte på allvar har ifrågasatts. Det är allvarligt, för romers erfarenheter av särbehandling och känsla av att leva i en fientlig omgivning påverkar såväl nu som förr deras villkor att främja sin identitet som en minoritet med egna resurser. Detta får också effekter för romers möjligheter att delta i samhället på lika villkor.

Mot bakgrund av vad som har identifierats med vitboken finns det fog för konstaterandet att romer i Sverige under 1900-talet har utsatts för antiziganism, vilket inte på allvar har erkänts eller ifrågasatts. Antiziganism är fortfarande en del av många romers vardag i Sverige och en bidragande orsak till romers låga tillit till samhället och majoritetssamhället i stort. En viktig förutsättning för att övervinna bristen på tillit och vinna för-

troendet är åtgärder som ifrågasätter stigmatiserande tanke-
mönster om romer och motverkar antiziganism. Lika viktigt är
att erkänna och ta ansvar för de övergrepp och kränkningar som
har begåtts mot romer under 1900-talet.

9 Käll- och litteraturförteckning

9.1 Otryckta källor

Riksarkivet:

Aleka Stobins arkiv 1970-2001

4 B:1 Nordiska zigenarrådet 1970-tal - 1980-tal

4 B:3 Nordiska zigenarrådet 1980-tal, 6:2 Konferenser, seminarier och kurser.

Ecklesiastikdepartementets registratur, juni 1960, nr 16 och 17.

Expertgruppen för övervägande av åtgärder beträffande vissa zigenare 1969

B2 Expertgruppen för zigenarfrågor angående korrespondens diariet. Volym 1.

B4 PM. angående överföring av zigenare, historia, utbildning. Volym 1.

Socialdepartementets konseljakt 25/9 1942, nr 101.

Socialstyrelsens arkiv

Socialvårdsbyrån

B1 a Skrivelser till Kungl. Maj:t, huvudserie

Volym 5

F X Ö Handlingar rörande zigenare

Volym 3, 4

5:e byråns arkiv

H 10 Inventering av tattare och zigenare 1943-1944
Volym 6.

Skolöverstyrelsens arkiv, folkskoleavdelningen
B 1a Koncept

YK 213 Fattigvårdslagstiftningskommittén
Volym A:1 Protokoll med bilagor 107-1923
Volym H V:1 Statistiskt primärmaterial angående tattare och
zigenare 1922.

YK 506 Zigenarutredningen 1954
Volym 1, Volym 2, Volym 3, Volym 4 och Volym 7.

Uppsala Landsarkiv

Stadsfiskalen i Mariefred 1871-1950
F 4.

Landskansliet i Örebro län 1882-1958
D:XXIII:6,7.

Stockholms stadsarkiv

Zigenarsektionen
F 3b Utbildningsfrågor
Volym 1,3,5.
F 4 Utbildningsverksamhet
Volym 1,2.

Takmans arkiv
Volym A:7
Volym A:4

9.2 Tryckta källor

Riksdagstryck

Andra kammarens motion nr. 70, 1897
Andra kammarens motion nr. 234, 1921
Andra kammaren motion nr 97, 1955
Andra kammarens protokoll nr. 17, 1921
Andra kammarens protokoll nr 13, 1960
Andra kammarens tillfälliga utskotts utlåtande, nr. 4, 1897
Andra kammarens tillfälliga utskott nr 2 1921
Andra kammarens allmänna beredningsutskott, nr. 11, 1953

Första kammarens motion nr 30, 1906
Första kammarens motion nr 38, 1922
Första kammaren motion nr 77, 1955
Första kammaren motion nr 309;1960
Första kammaren motion nr 13, 1960
Första kammarens protokoll nr. 22 1897
Första kammaren protokoll nr 14, 1955

Första kammarens tillfälliga utskott (nr. 1) utlåtande nr. 6, 1897
Första lagutskottets utlåtande nr 24, 1955

Placat om Tartarernes fördrifvande af landet

Proposition 1913:42
Proposition 1934:103
Proposition (statsverksproposition) bil. 7 nr. 81, 1958
Proposition 1954:41
Proposition 1913:42
Proposition 1975:18
Proposition 1976/77:100 bilaga 13
Proposition 1979/80:1
Proposition 1998/99:71

Riksdagens skrivelser till Konungen No 33, 1907

Riksdagsprotokoll nr 87, 1975

Socialutskottets utlåtande 1975:14

Socialutskottets betänkande 1983/84:28

Svensk författningssamling (SFS)

SFS 1885:27

SFS 1886:33

SFS 1914:196

SFS 1921:604

SFS 1927:333

SFS 1934:171

SFS 1936:305

SFS 1958:399

Kungl. brev 1966-06-16; Statsverkspropositionen 1966 bil. 10

Regeringens skrivelse 2011/12:56, *En samordnad och långsiktig strategi för romers inkludering 2012–2032.*

Statens offentliga utredningar, departementsskrivelser och betänkanden

Kommittébetänkande nr. II 1900, *Betänkande och förslag angående vanartade och i sedligt afseende försummade barns behandling.*

SOU 1923:2, *Förslag till lag om lösdrivares behandling m.fl. författningar.*

SOU 1926:9, *Betänkande med förslag till lag om behandling av vissa arbetsovilliga och samhällsvådliga m.fl. författningar.*

SOU 1929:9, *Betänkande med förslag till lagstiftning om åtgärder mot lösdriveri samt åtgärder mot sedeslöst leverne av samhällsskadlig art.*

SOU 1929:14, *Betänkande med förslag till steriliseringslag.*

SOU 1936:31, *Betänkande med utredning och förslag angående åtgärder för särskild undervisning och utbildning av psykiskt efterblivna i barn- och ungdomsåren.*

SOU 1936:46, *Betänkande angående sterilisering.*

SOU 1936:59, *Betänkande i sexualfrågan.*

SOU 1938:57, *Slutbetänkande avgivet av Befolkningss-kommissionen.*

SOU 1944:48, *Betänkande med förslag till allmän ordningsstadga m. m.*

SOU 1949:4, *Utredning med förslag om lösdrivarlagens upp-hävande m.m.*

SOU 1951:42, *Betänkande med förslag till utlänningslag m.m.*

SOU 1956:43, *Zigenarfrågan.*

SOU 1974:25, *Fri sterilisering. Betänkande av steriliserings-utredningen.*

SOU 2000:20, *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935-1975. Historisk belysning – kartläggning- intervjuer jämte bilagor.*

SOU 2000:22, *Från politik till praktik. De svenska steriliserings-lagarna 1935-1975. Rapport till 1997 års steriliseringsutredning.*

SOU 2004:48, *Kategorisering och integration. Om föreställda identiteter i politik, forskning, media och vardag.*

SOU 2010:55, *Romers rätt - en strategi för romer i Sverige*

SOU 2011:29, *Samlat, genomtänkt och uthålligt? En utvärdering av regeringens nationella handlingsplan för mänskliga rättigheter 2006-2009.*

Ds In 1969:1, *Om organiserad överföring av vissa zigenare*

Ds A 1975:8, *Zigenare i Sverige: redogörelse över försöks-verksamhet för utomnordiska zigenare samt förslag till åtgärder*

Ds S 1981:20, *Förändring av nuvarande statsbidrag till familje-pedagogisk verksamhet bland flyktingar och zigenare.*

Ds 1997:49, *Romer i Sverige – tillsammans i förändring*

Övrigt tryck

Allt som kan mätas är inte vetenskap- en populärhistorisk skrift om Rasbiologiska institutet, Forum för levande historia, 2007.

Betyg och studieresultat. Gymnasieskolan. Skolverket, PM 2010/11.

- Bidrag till Sveriges officiella statistik. Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser 1886–1890*, Statistiska centralbyrån, 1895.
- Bostadspolitiken, Svensk politik för boende, planering och byggande under 130 år*, Boverket, 2007.
- De vill att jag ska vara osynlig*, Barnombudsmannen, Rapport 2005.
- Den svenska rasbiologins idéhistoriska rötter, en inventering av forskningen*,
Forum för levande historia, Redovisning av regeringsuppdrag, 2007.
- Diskriminering av romer i Sverige: rapport från DO:s projekt åren 2002-2003 om åtgärder att förbygga och motverka diskriminering mot romer*,
Ombudsmannen mot etnisk diskriminering, Rapport 2004.
- Diskriminering av nationella minoriteter inom utbildningsväsendet*, DO:s rapportserie 2008:2, 2008.
- Diskriminering i rättsprocessen – om missgynnande av personer med utländsk bakgrund*, Brottsförebyggande rådet, Rapport 2008:4.
- Folkbokföringsförordningen 1946:469*
- Folkräkningen 1910: IV befolkningens fördelning efter hushåll, trosbekännelse, födelseort m.m.*
- Handbok för mödranhjälpsverksamheten, med råd och anvisningar av Kungliga Socialstyrelsen*, Socialstyrelsen, 1942.
- Hatbrott 2012- statistik över självrapporterad utsatthet för hatbrott och polisanmälningar med identifierade hatbrottsmotiv..* Brottsförebyggande rådet, Rapport 2013:16..
- Human rights of Roma and Traveller in Europe* . Europarådet, Rapport, 2012.
- Justitieombudsmannens ämbetsberättelse 1947, 1960*
- Nytt Juridiskt Arkiv 1902*
- Nytt Juridiskt Arkiv 1909*
- Nytt Juridiskt Arkiv 1922*
- Nytt Juridiskt Arkiv (1924)*
- Romer i skolan: en fördjupad studie* Skolverket 2007

Romers kulturella och språkliga rättigheter- vägar mot ett förverkligande,

Forum för levande historia, Rapport 2011.

Romers rättigheter – diskriminering, vägar till rättigheter och hur juridiken kan bidra till att förändra livsvillkoren för romer,

Ombudsmannen mot diskriminering, Rapport 2011.

Omänskligt- om rasbiologins historia, Forum för Levande historia, 2012.

Skolöverstyrelsens författningssamling 1979: 231, *Anvisningar för zigeniska barns skolgång.*

Sociala meddelanden, (nr. 10b), Socialstyrelsen, 1940.

Sociala meddelanden (nr 2) Socialstyrelsen, 1944.

Sociala meddelanden, 1945

Statistisk översikt av det svenska näringslivets utveckling 1870–1915 med särskild hänsyn till industri, handel och sjöfart:

Statistiska meddelanden [Serie A, band III:1] Stockholm 1919.

Vi är rädda att förlora våra barn, Rädda barnen., Rapport 1998.

9.3 Studier beställda av regeringskansliet

Axelsson, Thom, *Tattarna och begåvning. Manne Ohlanders intelligensundersökningar av tattare under 1940-talet* (2012), Dnr A2012/1804/DISK.

Axelsson, Thom *Tattare, zigenare och skolan 1945–1970. Rapport till arbetsmarknadsdepartementet,* Dnr A2012/1804/DISK.

Caldaras, Hans, *En tillvaro i skenet av onskans ansikte* (2013), Dnr A2012/1801/DISK.

De los Reyes, Paulina, *Ett olösligt problem. Rapport om steriliseringslagarnas konsekvenser för romer och resande* (2013), Dnr A2012/1901/DISK.

De los Reyes, Paulina, *Romsk och resandetillhörighet i ansökningar om sterilisering i mitten av 1940-talet* (2013), Dnr A2013/1174/DISK.

Frankemo, Eleonor, *Antiziganism* (2012), Dnr A2012/1801/DISK.

- Ericsson, Lena, *Zigenarsektionen i Stockholms stad 1958-1997* (2012), Dnr A2012/1448/DISK
- Ericsson, Lena, *Vem får bli stockholmare? Romer på den stockholmska bostadsmarknaden* (2012), Dnr A2012/1448/DISK.
- Ericsson, Martin, *Svenska kommuners utestängningsstrategier mot "tattare" 1880-1924. Rapport till arbetsmarknadsdepartementet* (2012), Dnr A2012/1310/DISK.
- Selling, Jan, *Diskursanalys av svensk antiziganism i ett långt perspektiv* (2012), Dnr A2012/1802/ DISK.
- Selling, Jan, *Polisen och antiziganismen. En studie om Jönköpingshändelserna 1948 och Ludvika-fallet 1956* (2012), Dnr A2012/1803/DISK.
- Wallengren, Simon & Richard Magito Brun, *Fördomsbilden om romer baserat på olika aktörers beskrivningar under perioden 1900 – 1950* (2012), Dnr. A 2012/4071/DISK
- Wiklander, Ludvig, *Invandringsförbudet 1914. Motiv och konsekvenser* (2013), Dnr A 2012/3952/DISK.

9.4 Litteratur

- Areschoug, Judit, *Det sinnesslöa skolbarnet: undervisning, tvång och medborgarskap 1925-1954*, (Linköping 2000).
- Axelsson, Thom, *Rätt elev i rätt klass: skolan begåvning och styrning 1910-1950* (Linköping 2007).
- Berge, Anders, *Medborgarrätt och egenansvar. De sociala försäkringarna i Sverige 1901-1935* (Lund 1995).
- Barcony, Janos & Agnes Daroci "Chronology – the Pharrajamos in the Third Reich" i (red) Barcony, Janos & Agnes Daroci, i *Pharrajimos, The Fate of the Roma During the Holocaust* (New York 2008).
- Bladini, Ulla-Britt *Från hjälpskolelärare till förändringsagent: svensk speciallärarutbildning 1921-1981 relaterad till speciallärarundervisningens utveckling och förändring i speciallärarens yrkesuppgifter* (Göteborg 1990).

- Broberg, Gunnar, *Statlig rasforskning: En historik över Rasbiologiska institutet* (Lund 1995).
- Boguslaw, Julia *Svensk invandringspolitik under 500 år* (Malmö 2012).
- Bruchfeld, Stéphane och Levine. A, Paul *Om detta må ni berätta. En bok om förintelsen i Europa 1933-1945 – med ett nytt kapitel om Sverige och Förintelsen* (Stockholm 2010).
- Caldaras, Hans, *I betraktarens ögon* (Stockholm 2002)
- Edman, Johan, "Lösdrivarlagen och den samhällsfarliga lättjan" i *Villkorandets politik: fattigdomens premisser och samhällets åtgärder – då och nu* (Borås 2008).
- Ericsson, Tom, "Mellan kapital och arbete" i *Scandia* 2008.
- Etzler, Allan, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige. Historia och språk* (Uppsala 1944).
- Florin, Christina & Ulla Johansson "Där de härliga lagrarna gro...": Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914, (Stockholm 1993).
- Fredriksson, Victor (red), *Den svenska folkskolans historia, del 5: Det svenska undervisningsväsendet 1920-1942* (Stockholm 1950).
- Gustavsson, Inga *Studier i en minoritetsgrupps strävan att bevara sin kulturella autonomi* (Stockholm 1971).
- Hammar, Tomas, *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900-1922* (Stockholm 1964).
- Hazell, Bo, *Resandefolket. Från tattare till traveller* (Stockholm 2011).
- Harvard, Jonas och Nilsson, Torbjörn, "Det offentliga tryck. Källorna som styr svensk historieforskning" i red. Förhammar, Harvard & Lindström *Dolt i offentligheten. Nya perspektiv på traditionellt källmaterial*, (Lund 2011).
- Hatje, Katrin, *Befolkningsfrågan om välfärden. Debatten om familjepolitik och nativitetsökning under 1930- och 1940-talen*, (Stockholm 1974).
- Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik*, (Stockholm 1989).

- Höjer, Henrik, *Svenska siffror. Nationell integration och identifikation genom statistik 1800-1870*, (Södertälje 2001).
- Iverstam, Ingrid, & Tomas Johansson, Nils Wall, *Socialt arbete med zigenare: erfarenheter av sociala insatser bland zigenare*, [rapport från sektionen för zigenarfrågor 10:2] (Stockholm 1978).
- Jacobsson, Tor, *Om tattarna i Jönköping: Redogörelse för vissa, på uppdrag av Jönköpings Stads Fattigvårdsstyrelse företagna undersökningar* (Jönköping 1943).
- Jakobsson, Svante, *På kant med samhället: om "löst folks" tillvaro på 1880-talet* (Stockholm 1984).
- Jansson, Karl-Axel & Ingemar Schmid, "Före folkmordet" i Jansson & Schmid (red) *Ett fördrivet folk. Antologi om förtryck och diskriminering av romer/zigenare/resande*, (Forum för levande historia 2005).
- Johansen, Jahn Otto, (2008) Sigoynerne "Furfulgt i århundrer" i red. Bernt Hagtvet *Folkmordens svarte bok* (Oslo 2008).
- Kendrick, Donald och Puxon, Gratton, *The Destiny of Europe's Gypsies*, (London 1972).
- Liégois, Jean-Pierre, *Roma in Europe* (Strasbourg 2007).
- Lindberg, Hans, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936-1941* (Uddevalla 1973).
- Lundgren, Frans *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Lund 2003)
- Lundgren, Gunilla & Sofia Taikon, *Zofi Z-4515* (Stockholm 2006).
- Lundström, Tommy, *Tvångsombändertagande av barn. En studie av lagarna, professionerna och praktiken under 1900-talet* (Edsbruk 1993).
- Marta, Claudio, *A group of Lovara Gypsies settle down in Sweden: an analysis of their acculturation* (Stockholm 1979).
- Montesino Parra, Norma, *Zigenarfrågan: intervention och romantik* (Lund 2002).
- Montesino, Norma *Romer i svensk myndighetspolitik – ett historiskt perspektiv*. Meddelande från Socialhögskolan (2010:2).

Myrdal, Alva & Gunnar Myrdal *Kris i befolkningsfrågan* (Stockholm 1934).

Nilsson, Roddy, *Kontroll, makt och omsorg: sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940* (Lund 2003).

Nordström, Stig, *Hjälpskolan och särskolan i Sverige t.o.m. 1921: utveckling i relation till differentieringsproblemet* (Stockholm 1968).

Ohlander, Manne, "Begåvningsförhållandena hos tattare: En genealogisk och sociologisk studie" i *Tidskrift för psykologi och pedagogik*, nr. 3 (1943a).

Ohlander, Manne "Zigenarna, tattarna och hjälpskolan" i *Hjälpskolan* (1943b).

Palosuo, Laura, *En inventering av forskningen om romer i Sverige* (2009).

Rosander, Göran, *Gårdsfarihandel i Norden* (Stockholm 1980).

Runcis, Maja, *Steriliseringar i folkhemmet* (Stockholm 1998).

Sjögren, David, *Den säkra zonen: Motiv, åtgärdsförslag och verksamhet i den särskiljande utbildningspolitiken för inhemska minoriteter 1913-1962* (Umeå 2010).

Sjögren, David, "Riktade utbildningssatsningar för inhemska minoriteter: några motiv och kategoriseringsproblem i historisk belysning" i red Larsson, Esbjörn & Johannes Westberg *Utbildningens sociala och kulturella historia: meddelanden från den fjärde nordiska utbildningshistoriska konferensen* (Uppsala 2010).

Svanberg, Ingvar & Mattias Tydén, *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria* (Viborg 2005).

Svenska röda korset *Svenska Röda Korsets räddningsaktion till Tyskland under Andra världskriget* (Stockholm 2000).

Taikon, Katarina *Zigenare det är vi* (Stockholm 1967)

Taikon, Katarina *Zigenare* (Uddevalla 1979).

Tallberg Broman, Ingegerd & Lena Rubinstein, Reich Jeanett Högström (red) *Likvärdighet i en skola för alla. Historisk bakgrund och kritisk granskning* (Kalmar 2002).

Tervonen, Miika, *Gypsies, "Travellers" and "Peasents": A study on ethnic boundary drawing in Finland and Sweden, c. 1860–1925* (Florens 2010).

Taussi Sjöberg, Maria, *Skiljas, trolovning, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-talet* (Stockholm 1988).

Thesleff, Arthur, "Zigenare och tattare" i Herman Lundborgs *Rasfrågor i modern belysning: Populär handledning under medverkan av fackmän*, (Stockholm 1919).

Trankell, Arne, *Ett forskningsprogram om invandrarnas och de etniska och religiösa minoriteternas problem i Sverige*, Forskningsrapport från Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet (Stockholm 1969).

Tyden, Mattias

Trankell, Ingrid & Arne Trankell, *Undersökning rörande möjligheterna att underlätta de skolpliktiga barnens skolgång: bakgrund, teoretiska referensramar och praktisk uppläggning* [rapport nr. 1] (Stockholm 1965).

Trankell, Ingrid & Arne Trankell, *Effekter av konserverande handlingsnormer och föreställningar om verkligheten i en minoritetsgrupps strävan till anpassning i en förändrad yttre miljö: förslag till aktionsprogram* [rapport 4] (Stockholm 1967).

Trankell, Ingrid & Arne Trankell, *Det samordnade aktionsprogrammets förverkligande: integrerings- och konsolideringskedet*, [rapport 7] (Stockholm 1968).

Wallentin, Hans *Lösdriveri och industrialism: Om lösdriverifrågan i Sverige 1885–1940* (Östersund 1989).

Weiss, Sheila Race, *hygiene and national efficiency. The eugenics of Wilhelm Schallmayer* (London 1987).

Taussi Sjöberg, Maria, *Skiljas, trolovning, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-talet* (Stockholm 1988).

Thesleff, Arthur, "Zigenare och tattare" i Herman Lundborgs *Rasfrågor i modern belysning: Populär handledning under medverkan av fackmän*, (Stockholm 1919).

Trankell, Arne, *Ett forskningsprogram om invandrarnas och de etniska och religiösa minoriteternas problem i Sverige*, Forskningsrapport från Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet (Stockholm 1969).

Tyden, Mattias

Trankell, Ingrid & Arne Trankell, *Undersökning rörande möjligheterna att underlätta de skolpliktiga barnens skolgång: bakgrund, teoretiska referensramar och praktisk uppläggning* [rapport nr. 1] (Stockholm 1965).

Trankell, Ingrid & Arne Trankell, *Effekter av konserverande handlingsnormer och föreställningar om verkligheten i en minoritetsgrupps strävan till anpassning i en förändrad yttre miljö: förslag till aktionsprogram* [rapport 4] (Stockholm 1967).

Trankell, Ingrid & Arne Trankell, *Det samordnade aktionsprogrammets förverkligande: integrerings- och konsolideringskedet*, [rapport 7] (Stockholm 1968).

Wallentin, Hans *Lösdriveri och industrialism: Om lösdriverifrågan i Sverige 1885–1940* (Östersund 1989).

Weiss, Sheila Race, *hygiene and national efficiency. The eugenics of Wilhelm Schallmayer* (London 1987).

Departementsserien 2014

Kronologisk förteckning

---

1. Gröna boken
Riktlinjer för författningsskrivning. SB.
2. Patent- och marknadsdomstol. Ju.
3. Europeisk skyddsorder
– Samarbete om skydd för hotade och förföljda personer inom EU. Ju.
4. Våldsbejakande extremism i Sverige
– nuläge och tendenser. Ju.
5. Särskilt ömmande omständigheter. Ju.
6. Gårdstödet 2015–2020
–förslag till svenskt genomförande. L.
7. Minskat svartarbete i byggbranschen. Fi.
8. Den mörka och okända historien
Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet. A.

Departementsserien 2014

Systematisk förteckning

Statsrådsberedningen

Gröna boken

Riktlinjer för författningsskrivning. [1]

Justitiedepartementet

Patent- och marknadsdomstol. [2]

Europeisk skyddsorder

– Samarbete om skydd för hotade och förföljda personer inom EU. [3]

Våldsbejakande extremism i Sverige.

– nuläge och tendenser. [4]

Särskilt ömmande omständigheter. [5]

Finansdepartementet

Minskat svartarbete i byggbranschen. [7]

Landsbygdsdepartementet

Gårdsstödet 2015–2020

– förslag till svenskt genomförande. [6]

Arbetsmarknadsdepartementet

Den mörka och okända historien

Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet. [8]

Fritzes

ett Wolters Kluwer-företag

106 47 Stockholm Tel 08-598 191 90 Fax 08-598 191 91 order.fritzes@nj.se www.fritzes.se

ISBN 978-91-38-24079-3 ISSN 0284-6012